

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

პ. რუხაძე

ხალხური აბრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში

გამომცემლობა „მცხეთა“
თბილისი
1976

ნაშრომში შესწავლილია სამიწათმოქმედო კულტურის ყოფითი თავისებურებანი, კულტურულ-ისტორიული სპეციფიკა, ხალხური აგრიკულტურული ტრადიციები და რაციონალური საწარმოო გამოცდილება დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით. განხილულია მარცვლეული კულტურების მოვლა-მოყვანის ხალხური წესები, შრომის იარაღები და მარცვლეულთა სათავსები.

ნაშრომში ნაჩვენებია შემინდერობასთან დაკავშირებული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები, მათ შორის აგრარული კულტები და მათი ადგილი ქველ ყოფაში.

შესავალი

აგრიკულტურის ისტორიის მეცნიერული შესწავლა საქართველოში არსებითად საბჭოთა პერიოდში დაიწყო და პირველი რიგის საკვლევადიებო პრობლემად ჩამოყალიბდა. ეს კვლევა, კონკრეტულ-ემპირიული მონაცემების ზუსტ შესწავლასა და მის ერთობლივ გააზრებასთან ერთად, საზოგადოებრივ და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა სფეროში მოპოვებული შედეგების კომპლექსურ ანალიზს გულისხმობს.

ამ კომპლექსში ეთნოგრაფიულ კვლევა-ძიებას, რომელმაც ხალხური ემპირიული მასალის საფუძველზე მეტ-ნაკლებად სრულად და თანმიმდევრულად უნდა წარმოაჩინოს ყველა ძირითადი ყოფითი მხარე — საწარმოო-მატერიალური, სოციალური, სულიერი, განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. ამავ დროს, ამ ყოფითი მხარეების შინაგანი ურთიერთგანმსაზღვრელი კავშირები იმ ობიექტური კანონზომიერების გამოხატულებაც არის, რისი წყალობითაც მეცნიერულად სწორად ფიქსირებული და გაანალიზებული ეთნოგრაფიული მასალა ისტორიული პირველწყაროს მნიშვნელობას იძენს.

ჩვენ კარგად გვაქვს წარმოდგენილი ამ სახის ეთნოგრაფიული კვლევის განსაკუთრებული მნიშვნელობა: დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიული მონაცემები, უთუოდ, ისტორიული კოლხეთის ყოფიდან მიღებულ მემკვიდრეობადაც უნდა მივიჩნიოთ; ისტორიული კოლხეთის აგრიკულტურული შემოქმედებითი მიღწევები, განსაკუთრებით კი მისი, როგორც მარცვლელი კულტურების ერთ-ერთი ადრინდელი ლოკალური ცენტრის სახელი, საყოველთაოდ აღიარებულია.

ხალხური აგრიკულტურის კომპლექსში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მემინდვრობის კულტურებს, რომელთა ისტორიული ცვალებადობა და განვითარება მოცემულ გარემოში ადამიანის ხანგრძლივი შრომის შედეგია. ხალხური სელექცია — საწარმოო ემპირიკის ეს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მონაპოვარი, თავისებურად აჩამებს კონკრეტულ ბუნებრივ-სამეურნეო პირობებში ადა-

მიანის აქტორი დამოკიდებულების შედეგებს ბუნებრივ საწარმოო ძალებთან; იგი შემოქმედებითი შრომისა და ძიების ლოგიკური გამოხატულებაა.

ხალხური სელექცია ეთნობოტანიკის ფართო სფეროს შემადგენელი ნაწილია: ეთნობოტანიკის პრობლემები კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით საგანგებოდ იპყრობს ყურადღებას, რამდენადაც მცენარეთა ჭიშობრივი გაუმჯობესება ცალმხრივი და ვიწრო აგრარომიული აქტი კი არ არის, არამედ სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისა და კულტურულ ურთიერთობათა რთული პროცესების თავისებური გამოვლინებაა. ყველა შემთხვევაში წინა პლანზე დგას ადამიანის საწარმოო-შრომითი შემოქმედება, რაც ამავე დროს საწარმოო კულტურის შექმნის საფუძველიც არის.

ამასთან დაკავშირებით ჩვენ მიზანშეწონილად ეთვლით გავისენოთ გამოჩენილი რუსი მკვლევარის, ბოტანიკოსისა და კულტურის ისტორიკოსის აკად. პ. მ. ჟუკოვსკის აზრი, რომელიც მან ანატოლიაში — ისტორიული კოლხეთის ახლო ტერიტორიაზე შესწავლილი მცენარეული კულტურების მიმართ გამოთქვა: ძველი ანატოლიის კულტურულ მცენარეულობათა უმრავლესობას ემჩნევა ადამიანის ხელი და სელექციის როლი. ეს უდიდესი კულტურული მონაპოვარი ისეთსავე განცვიფრებას იწვევს, როგორსაც ხალხის მიერ შექმნილი ხელოვნების უნიკალური ნიმუშები. ადამიანის მრავალსაუკუნოვანი შემოქმედებითი შრომის კვალი განსაკუთრებით მკვეთრად ჩანს მაგარ ხორბალზე (თავთუნზე), უფხო, რბილ ხორბალზე, ბარდაზე, მუხუდოზე, ოსპზე... და სხვ.¹

ამ ხატოვან თქმაში უნდა დავინახოთ როგორც შესწავლილი ობიექტის შეფასება, ისე მეთოდოლოგიური მნიშვნელობის აზრიც. ამ სიტყვებს, ცხადია, პირდაპირი კავშირი აქვს ეთნოგრაფიული კვლევის მიზანდასახულებასთანაც.

აქედან ის დასკვნაც გამომდინარეობს, რომ სამიწათმოქმედო ყოფისა და კულტურის სპეციფიკის გამოვლინებასა და შესწავლას მარტო ვიწრო მეცნიერულ-შემეცნებითი მნიშვნელობა კი არა აქვს, არამედ ის შეიძლება გახდეს ხალხის მრავალსაუკუნოვანი საწარმოო მიღწევების მეცნიერული პრობაგანდის საგანიც, სასარგებლო ტრადიციების რაციონალური გამოყენების მიზნით.

¹ П. М. Жуковск и, Земледельческая Турция (Азиатская часть—Анатолия), М.—Л., 1933, стр. 701—702.

საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარებისათვის მიწათმოქმედების მნიშვნელობა ისტორიულად იმდენად დიდი იყო, რომ ჩვენში პირველ რიგში მიწათმოქმედების, კერძოდ, მემინდვრეობის შესწავლას მოჰკიდეს ხელი. ამგვარად შეიქმნა აგრიკულტურის თანმიმდევრული და კვალიფიციური კვლევის მეცნიერული საფუძველი. საქართველოს ეთნოგრაფიაში მემინდვრეობის საკითხებზე მუშაობა ტრადიციად იქცა.

შრომა ეძღვნება დასავლეთ საქართველოს მიწათმოქმედების ისტორიისა და ეთნოგრაფიის კვლევას და მიზნად ისახავს გამოავლინოს ამ მაკრორეგიონის სამეურნეო სტრუქტურა მთლიანად და მისი ერთ-ერთი ძირითადი დარგის — მემინდვრეობის ეთნოგრაფიული სპეციფიკა. ახალ ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაყრდნობით, რომლის ანალიზისათვის გამოყენებულია ფართო შესაძარებელი მონაცემები, ნაშრომში მოცემულია ამ დარგის კომპლექსური დახასიათება ისეთი ძირითადი ნაწილების მიხედვით, როგორცაა ბუნებრივ სამეურნეო პირობები (რელიეფი, კლიმატი, ნიადაგები, პეუნარეული საფარი, ჰიდროგრაფიული რეჟიმი და სხვ.), საწარმოო-მატერიალური მხარე (მარცვლეული და ბოჭკოვანი კულტურები, წლიური სამეურნეო ციკლი, სამიწათმოქმედო იარაღები, სამეურნეო სათავსები და სხვ.), შრომის ორგანიზაცია და პროცესები (სოციალურ-ეკონომიური განვითარების საერთო პროცესების ცალკეული მომენტები), სამიწათმოქმედო ყოფის ასახვა ხალხის სულიერ სამყაროში (მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული წესჩვეულებანი).

მასალა შეგროვებულია საქართველოს იმ რაიონებშიც, საიდანაც ცნობები მემინდვრეობის შესახებ შედარებით ნაკლებ მოგვეპოვება: ამდენად, კვლევის არეალის გაფართოებასთან ერთად იზრდება როგორც ლოკალური თავისებურებების დადგენის შესაძლებლობა, ასევე ქართველი ხალხის სამეურნეო-კულტურული კავშირ-ურთიერთობებისაც, რაც ჩვენს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში დიდ როლს ასრულებდა.

ქართულ ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით დადგენილია საქართველოს სამიწათმოქმედო ზონებად დაყოფის ხალხში შემუშავებული პრინციპები, აღწერილი და გარჩეულია მიწის — როგორც შრომის საშუალების — ნიშან-თვისებები ზონალობისა და თითოეულ ამ ზონაში მოქცეული ადგილების მიხედვით, შესწავლილია სამიწათმოქმედო იარაღების კონკრეტული თავისებურებანი; ახსნილია, ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ზონალობის

მიხედვით, სახენელი იარაღების ნაირი სახეების გამომუშავების პრინციპი.

საილუსტრაციოდ შეიძლება ერთი-ორი მაგალითი დავასახელოთ. ქვემო იმერეთის გარკვეულ მიკრორაიონში მაგარი ქვიანი შიშის მოსახლავად იმერული კავი იხმარება, რომელსაც სოლისებური უფრო და უფრო ქუსლი აქვს, ხოლო გვერდები მეგრული სახენელის მსგავსად მომრგვალებული. იმავე მიკრორაიონის რბილი მიწების მოსახლავად კი გამოყენებულია იგივე კავი, ფართო ფრთიანი და ყურიანი მჭრელი ქუსლით — ე. წ. „სამბილარი“ სახნისი. როგორც ვხედავთ, მიწის მიზანშეწონილად დამუშავება — გამოყენება უპირველეს ყოვლისა სახენელ იარაღებზეა დამოკიდებული. სწორედ ამით აიხსნება სახენელი იარაღების მრავალგვარობა საქართველოში. ყოველივე ეს გამორიცხავს რომელიმე სახენელი იარაღის „ჩამოჩენილ“ — „აღრეულ ფორმად“ მიჩნევას. ეს, ცხადია, არ გულისხმობს, რომ საქართველოში ამჟამად მოქმედ სახენელ იარაღებს ისტორიულად არაფერი ჰქონდათ საერთო, პირიქით: ეს ფაქტი ერთიანი ქართული სამეურნეო კულტურის განვითარების ნაირსახეობის მაუწყებელია მხოლოდ. აღძრული საკითხები ისე მასშტაბურად არის შესწავლილი და გამოკვლეული საქართველოს ეთნოგრაფიაში, რომ სახენელი იარაღების შესახებ ცნობები ჩვენს ნაშრომში ფართოდ წარმოდგენას აღარ მოითხოვდა. ამ მიმართულებით ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიების მეცნიერულ მიღწევებს, რასაც ვირეველია, ვითვალისწინებთ.

ნაშრომში საგანგებოდ ექცევა ყურადღება მინდვრის იმ კულტურებს, რომლებიც კარგა ხანია გადაშენდნენ, თავის დროზე კი მეურნეობაში დიდი ხედრითი წონა ჰქონდათ. დასავლეთ საქართველოს შემინდვრეობის სისტემაში ამის თვალსაჩინო მაგალითია ღომის კულტურა, რომელიც ჭერ შეზღუდა და შემდეგ მთლიანად განდევნა სიმინდმა დაბლობი ადგილებიდან, შემდეგ მთისპირა და ბოლოს მთის სამეურნეო ზონიდან. ამის მიუხედავად, ღომის სახელი, როგორც საუკეთესო საკვებისა, დღემდეა შემონახული. „ღერლილისა“ და ფქვილის ღომის დამზადება, რამდენადაც კი იყო შესაძლებელი, „ნამღვილი ღომის“ წესით სრულდებოდა და იგი ღომის მაგივრობას ეწეოდა. ამ სახელწოდებით ერთი მეორისაგან განასხვავებდა ხალხი ღომსა და ღომის ღომს ისევე, როგორც ჰადს და ჰადის ჰადს. გლეხობის შეძლებული ნაწილი ღომის მოყვანაზე ხელს არ იღებდა. ღომის ღომით გამასპინძლება

ოჯახის სახელი იყო და სტუმრის განსაკუთრებულ პატივისცემად ითვლებოდა.

ნაშრომში ვრცლად არის აღწერილი ღომის დასათესად ნიადაგის მომზადება, თესვა-მოყვანა, კრეფა-გახმობა, მარცელის მიღება და საკვებად მომზადება, შრომის იარაღები, სათავსები და ჭურჭელი, შრომის ორგანიზაცია და წეს-ჩვეულებები. წერილობით წყაროებში და მეცნიერულ გამოკვლევებში არსებული ცნობების გათვალისწინებით, აგრეთვე ჩვენ მიერ მოპოვებულ ეთნოგრაფიულ მასალებზე დაყრდნობით ვცდილობთ წარმოვაჩინოთ ღომის კულტურის ადგილი ქართველთა სამეურნეო ყოფაში. საღომედ გლეხი გამოარჩეოდა შემალღებულ ადგილზე შეფენილ ნაკვეთებს. აქედან ჩანს, რომ მთაგორიანი ადგილი ძირითადი გეოგრაფიული ფაქტორი ყოფილა საღომე მიწისათვის. ამასთან ერთად ვითვალისწინებთ საისტორიო მეცნიერებაში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ საქართველოში ძველად სოფლები „გორებზე“ იყო გაშენებული. მიწათმოქმედების, ამ შემთხვევაში მემინდვრეობის კულტურისა და ბინადარი ცხოვრების, ურთიერთგანპირობებულობა ისტორიულად ხომ ცნობილი ფაქტია. მთაგორიან ადგილებთან ღომის კულტურის აგრერიგად შეგუების ფაქტს, ვფიქრობთ, ჭეროვანი ადგილი უნდა დაეთმოს საქართველოში ამ მარცვლეულის სიძველე-სიახლეზე მსჯელობის დროს.

მთაგორიან ადგილებში ღომის კულტივირების მთავარი სამიწათმოქმედო იარაღი იყო თოხი, რომელსაც ხალხი ღომის თოხს უწოდებდა. თოხის მსაზღვრელად ღომის თანხლება სიმინდის თოხის შემოღების დროინდელი ენობრივი მოვლენა უნდა იყოს; მანამდე კი, ალბათ, მისი პირველსახელი — თოხი მსაზღვრელის გარეშე იხმარებოდა. როგორც წესი, თოხით თესავდნენ და მარგლავდნენ ღომს მთაგორიან ადგილებში, სადაც გაცილებით მაღალხარისხოვანი ღომი მოდიოდა, ვიდრე დაბლობში. მთის პირობებში ღომმა შედარებით დიდხანს შემოინახა თავი და ბოლომდე მისი თესვა-გამარგვლა თოხით ხდებოდა. კონკრეტული მონაცემებიდან ჩანს, რომ ღომი თოხის კულტურას განეკუთვნება. აღნიშნულ მოსაზრებას ვერ დაარღვევს ის, რომ ფერდობ ადგილებსა და დაბლობში ღომი სახვნელითაც ითესებოდა. აქვე უნდა გავიხსენოთ ქართულ ეთნოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ თოხის კულტურა წარმოშობით უკავშირდება მიწათმოქმედებაში შრომის საზოგადოებრივი გადანაწილების — ქალის ხელიდან კაცის ხელში გადანაცვლების ეპოქას. ჩვენი ეთნოგრაფიული მონა-

ცემები ღომის კულტურას ასე შორეულ წარსულში, რასაკვირველია, ვერ გადასწევს, მაგრამ იმის საბუთად მაინც შეიძლება გამოდგეს, რომ იგი ჩვენში არც ისე ახალია, როგორც ამას ისტორიული (წერილობითი) წყაროები გვაუწყებს. ღომისა და თოხის ურთიერთ-კავშირის იმდროინდელ „გადმონაშთად“ კი არ წარმოვიდგენთ, არამედ აღნიშნულ ფაქტს ქართული ხალხის სამეურნეო კულტურული მიღწევის მაღალი დონის მაჩვენებლად და ტრადიციად მივიჩნევთ.

ცნობილია, რომ თოხი კოლხური კულტურის ერთ-ერთი წამყვანი იარაღია. გვიანბრინჯაო — აღრეკინის ხანაში იგი მასიურად არის გავრცელებული.

ღომის თესვა-მოყვანისა და მოხმარების კომპლექსი მრავალმხრივია და თითოეული მათგანი ცალ-ცალკეა აღწერილი. მეტნაკლებად ისიც არის შენიშნული, რომ ყოველ ცალკეულ დეტალს სწორედ ამ კულტურებისათვის დამახასიათებელი სისტემისაკენ მივყევართ. ამ მხრივაც საინტერესოა, რომ სამეგრელოში ღომის მოკრის აღმნიშვნელი სიტყვა გ გ მ უ ა შესულია იმ თვის სახელწოდებაში, როცა ეს სამუშაო სრულდებოდა: ეს თვე ოქტომბერია და მას გ გ მ ა თ უ თ ა (მეგრ.) ჰქვია. ნაშრომში აღწერილია ათეული ჯიში ღომისა და მისი როგორც საერთო, ასევე ერთმანეთისაგან განმასხვავებელი ნიშან-თვისებები, მაგ., ფერის, სიმწიფის დროის, მარცვლის სიდიდე-სიპატარავის და სხვ. მიხედვით. ჩვენ განზრახული არა გვაქვს ვამტკიცოთ, თუ ღომის რომელი ჯიში იყო საქართველოში კულტივირებული, მაგრამ ვვარაუდობთ, რომ არც ამის შესაძლებლობაა გამორიცხული. ერთ-ერთი ჯიში ღომისა წვრილმარცვლოვანია და სწორედ ამიტომ ეწოდება მას სამეგრელოში „მოცორი“. იგივე სახელი ამავე მნიშვნელობისა უნდა იყოს ერთ-ერთი რელიგიური წეს-ჩვეულების ქ ა თ მ ი ს ფ ე რ ხ ვ ი ს, შესრულების დროს წარმოთქმულ ფორმულაში: „ასი დედალი, ასი მამალი, ასი მისი მოჩხორი“ (წიწილი-გურ.). აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ ამ დროს მხოლოდ და მხოლოდ ღომის ჩ ხ ო / ჩ ხ ვ ე რ ი. — (გაცეხილი ღომი) უნდა მოეხმიათ, სხვა მარცვალი არ შეიძლებოდა. როგორც ვხედავთ, აქ მხოლოდ ტერმინები კი არ ემთხვევა ერთმანეთს, არამედ ღომი გამრავლების — ბარაქის სიმბოლოდ არის გამოყენებული. ამავე აზრით სრულდებოდა სახლში დედოფლის ფეხის შედგომისთანავე და კერძის ირგვლივ შემოვლის დროს ღომის მიმოხვევის რიტუალი. ასეთ წეს-ჩვეულებათა შესრულებაში ღომი არ შეიძლება ახალი იყოს.

სამიწათმოქმედო კულტურის კომპლექსში გამოკვეთილი ადგილი უჭირავს დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ნაგებობას — ნ ა ლ ი ა // ნ ა ნ ი ა ს, რაც ღომის გასაშრობად არის განკუთვნილი. ღომის საშრობი ნალია „სიმინდის ნალიისაგან“ განსხვავდება კონსტრუქციულად. სხვა დანიშნულების ნალია არ გვხვდება; მაშასადამე, სიმინდის ნალია ვერ იქნებოდა ღომის ნალიის წინაპარი; პირიქით, ღომის ნალია გადაკეთდა სიმინდის ნალიად.

ღომთან სრულ ტექნიკურ შესაბამისობაშია საცეხველიც, რომლის მუშაობა ერთ პრინციპს ემყარება. საცეხველს, ღო მ ი ს თო ხ ი ს და ღო მ ი ს ნალიისაგან განსხვავებით, ჩვეულებრივ, მსაზღვრელი (ღომის) არ დაერთვის. მასში ფეტვიც იცეხვებოდა. მაგრამ, როგორც ცნობილია, ფეტვი ხელკავს ადვილად უსხლტებოდა, აქეთ-იქით იფანტებოდა. ამიტომაც იგი (საცეხველი) სპეციფიკური ხელსაწყოა სწორედ ღომისათვის; იგი ღომის თავისებურებით არის აგებულ-გამართული.

ცნობილია, რომ საცეხველში იცეხვებოდა ადგილობრივი, კულტივირებული ენდემური მარცვლეული მ ა ხ ა და ზ ა ნ დ უ რ ი ც.

ჩვენ შევეცადეთ, დასაწყისშივე გვეჩვენებინა, თუ რამდენად შევძელით ეთნოგრაფიული საკითხებისადმი კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდით მიდგომა და, შეძლებისდაგვარად, კონკრეტული მაგალითების მოშველიებით მათი დამუშავება.

შესავალ ნაწილში წარმოდგენილმა ეთნოგრაფიულმა მასალამ მეტ-ნაკლებად ნათლად წარმოაჩინა ნაშრომის საერთო აგებულების სურათი, აგრეთვე შიდასტრუქტურული თავისებურებანი. როგორც დავინახეთ, ნაშრომში გამოყენებული და გაანალიზებული მასალა თავისი შინაარსითაც და მოცულობითაც საკმაოდ რთულია და ფართო, რამდენადაც იგი ხალხის ყოფისა და კულტურის თითქმის ყველა ძირეულ სფეროს ეხება.

როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, ეს მასალა სპეციალური ეთნოგრაფიული ძიების შედეგია, რასაც დაუკავშირდა არაერთი სპეციალურ-საექსპედიციო სამუშაო დასავლეთ საქართველოს ბევრ მიკრორაიონში.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს ფაქტიური მასალაც და მისი კვლევის შედეგებიც უშუალოდ უკავშირდება ქართველი ეთნოგრაფების ბოლო წლების დიდ კოლექტიურ სამუშაოს ქართული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასის მოსამზადებლად.

ნიადაგები. მინდვრის კულტურები

ნიადაგი და მასთან დაკავშირებული

ხალხური აზროვნებები

ა. ნიადაგები

მემინდერეობაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ნიადაგის თავისებურებას, რომელსაც განსაზღვრავს საქართველოს ტერიტორიის ძლიერ დანაწევრებული ზედაპირი და მისი სხვადასხვა ნაწილში გეოლოგიური აგებულების, კლიმატის, ჰიდროლოგიური რეჟიმის, მცენარეულობის და სხვათა დიდი განსხვავება.²

ზემოაღნიშნულის შესაბამისად ერთ-ერთი ძირითადი და წამყვანი ადგილი უჭირავს აგრეთვე აგროტექნიკურ ღონისძიებებს: ნიადაგის მორწყვა-განოყიერებას, მონაკელებას, მიწის მცენარეულთა განოყიერებას, თესლმონაცვლეობას, ახოს აღებას, მიწის დასვენებას და სხვ.

ცნობილია, რომ კოლხეთის დაბლობის ბუნებრივი პირობები თავისებურია; მისი უკიდურესი დასავლეთი ნაწილი ზღვის დონეზე ოდნავ მაღლა მდებარეობს და ბალახოვან-ტორფული წარმონაქმნებითაა მდიდარი; ხოლო კოლხეთის დაბლობის აღმოსავლეთ ნაწილში თიხნარი და ქვიშნარი ნიადაგები გვხვდება.³

საეციალო ლიტერატურაში ნიადაგების კლასიფიკაციის პრინციპად მიღებულია ფერი⁴ და შედგენილობა; ლიტერატურული და ხალხური მონაცემების მიხედვით მიწების დაჯგუფება ხერხდება

² მ. ს ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სსრ ნიადაგები, 1965, გვ. 19.

³ ბ. ყ ა ვ რ ი შ ვ ი ლ ი, კოლხეთის ბარის ჰიდროლოგიისათვის, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, II, მეორე სერია, 1936, გვ. 201—202. მ. გ ე გ ე-შ ი ძ ე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბილისი, 1961, გვ. 101.

⁴ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, II, თბილისი, 1935, გვ. 119; გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა, „მომომხილევი“, I, 1949, გვ. 365—368.

შემდეგნაირად: ფერის, შედგენილობის, ნაყოფიერება-მოსავლიანობის მიხედვით.

1. დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული ნიადაგები, ანუ შიწა, რომელიც ამავე მნიშვნელობით იხმარება ძველ ქართულშიც,⁵ ფერის მიხედვით იყოფა შემდეგ სახეებად: შ ა ვ მ ი წ ა, წ ა ბ ლ ა მ ი წ ა, წ ი თ ე ლ მ ი წ ა, ყ ვ ი თ ე ლ მ ი წ ა, თ ე თ რ მ ი წ ა, რ უ ხ ი მ ი წ ა, მ ტ რ ე დ ის ფ ე რ ი მ ი წ ა და სხვ. ხოლო თვითნაირი მათგანი ნიადაგის სტრუქტურის, მექანიკური შედგენილობისა და სხვა ნიშნების მიხედვით შეიცავს ქვესახეებს.

შავმიწა ნიადაგები ცნობილია შემდეგი სახელწოდებით: შ ა ვ მ ი წ ა / უ ჩ ა დ ი ხ ა (სამეგრელო) // წ მ ი ნ დ ა მ ი წ ა (რაჭა)⁶, ბ ი ლ ა რ ი / ნ ო ლ ა / ნ ო ლ ე ⁷ / დ ი ხ ა შ ხ ო / დ ი ლ დ ე ა მ ი (იმერეთი).

მეურნეთა მიერ შავმიწა ნიადაგი ყველაზე ნოყიერ-მოსავლიან, მძიმე და ფხვიერ მიწადაა მიჩნეული, რომელსაც სასუქი არ სჭირდება, იგი 10-12 წელი ძლებს; ზოგიერთ შავ მიწას სარეველა აღვილად ერევა, ამიტომ იგი ხშირ თოხნას საჭიროებს. ამასთან შავი მიწა უხვად შეიცავს ჰუმუსს, რის გამო იგი მეტად ნაყოფიერია⁸. შავ მიწას ძირითადად იყენებენ სიმინდისა და ხორბლეულის, ბოჭკოვანი მცენარეების, ბალჩა-ბოსტნისა და აგრეთვე ვენახის გასაშენებლად.

წითელმიწა ნიადაგებიც სხვადასხვა სახელით იხსენიება: წ ი თ ე ლ ი მ ი წ ა / ვ ი თ ა დ ი ხ ა / ვ უ ბ ე რ ი (სამეგრელო), // ქ ა რ ს ი მ ი წ ა / ც ა რ ც ი მ ი წ ა / ლ ო ყ ო ბ ო მ ი წ ა / ხ ო ფ ი (იმერეთი), // ვ ი ნ კ ი ბ უ რ ი / ე წ ე რ ი (გურია), // ა ყ ა ლ ო მ ი წ ა (რაჭა-ლეჩხუმი)⁹. ივ ჭავჭავაძის მიხედვით ეს არის რკინანარევი თიხნარი ნიადაგი¹⁰. მეურნეთა განმარტებით იგი წებოვანი ლაგოზი (სამეგრელო), ძნელად დასამუშავებელი, მჩატე, პირმაგარი, აყალო მიწაა, რომელიც ნაყლები მოსავლიანობით ხასიათდება და არც წყალს იკარებს¹¹.

⁵ ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973.

⁶ ლ. ფ რ უ ი ძ ე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, თბ., 1974.

გვ. 52.

⁷ ავტორის საველე დღიურები, ქვემო იმერეთი, 1975, რე. 1.

⁸ გ. ს ა ბ ა შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 252.

⁹ ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, I, „მაცნე“, 1965, № 5, გვ. 163.

¹⁰ ივ. ქ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 120—121.

¹¹ ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, 1969, გვ. 96.

წითელმიწა ნიადაგის სახეობა — აყალო მიწა მძიმე დასამუშა-
ვებელია და ძირითადად მხოლოდ ვენახისათვის გამოიყენება¹².

წითელი მიწის სახეობად ითვლება აგრეთვე მთელი რიგი სხვა
სახელწოდების და შემადგენლობის მიწები, რომელთა შესახებ
თავ-თავის ადგილზე გვექნება საუბარი.

პრაქტიკულად წითელმიწა ნიადაგები, ისევე როგორც ყვი-
თელი მიწები, გამოყენებულია ჩაის, ციტრუსებისა და სხვა სუბ-
ტროპიკული კულტურებისათვის¹³.

წითელმიწა ნიადაგები განსხვავებულია ადგილმდებარეობის
მიხედვით. სამეგრელო-აფხაზეთში გავცელებული წითელმიწა,
აპარა-გურიაში გავრცელებულ წითელ მიწებზე უფრო ღია ფერისაა,
რადგან მათ რკინის ქანგი უფრო მცირე რაოდენობით ურევიათ.

წ ა ბ ლ ა მ ი წ ა — ნაყოფიერ ნიადაგად ითვლება. წაბლა
ნიწა მდიდარია ნეშომპალათი, იგი არის ტყეში ახალ გატეხილ ახო-
ში; გამოყენებულია როგორც ყოველგვარი მარცვლეულისა და
ტექნიკური კულტურების დასათესად, ასევე ბალ-ბოსტნის და ვე-
ნახისათვის.¹⁴ ტყის ყავისფერ ნიადაგებს ახასიათებს კარგი სტრუქ-
ტურიანობა, ხირხატიანობა და ამის საფუძველზე დადებითი წყალ-
მართვი, ჰაეროვანი და სითბური თვისებები.¹⁵

რ უ ხ ი მ ი წ ა — მოშავო-მონაცრისფრო საშუალომოსავლიანი
მიწაა¹⁶.

თ ე თ რ ი მ ი წ ა — სხვადასხვა სახელწოდებით არის ცნო-
ბილი; იგი არის ფხვიერი და უნაყოფო, ქვანარევი მიწა, რომელსაც
კუტრის საგლესადაც იყენებენ.

მ ტ რ ე დ ი ს ფ ე რ ი მ ი წ ა — საშუალო ნაყოფიერების მქო-
ნეა, რომელზედაც კარგად ხარობს მარცვლეული კულტურები,
განსაკუთრებით ღომი, ვენახი და სხვ. მტრედისფერი მიწა შეიძლება
იყოს ფ ხ ვ ი ე რ ი და ქ ე ი ა ნ ი // ხ ო რ ო შ ი ა ნ ი // ქ ე ა რ ო ხ ი -
ა ნ ი (იმერეთი). ამ მიწის სახეობაა თ ი რ ი მიწა.

2. შედგენილობის მიხედვით გვხვდება: ფ ხ ვ ი ე რ ი // ს უ ფ თ ა
// მ ს უ ქ ა ნ ი (გურია) // შ ვ ე ბ ა (სამეგრელო) // ქ ე ი ა ნ ი, ქ ა ო ბ ი -
ა ნ - წ ყ ლ ი ა ნ ი და თ ი ხ ნ ა რ ი ნ ი ა დ ა გ ი.

¹² კ. კ ა ხ ი ა ნ ი, გლეხის კარმიდამო იმერეთში, თბილისი, 1964, გვ. 45.

¹³ მ. ს ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 135—152.

¹⁴ ი კ ე ე ე. გვ. 244—245.

¹⁵ ი კ ე ე ე. გვ. 304—312, 356, 410.

¹⁶ გ. ჭ ა ლ ა ბ ა ძ ე, მეზინდერების კულტურა საქართველოში (ისტორიულ-
ჯთონოგრაფიული გამოკლევა), ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო
ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, თბ., 1971, გვ. 278.

ა) ქვიანოქვალანის (სამეგრელო)¹⁷ სახეობებია: ქვიშნარი/გვიმრალი ქვიშნარი (რაჰა-ლეჩხუმი)¹⁸, ხრეში/თირი/ქვიშნარი (გურია), ხოროშო/ლორლი/კენქნარი/კეპეხი/კაწარა¹⁹/დღვანა/კაფონა/კერცხა (სამეგრელო); ქვაროხი/ქვაგუნდა/ქვათირი (იმერეთი).²⁰

ბ) თიხნარი მიწის სინონიმებად იხმარება: სახრო/ლაგაზა/ლაგოზი/თიხნარი (გურია), ხინკყონა/ლაგოზი/ეწერი/ენწერი/მელქვირ/მელქვილი (სამეგრელო), ძაგე/ლაგოზი (ქვემო იმერეთი), მწირი/ლაგაზი/ლაცხეზი/ალიზიანი (რაჰა), წაყალო/ყალო/ვინკიბურე (ქვემო იმერეთი).

გ) ჰაობიანი ადგილი ცნობილია: ჰანკრობი/ჰყანტი/ჰყაპი/ჰოჰყი/ჰეო/ხელი ფის (იმერეთი) და ჰონკყო (გურია) /ოწყარეს (სამეგრელო) სახელით.

3. მდებარეობის მიხედვით განასხვავებენ: ა) დაბლობ/წყლის სანაპიროზე მდებარე ვაკე ადგილს, რომელსაც სამეგრელოში მეჩხეხი/მელეხი/ოლეხე/რზენ/ტეხი/ქალე // დობეჩა²¹/ოხოჭურს ეძახიან. გურიაში დობირო/დობილო/მერენოლე-ს, იმერეთში ნოლე/დობილო/დობირო/ქალას, ლეჩხუმში მას დობირო ჰქვია; ბ) ფერდს/ზეგან (იმერეთი-

¹⁷ ავტორის საველე დღიურები, გეგაქორის რაიონი 1970, რე. 1; მისივე, ჩხოროწყუს რაიონი, 1969, რე. 2.

¹⁸ ნ. ბრეგაძე, მთის შიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, გვ. 95—96. ლ. ფრუიძე, დასაბ. ნაშრ. გვ. 52.

¹⁹ გ. ელიავა, აღმოსავლეთ სამეგრელოს მოსახლეობის ოქტომბრის რევოლუციამდელი სამეურნეო ყოფა (სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად), თბ., 1968, გვ. 36—38.

²⁰ ნ. ბრეგაძე, ხალხური აგროტექნიკის ზოგიერთი საკითხი, 1. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1965, № 5, 163.

²¹ დობირო სხვადასხვა მნიშვნელობით გვხვდება: გ. ჩიტაიას მიხედვით დობირო მთისწინა ზოლის ნიადაგს აღნიშნავს (Г. С. Читая, Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии, Вопросы этнографии Кавказа, Тб. 1952, стр. 99—100). თ. ზილაკაძეს დობირო ვაკე, ქალას შესატყვისად აქვს დამოწმებული (ივ. ზილაკაძე, ძველი გურია, მასალა ინახება საქართველოს ეთნოგრაფიკულ მემკვიდრეობის არქივში, № 52); გ. შარაშიძეს „გურულ ლექსიკონში“ „დობიარი“ ნიადაგის სახელად აქვს განმარტებული, ამასთანავე ტერმინი დობირო // დობირო იმერეთის, გურიისა და ლეჩხუმის მკვიდრთა მეტყველებაში მაღლარი—ცოცხალ ხეზე მიშვეებული ვაზის კულტურის აღსანიშნავად იხმარება (მ. აღაიძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვიერება, 86; ლ. გაბუნია, მევენახეობა იმერეთში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიკისათვის XVIII, თბილისი, 1975, გვ. 36).

გურია) ადგილებს, რომელიც მზიანიც იყო, ნახევრად მზიანიც და ჩრდილიანიც. გ) მზიან/ზვარე (გურია) ადგილს სამეგრელოში ობჟალე/ობჟათე/ოჩხანე/ოსკარაფე//ოსკირაფე//კადარი, ლაბჟარი (ქვ. სვან.) //ლამუჟ (ზემო სვან.) ჰქვია. ჩრდილიანი გურიაში ცივის, სამეგრელოში ორო²²/რობუს, სვანეთში ლამჰარის სახელითაა ცნობილი, ნახევრად ცივს/პირქეთულ ცივს (გურია), სამეგრელოში შკედ/ოშკედეს ეძახიან²³.

4. ნაყოფიერება-მოსავლიანობის მიხედვით მარცვლეული კულტურებისათვის გამოსაყენებელი მიწები შემდეგ ჯგუფებად იყოფა:

ა) მცირე ნაყოფიერი ანუ ცუდ მოსავლიანი, რომლის სინონიზია მწირი/ფხეკურა/ფხეკი (იმერეთი-რაქა)²⁴. სადულარი//მელჰვილი//მელჰვიარი/ფურსი//ფაქარი//ფატარი//ნარსილ//ნარცილ²⁵ //მირციუ//ნოყუნა (სამეგრელო); ქვათირი (იმერეთი), ქერქეტი/ეწერი (გურია).

ბ) საშუალო მოსავლიანი მიწა: თხინა/ლიზინე/შეგება²⁶//ნატებერი/ეწერი//ენწერი (სამეგრელო); ნოდამ/ოდული (იმერეთი²⁷), მალნარი/მოდული (გურია), ქურა (სვანეთი).

გ) ნაყოფიერი მიწის აღმნიშვნელად იხმარება: ღალიანი/ნაჩხატი/ოჩე/დიხაშო/უყილ/ეკი/ოროკი²⁸ //ჩანასილა/ეკი/დობირო²⁹ (გურია); შხუნა/ურყი/უყი/დობერი/აოჩხუნაფუ³⁰/კადარი (სამეგრელო); პარტახი³¹

²² ავტორის საველე დღიურები, ჩხოროწყუ. ჩვ. 1, 1969. გეგეჰკორი, 1970, ჩვ. 1, 2.

²³ ავტორის საველე დღიურები, ზემო სვანეთი, 1968, ჩვ. 3, 4; გეგეჰკორი, 1970, ჩვ. 1, 2.

²⁴ ქ. კახიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

²⁵ ქ. რუხაძე, სმიონდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა, თბილისი, 1964, გვ. 86—88.

²⁶ ავტორის საველე დღიურები, სამეგრელო, 1970.

²⁷ ავტორის საველე დღიურები, გურია-იმერეთი, 1963—1964 და 1971—1972 წლები.

²⁸ ს. ორბელიანს ოროკო განმარტებული აქვს ხელოვნური ტერმინის აღსანიშნავ სახელწოდებად.

²⁹ ავტორის საველე დღიურები. გურია, 1971—1972. ჩვ. 1, 2, 3, 4.

³⁰ გ. ელიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

//დიღლაში //ნაძველახი//კაპეტი //კაბეტი //ჩხოკო
//ოჩე³², //დიხაშხოშ//ველი//ნამბილარი//ბილარი //
ნოღე//ახო (იმერეთი); რეხალი (აქარა); კაბეტი//კაპეტი
//ტევარი//უყი//ახო (რაქა-ლეჩხუმი)³⁴; მოლ//მოლარი// (სვა-
ნეთი)³⁵.

არსებული მასალის ახლოს გაცნობა გვაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული ტერმინების ხმარება ექვემდებარება გარკვეულ კანონზომიერებას.

ჩვენი მიზანია უფრო ახლო განვიხილოთ მათი მნიშვნელობა.

მიწის ნაყოფიერება-მოსავლიანობის აღმნიშვნელმა ტერმინებმა: *ოჩე*, *ოჩხონაფუ*, *მოდი*, *ეწერი* და სხვ. და ნაწილობრივ პირველად გამოყენებულმა მასალამ რამდენადმე უნდა შეავსოს საეკიპალურ ლიტერატურაში ასახული სურათი.

ამ სახელთა ინტერპრეტაციას საგულისხმო ისტორია აქვს.

ჩვენთვის უშუალო ინტერესს წარმოადგენს ტერმინი *მოლუი*, საწყაო მოდისაგან ნაწარმოები სიტყვა, რომელსაც დიდი ხნის წინ მიჰქცევია ყურადღება. სახელდობრ, ივ. ჯავახიშვილს საგანგებოდ უკვლევია სწორედ მოდი. ეს უძველესი ებრაული საწყაო ქართულში დამოწმებულია X ს-დან. მოდი, როგორც გამოსაღების სახელი, 1246-50 წლების სიგელშია ნახსენები³⁶. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, რადგან ეს სიტყვა ათონის ალაპებში საზომად იხსენიება³⁷, საზომის სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი³⁸. როგორც ეხედავთ, მოდი დაუკავშირდა საქართველოში მიწით სარგებლობისათვის დაწესებულ გადასახადებს.

დასავლეთ საქართველოს (იმერეთი-გურია) ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით მოდი გამოღლილი მიწის და მისი უვალო სარგებლობისათვის დაწესებული გარკვეული გამოსაღების სახე-

³¹ ქ. კახიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

³² ქ. რუხაძე, ეთნოგრაფიული ექსპედიცია სამტრედიის რაიონში, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1973, № 3, გვ. 226—227.

³³ ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება... გვ. 94—100.

³⁴ ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება... გვ. 95.

³⁵ იეტორის საველე დღიურები, ბაღს ქვემო სვანეთი, 1969, რკ. 2.

³⁶ (ქკბი II, 129), ვასახელებთ ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომის მიხედვით, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, ტფილისი, 1925, ნაკვეთი მესამე, გვ. 73.

³⁷ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი ალაპებით, ტფილისი, 1901, გვ. 18.

³⁸ ივ. ჯავახიშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 73.

ლია³⁹. დიდი ხნის ყანობით გამოფიტული მიწის სახელია იგი აჭარაშიც (მაქახლის ხეობა). ჰანურში მოღული (რომელიც რიზე-ხოფის დიალექტში გვხვდება) და მუნდული (რომელიც ათინურ ოქმაშია) მომკილ ყანას და მიწას, სიმინდმოჭრილ ადგილს ჰქვია⁴⁰.

სამოლო მიწა ნაყანგეია. აღსანიშნავია, რომ ახალი გატეხილი მიწის ტევრის — კაპეტის სამოლოდ გაცემა არ ხდებოდა, სამოლო მაწიდან მის მფლობელს პირველ წელს შემოსავლის მეოთხედი მოდი ეძლეოდა, ხოლო შემდეგ შემოსავლის მესამედი მოდი და ა. შ.

კ. ბოროზდინის, რაფ. ერისთავის და მურიეს მიხედვით, მოდი იჯარით გაცემული მიწის სარგებლობისათვის დაწესებულ გადასახადს წარმოადგენდა და მოსავლის მეათედი იყო⁴¹.

ო. სოსელიას მოდი მიაჩნია გამოფიტვის გამო თავდანებებული მიწის სარგებლობისათვის დაწესებული გამოსაღების სახელად. ხოლო გურული მოღული, რომელიც გამოღლილ მიწას ნიშნავს, სამოდავის ან სამოლო მიწის აღმნიშვნელ ტერმინად, მისივე აზრით, სამოლო მიწა დაუშუშავებელი, საყანედ გატეხილი მიწაა⁴². მ. ღუმბაძე ფიქრობს, რომ სამოლო მიწა გარკვეულ პერიოდში — „შემდეგში“ საიჯარო მიწის მნიშვნელობითაც დასტურდება⁴³.

ო. სოსელიას სამოლო მიწის იჯარასთან გაიგივება თუნდაც „შემდეგში“ არ მიაჩნია მართებულად, რადგან, მისი აზრით, სამოლო მიწა გლეხისათვის უვადოდ მიცემული მიწაა, საიჯარო მიწა კი მხოლოდ ვადით გაცემულ მიწას ჰქვია⁴⁴.

ამრიგად, განხილული მასალა იმ ფაქტის დამადასტურებელია, რომ მოდი ფრიად ძველი და გავრცელებული გამოსაღების სახელი

³⁹ მასალა ჩაიწერე 1974 წელს სოფელ ბახეში (მახარაძის რაიონი). 67 წლის სოე მოსეს ძე ნაცვალაძისაგან.

⁴⁰ Н. Марр. Грамматика чанского (лазского) языка, С.—Петербург, 1917, 168.

⁴¹ კ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი და მურიე, ბატონ-ყმობა სამეგრელოში, ტფილისი, 1927, გვ. 61.

⁴² ო. სოსელია, მასალები აგარაული ურთიერთობის ისტორიისათვის გვიანფორმალურ საქართველოში, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკ. 31, 1954, გვ. 159; მისივე, ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი, 1966, გვ. 111.

⁴³ მ. ღუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. პირველ ნახევარში, თბილისი, 1957, გვ. 90.

⁴⁴ ო. სოსელია, სათავადოები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოში (დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად) თბილისი, 1968, გვ. 136.

ყოფილა, რომელიც ფეოდალური საზოგადოების სინამდვილეში და მის შემდეგაც, როგორც ეთნოგრაფიული გადმონაშთი, გვხვდება.

მოდის, ჩვენ შესასწავლ პერიოდში, მიწის დამუშავებისათვის გადახდილი ფული ან მოსავლის გარკვეული ნაწილია, რომელსაც გლეხი მიწის მფლობელს უხდის. მოდი მიწის ხარისხისდამიხედვით მიწის სამესამედო, სამეხუთედო, ან სამეათედო გამოსაღები ან მისი შესატყვისის თანხაა.

საქართველოში, როგორც ლექსიკოგრაფების მონაცემებით ირკვევა, გავრცელებული იყო $5=8$ კვ. მოცულობის საწყაო მოდი. მსგავსი სიდიდის (8, 3 კვ) მოდი სომხეთშიც დასტურდება⁴⁵. საწყაოს მსგავსად გამოსაღები მოდიც პატარაა.

როგორც ივ. ჭავჭავაძის შენიშნავს, გამოსაღები მოდი საზომის სახელისაგანაა წარმომდგარი, მაგრამ შემდეგ მან და მისგან ნაწარმოებმა სიტყვებმა: მოდული, გამომოდულებული, სამოდო და ა. შ. ყოფაში მიიღო მეორე და მესამე მნიშვნელობა, გამოღლილი მიწისა და მისთვის დაწესებული გამოსაღებისა.

ახლა კი პირველ რიგში უნდა მოვიხსენიოთ ტერმინი ო ჩ ე, რომელიც დასავლეთ საქართველოში (იმერეთი, გურია, სამეგრელო) ყანის ცნების შესატყვისად იხმარება. როგორც ახალი ეთნოგრაფიული მასალით გაირკვა, ო ჩ ე იყო შეძლებული გლეხის, აზნაურის, თავადის, დიდი შემოკავებული ნაყოფიერი ადგილი, რომელსაც ხშირად რამდენიმე ნაწილად იყოფოდა: საბალახო-ქართა, ტყე, საყანე და რომლის თითოეულ ნაწილს დროის და საჭიროების შესაბამისად სახნავად იყენებდნენ.

ო ჩ ე საყანეს მნიშვნელობით გვხვდება მთელ დასავლეთ საქართველოში (გურია, იმერეთი, სამეგრელო, აჭარა)⁴⁶. გეგეჰქორის რაიონში ო ჩ ე ყველაზე საუკეთესო ადგილის სახელია, სადაც თეთრი ჭიშის ჩ ე შ ი ყურძენი იყო გავრცელებული⁴⁷. სავარაუდებელია, რომ ყურძნის სახელი ადგილის — ო ჩ ე-ს სახელისაგან იყოს წარმომდგარი.

⁴⁵ გ. ჭ ა თ ა რ ი ძ ე, ნარკვევები ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბილისი, 1973, გვ. 15, 78, 106.

⁴⁶ ნ. კ ა ხ ი ძ ე, მაქაბლის ხეობა, ბათუმი, 1974, გვ. 11; ი. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, აჭარის სსრ. წიგნი I, ბათუმი, 1958, გვ. 57, 77, 117, 120; ქ. რ უ ხ ა ძ ე, ეთნოგრაფიული ექსპედიცია სამტრედიის რაიონში, „მაცნე“, ისტორიის... 1973, 3.

⁴⁷ გ. ე ლ ი ა ვ ა; დასახ. ნაშრომი, გვ. 80—89.

ტერმინი ოჩე — „ცხენით სამსახური ოჩისა“ — როგორც ბეგარის ერთ-ერთი სახეობა, აღნიშნულია გურიის საქუთათლო ყმების XVI საუკუნის ნუსხაში⁴⁸.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ოჩე-ს შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული, რომელთა შესახებ ცალკე გვექნება საუბარი.

ასევე ყურადღებას იქცევს სამეგრელოში დადასტურებული ტერმინი ო ჩ ხ ო ნ ა ფ უ, რომელიც მდ. ტეხურის სანაპიროზე მზის მხარეს მდებარე ნაყოფიერი ადგილის სახელია. აღსანიშნავია, რომ სოფელ კურზუს (გეგეჭკორის რაიონი) მცხოვრებლებს იქ ს ა ო ხ ვ ა - გ ე რ ო (სალოცავი) მიწის ნაკვეთები ჰქონდათ, რომელიც ყველაზე პირველად უნდა დაემუშავებინათ და ნ ე რ ჩ ი პ ა ტ ე ნ ი ს (მიწის ბატონის) და ე ი ნ ი ა ნ თ ა რ ი ს ა თ ე ი ს (ზეციური ანთარი) ოჯახის კეთილდღეობა გამოეთხოვათ. ამის შემდეგ მხენელ-მთესველი ხვავითა და ბარაქით იესებოდა, იგი ჩხონაფირი იყო⁴⁹. შესაძლებელია, რომ აქედან მოწეული მოსავალიც ღვთაების სახელზე განკუთვნილი ღღესასწაულისათვის იხარჯებოდა და ღვინის მსგავსად ისიც მარანში ან ბელელში იყო შენახული⁵⁰.

ამ ტერმინის თავდაპირველი მნიშვნელობის ძიებამ შეიძლება შექვი მოჰფინოს აქ აღძრულ, ბევრ სხვა საკითხს.

ჩვენ აქ დაწვრილებით ვერ შევჩერდებით ნიადაგის ყველა სახეობის თავისებურებასა და მნიშვნელობაზე, დაწვრილებით ვერც ნიადაგის მომზადების და ხვნა-თესვის რთულ სამეურნეო პროცესებს განვიხილავთ, მაგრამ შევეცდებით ნიადაგთან დაკავშირებული აგროტექნიკური ღონისძიებების ზოგიერთი საწარმოო-ყოფითი მხარე წარმოვადგინოთ⁵¹.

⁴⁸ დაეთარი ქუთაისის საყდრის გამოსავალი ბეგარისა, შედგენილი 1578 წელს, ძველ საქართველო, IV, ტფილისი, 1914—1915, გვ. 65—70.

⁴⁹ გ. ე ლ ი ა ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111.

⁵⁰ ზღრ. Б. Б. Плотровский. Кармир-нлур. II, Ереван, 1952, стр. 19—24; ნ. თ ო ფ უ რ ი ა, ზოგიერთი არქეოლოგიური მონაცემი ეთნოგრაფიული მასალების შექვე. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, IX, თბილისი, 1957, 56—66.

⁵¹ იხ. გ. ჭ ა ლ ა ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბ., 1960, გვ. 141—149; ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება... გვ. 122—125.

ნ ა კ ე ლ ი. მიწის გამოფიტვის საწინააღმდეგო საშუალებაა ხე-ლოვნური განოუიერება, რომელსაც დასავლეთ საქართველოში მეტ-ნაკლები ინტენსივობით მიმართავენ. თუ განოუიერებას დიდი საწარმოო მნიშვნელობა ჰქონდა მთაში, ბარში იგი საკმაოდ შეზღუდულად იყო წარმოდგენილი. მთა, სადაც უმთავრესად მესაქონლეობას მისდევდნენ, ხოლო მემინდვრობისათვის ვარგისი მიწები ცოტა იყო, ძველთაგანვე აიძულებდა აქაურ მოსახლეობას ეფიქრა მიწების სისტემატურ განოუიერებაზე.

ნაყოფიერი მიწებით მდიდარი ბარის კუთხეები კი (გურია, საგეგრელო, იმერეთი) ნიადაგის ნაკელით განოუიერებას ცალკეულ იშვიათ შემთხვევაში მიმართავდნენ. საერთოდ, იგი სასუქად, გარდა ვენახებისა და ბალ-ბოსტნისა, თითქმის არ გამოიყენებოდა. მიწაში ნაკელის შეტანა მთის მოსახლეობის (რაქა, ლეჩხუმი, სვანეთი) სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნაწილია, რომელიც ხანგრძლივ საწარმოო გამოცდილებაზეა დამყარებული. უნდა აღინიშნოს, რომ პატივით მიწის განოუიერების ხალხური კულტურა აქ მაღალ დონეზე დგას. დიდი ცოდნა შედგება ნაკელის გამოყენების საქმეში. მეურნეთა მიერ სხვადასხვა ნაკელის თვისებები კარგად არის შესწავლილი და მათი გამოყენებაც ამ ცოდნაზე არის დაფუძნებული.

მიწის გასანოუიერებლად გამოყენებული იყო როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონლის გადამწვარი დაძველებული ნაკელი, იშვიათად, მაგრამ მაინც იხმარებოდა ფრინველის სკინტლი (სკორე), ფეკალები (ღამის ოქრო) და სხვ.

მეურნეთა დაკვირვებით, მაღალი თვისებების იყო ერთწელგამოვლილი, როგორც ქვემო იმერეთში ამბოზენ, წლიმოთეული⁵² ან ორი-სამი წლის ნაგროვი მ წ ი ფ ე პ ა ტ ი ე ი (იმერეთი), რომლის ნიადაგის ზედაპირზე მოფანტვა და ჩახენა უფრო ადვილი იყო⁵³. ახალი ნაკელი მოსავალს წევდა, ამიტომ მას არ ხმარობდნენ. საუკეთესოდ ითვლებოდა ცხვრის და თხის ღრემლა და მსხვილფეხა

⁵² შინამრეწელობის მასალები, მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, *ML*, გვ. 488. ბალს ზემო სვანეთში ერთი წლის ნაკელს ნ ა ნ ზ ა ე პ ა ნ წ ჰქვია. ავტორის საველე დღიურები, ბალს ზემო სვანეთი, 1969, რ. 2.

⁵³ გ. ქ ა ლ ბ ა ძ ე. აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, გვ. 142.

საქონლის ნეხვი. განსაკუთრებულ სიფრთხილეს იჩენდნენ ზოგიერთი ნაკელის მამულში გატანის დროს, მაგ., ცხვრის ნაკელი თუ კარგად არ დამკვლევდებოდა, მიწისთვის არ უნდა დაეყარათ. დადასტურებულია ახალი ნაკელის სათიბებში მოხმარება, ხოლო ძველი გადამწვარი ნაკელის ბოსტნისათვის გამოყენება (ზემო სვანეთი).

ნაკელი სამ წელიწადში ერთხელ მაინც უნდა დაეყარათ მიწისათვის, რაც ძირითადად საყანე ადგილის მდებარეობაზე იყო დამოკიდებული. ადვილად შეჰქონდათ ნაკელი კარისპირებში, ვაკე-პალა ადგილებში, ხოლო ფერადი ადგილები თითქმის მოკლებული იყო განაკელიანების საშუალებას, რადგან წვიმების დროს იგი შეიძლებოდა ჩამორეცხილიყო და გამოფიტულიყო. მთაში სახნავად გამოიყენებოდა როგორც სოფელთან ახლო მდებარე, ისე მისგან დაშორებული მიწები.

მეურნეთა დაკვირვებით დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ნაკელის გამოყენების სწორ რეჟიმს: ნაკელის მიწაზე დაყრის ვადებს და რაოდენობას, მიწისა და ნაკელის ხარისხს, თვისებას, ნაკელის შემადგენლობას, დასათეს კულტურას და თესვის დროს. „კარგ მიწას ნაკელი დიდხანს ჰყოფნის და ნაკლებიც უნდა, რადგან იგი ღრმად იხვნება, ძირს მაგარი მიწა არ აქვს, ქვა არ ურევია“⁵⁴. ცნობილია რომ „ზედმეტმა პატივმა ყანის დაწვა იცის“⁵⁵.

ნაკელის ავკარგიანობაზე დიდ გავლენას ახდენდა საკვების: საძოვრების, ბალახეულობის, ბზისა და თივის შემდგენილობის და ყუათიანობის ხარისხი.

როგორც აღვნიშნეთ, იყენებდნენ ძველ ნაკელს; მეურნე ძველ ნაკელში გულისხმობს ერთი წლის და შემდეგ დაგროვილ ნაკელს, რომელიც მწიფე და განსაკუთრებით სასარგებლო თვისების მქონე ნაკელადაა მიჩნეული. მაგრამ არც ძალიან ძველი ნაკელია სასარგებლო. იგი მიწდება, იფიტება და სარგებლიანობა არ აქვს.

ნაკელი იყო გაზაფხულის და ზამთრის. გაზაფხულის ნაკელი გაზაფხულიდან შემოდგომამდე დაგროვილი ნაკელია, ხოლო ზამთრის ნაკელი — შემოდგომიდან გაზაფხულამდე დაგროვილი.

გაზაფხულიდან შემოდგომამდე, თოვლის მოსვლამდე, საქონელი მინდვრის მცენარეულით იკვებება. ასეა მაშინაც, როდესაც

⁵⁴ ავტორის სავლე დღიურები, ბალს ქვემო სვანეთი, 1968, რვ. 4.

⁵⁵ ი. ლომოური, მარცვლული კულტურები, ნაწილი I, თბილისი, 1946, გვ. 90—91.

საქონელი მთიდან ჩამოდის (აგვისტო), დღისით ახლო სამოვრებზე დადის, ღამე ეზოში ან მაჩუბშია. დილით საქონლის ღამის სადგომი იწმინდება და ნაკელი ერთად გროვდება⁵⁶.

შემოდგომაზე, თოვლის მოსვლის შემდეგ საქონელი დამწყვდეულია, ბაგურ კეებაზე გადადის, მისი საზრდო მხოლოდ ბზე, თივა და ჩალაა. ამის გამოა მისი ნაკელი ნაკლებ სასარგებლო და მსუბუქი.

როგორც ჩანს, ნაკელის მოხმარებას შემინდვრობაში ფართოდ გაუქვლევია გზა და დიდი ადგილი მოუპოვებია. ნაკელით მიწის გაპარტყევის დროს ნაგულისხმევია ნაკელის შემადგენლობასა და წლის დროთა შორის ურთიერთკავშირი. მეურნემ იცოდა, რომ გაზაფხულის ნაკელი შემოდგომით უნდა დაეყარა მიწისათვის, ხოლო ზამთრის ნაკელი გაზაფხულზე. საშემოდგომო თესვის დროს მიწას სექტემბრის თვეში ანოყიერებდნენ და ისიც წვიმის შემდეგ, ხოლო საგაზაფხულო თესვისათვის ნაკელის გატანა ზამთარში იყო მიზანშეწონილი. ნაკელის გატანის ჩამოთვლილ წესებს დიდი ხნის ისტორია აქვს.⁵⁷ ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ირკვევა, რომ მოსახლეობა ნაკელს რაციონალურად იყენებდა და მის დაგროვებაშენახვას დიდი გულისყურით და სიფრთხილით ეკიდებოდა.

ნაკელი გროვდებოდა მთელი წლის განმავლობაში. ბოსლის გაწმენდის დროს, მის კედელში დატანებული ხერელიდან⁵⁸ — სანათურიდან // ს ა კ მ ი ე ლ ი დ ა ნ // ლ ა ნ გ ე ლ ი დ ა ნ (სვანეთი) ნაკელი ნიჩბით გარეთ იყრებოდა⁵⁹. ცალკე იყო გამოყოფილი მსხვილფეხა საქონლის და თხა-ცხვრის ნაკელი და თვითნებური მათგანი ღობე⁶⁰ ან ყორეშემოვლებულ სანაკელეში//ნამგელაში (ბალს ქვემო სვანეთი, ეცერი) გროვდებოდა. სანაკელე მყუდრო, მზისა და ქარისაგან დაცულ ადგილზე იმართებოდა. ზოგმა ნაკელის ორმოში შენახვა და მისთვის საფარის გაყეთება იცოდა.

⁵⁶ ავტორის საველე დღიურები, ბალს ზემო და ბალს ქვემო სვანეთი, უშგული, 1968, რე. 1, 2, 3.

⁵⁷ Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве, М.-Л., 1937, стр. 299.

⁵⁸ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. 2, стр. 51. ავტორის საველე დღიურები, ბალს ზემო და ბალს ქვემო სვანეთი, 1968, რე. 2.

⁵⁹ შტრ. მ. ქალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, გვ. 142; მ. ჩართოლანი, ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობა სვანეთში, სვანეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1961, გვ. 88—89.

⁶⁰ ავტორის საველე დღიურები, ქვემო იმერეთი, 1973 რე. 2, 1.

ნაკელის შენახვასთან დაკავშირებით საყურადღებოა მისი მიწით დაფარვის წესი, რომელიც ლბობის პროცესს აჩქარებდა. მიწადაყრილი ნაკელი თავგაკეთებული იყო და ახალი ნაკელის შეგროვება სხვა სანაკელზე იწყებოდა. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ნაკელის მორწყვას. მეურნეთა თქმით, „ნაკელი ღვარმა არ უნდა წაიღოს, დაწვიმოს უკეთესია“⁶¹. წყალი ხელს უწყობდა ნაკელში შემორჩენილი საკვები მცენარეების ლბობას და ნაკელს სიმსუქნეს მატებდა, სიმშრალის დროს კი ნაკელი კარგავდა თავის ძალას.⁶² ამასთანავე წყალში გაზავებული ნაკელით მცენარე ლებულობდა არა მარტო საკვებს ადვილად შესათვისებელი ფორმით, არამედ წყალსაც.⁶³

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ნაკელის შერჩევის წესი, რომელიც მთის მეურნეობაში შემთხვევითი მოვლენა როდი იყო, იგი შემინდერობის ინტერესებიდან გამომდინარეობდა და ალბათ მიწის გამუდმებული მეთვალყურეობის შედეგს წარმოადგენდა.

დასავლეთ საქართველოში თხისა და ცხვრის დრემლის გამოყენებას ფართოდ გავრცელებული ხასიათი ჰქონდა და მას მოსახლეობაში ბოლო დრომდე არ დაუქარგავს მნიშვნელობა. დრემლა ყველა სახის მიწის, თითქმის ყველა მარცვლეული კულტურისათვის იხმარებოდა და უხვი მოსავლის მომცემი იყო. სამეგრელოში დამოწმებული გვაქვს შერეული ნაკელით და შარდით მიწის განოყიერების საყურადღებო ფაქტი. ცხვრის და თხის ნაკელი შარდთან ერთად მიწის გასაპოხიერებელ ყველაზე კარგ საშუალებად ითვლება. მთხრობელთა გადმოცემით, „სადაც ცხვარი შარდზე გადის, იქ ნახევარ ქტევზე 100 ქილა სიმინდი მოვა“.⁶⁴

ნაკელის მოგროვება სპეციალურ მოდობილ ბაყებში საქონლის დაყენებით ხდებოდა⁶⁵. როდესაც ნაკელისათვის ცხვარს დააყენებდნენ, სამი დღის შემდეგ ადგილს შეუცვლიდნენ, რადგან ცხვარს სამ დღე-ღამეზე მეტი ხნით ერთ ადგილზე გაჩერება არ შეუძლია.

⁶¹ ქ. რ უ ხ ა ძ ე, სიმინდის კულტურა... გვ. 89.

⁶² შტრ. ნიადაგში ბალახის და ფოთლების კვლებში დაყრის „ჩაშაშვის“ წესი. ქ. ს ი ნ ლ ე ლ ა შ ე ი ლ ი, მებოსტნეობა თბილისის სანახებში, თბილისი, 1959, გვ. 21—22.

⁶³ ი. ლ მ თ ე რ ი, მარცვლეული კულტურები, ნაწ. I, გვ. 90—91.

⁶⁴ ქ. ს ი ნ ლ ე ლ ა შ ე ი ლ ის დასახ. ნაშრომი, გვ. 18; ქ. რ უ ხ ა ძ ე, სიმინდის კულტურა... 89; ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, 1937, გვ. 274.

⁶⁵ მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, გვ. 51.

ნაკელს ერთ ადგილზე მოუყრიდნენ თავს, დაზვინავდნენ და ერთი წლის შემდეგ ხმარობდნენ.

საქონლის დროებით სადგომ ადგილებთან დაკავშირებით ინტერესს იწვევს იმერეთ-გურია-სამეგრელოში დადასტურებული ო ჩ ე, რომელიც, როგორც ითქვა, ნოყიერი მიწის, კარგი ადგილის აღმნიშვნელად იხმარება. ხშირად ოჩეს ერთი ნაწილი საძოვრად იყო გამოყენებული, სადაც მთელი ზაფხულის განმავლობაში გაშვებული საქონელი ანაკელიანებდა მიწას; ოჩეს ნაკეთები ერთმანეთის მონაცვლეობით იხვენებოდა⁶⁶.

თხის ნაკელის უპირატესობას მეურნე ასე ხსნის: თხა ფოთლით იკვებება, მისი ღრემლა ნაკლებად შეიცავს წყალს, მშრალია, ნაკარივით ფხვიერი, ადვილად ერწყმის მიწას და მას მხოლოდ პირველ წელს ანოყიერებს — გამძლე არ არის. საქონელი კი ძირითადად ბალახით, თივითა და ბზით საზრდოობს. ბალახი დიდი რაოდენობით შეიცავს წყალს, წებოვანია და მიწაში ადვილად არ იხსნება, მის მიწასთან შერწყმას მეტი დრო სჭირდება. „საქონლის ნაკელი მეეტნებოდა მიწას, მაგრამ ისე არ იშლებოდა, როგორც თხის ნაკელი. ამასთან საქონლის ნაკელი უფრო მძიმეა, ნოყიერი, შეკრული და წებოვანი“⁶⁷. შესაბამისად ამისა, საქონლის ნაკელით განოყიერებული მიწის ნაყოფიერება პირველ წელს დაბალია, ხოლო მეორე წელს უკეთესი; ამის გამოა, რომ იგი მიწას რამდენიმე წელი ყოფნის.

მეურნემ იცოდა თუ რომელი ნაკელი როგორი რაოდენობით დაეყარა მიწისათვის. მაგალითად, თუ თხის ნაკელი მიწას სქელ ფენად დაეყარა, სასუქად ორ წელს ეყოფა. ზოგი მიწა ბევრ ნაკელს საჭიროებდა, ზოგი ნაკლებს, იმისდამხედვით თუ როგორ მიწას ანოყიერებდნენ და რა მარცვლეულს თესდნენ მასზე. მაგ. სვანეთში კანაფს, ქერს და კარტოფილს ყველაზე მეტი ნაკელი სჭირდება. ნაკელი ასევე დიდი რაოდენობით უნდოდა პურეული კულტურის ერთ-ერთ სახეობის წ ვ ი რ ი კ უ ლ ს (საგაზაფხულო უფხო პური), შავ ფეტვს⁶⁸, ბარში სელს, კანაფს, ბალ-ბოსტანს და ვენახს.

ერთ დღიურ მიწას სვანური მასალის მიხედვით 30 ან 40 მარხილი ნაკელი სჭირდებოდა, ზოგს კი 15—20 მარხილი. სახელმწიფო

⁶⁶ აღნიშნული წესით მიწის განოყიერება ცნობილია ფშავში, გ. ქ ა ლ ა ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, გვ. 143 — 144.

⁶⁷ ავტორის სხვა დღიურები, ბალს ქვემო სვანეთი, (ქუბური.) 1968, რვ. 1V.

⁶⁸ ავტორის სხვა დღიურები, ზემო სვანეთი, 1968, რვ. 3.4; 1969, რვ. 2.

გლებთა ეკონომიური ცხოვრების აღმწერთა შრომებში აღნიშნულია, რომ ნიადაგი გასანოყიერებლად სხვადასხვა რაოდენობის, 600 ან 800 ფუთ, ნაკელს მოითხოვს⁶⁹. ქვიანი მიწა ნაკელს აქრობს, ამიტომ ეს მიწები უფრო ხშირად ითხოვდა განოყიერებას. მეურნეთა ცნობით, ქვიანი მიწა ვერც გვალვას უძლებს და ვერც ქარბ წყალს, წყალი ნაკელს რეცხავს და რჩება უნაყოფო მიწა (ქვემო სვანეთი). ე. კალვეიტის მიხედვით სვანეთში დესეტინა მიწას 1¹/₂ ფუთიდან 2¹/₂-ფუთამდე და ზოგჯერ მეტი ნაკელი სჭირდებოდა. ე. კალვეიტს მიწის ასეთი განაყელიანება საკმარისად მიაჩნდა, რადგან ეს მიწები ტერცკოვანი მცენარეებითაც ნოყიერდებოდა⁷⁰.

საქციალური ლიტერატურის მონაცემებით ცნობილია, რომ ნაკელით გამოხიერება ეფექტურია შედარებით მკაცრ კლიმატურ პირობებში და ღარიბ ნიადაგზე.⁷¹ ამიტომ არის, რომ სვანეთში მიწებს ხელოვნური გაპატივების გარეშე არ შეუძლია ნაყოფის მოცემა; იქ ნიაღვრების, გაზაფხულის წვიმების, თოვლის და სხვ. ზეგავლენით მიწა ირეცხება და რჩება პირველყოფილი ნიადაგი.⁷²

სვანეთში ნაკელის აუცილებელ საჭიროებაზე არის სხვა ხასიათის ცნობაც. ბ. ნიჟარაძის წიგნში ვკითხულობთ: „სვანეთში, განსაკუთრებით უშგულში მთელი წლის ნაკელი გროვდება ერთ ადგილას და ამგვარი გროვა ნაკელისა ყოველს მოსახლეობასა აქვს“... „ნეხვი ისეთი საჭიროებაა უშგულელისათვის, რომ უიმისოდ ცხოვრება შეუძლებელი იქნებოდა. თუ ნეხვი არ დააყარე ნამუშევარი არ მოვა“.⁷³

ნაკელი გაჰქონდათ ფეხგასულზე⁷⁴, ძველი მთვარის დროს. აი, რა აზრისაა ამის შესახებ მიწისმოქმედი: „ნაკელი ახალ მთვარეზე გატანილი არ ვარგა, ის არ მიეგმანება მიწას, იგორებს ცალკე. ძველ

⁶⁹ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, 1885, стр. 152.

⁷⁰ Э. М. К а л ь в е й т, Очерк сельского хозяйства Верхней Сванетии, Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества, кн. XXVI, Тиф., 1911, стр. 20—29.

⁷¹ ი. ლომოური, მარცვლეული კულტურები, ნაწ. 1, გვ. 90—91.

⁷² გ. ქუცხოელი, მასალები სვანური სარეველა მცენარეების შესასწავლად, აგრონომიული კრებული, ტფილისი, 1926, № 2, გვ. 146.

⁷³ ბ. ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, თბილისი, 1964, II, გვ. 70.

⁷⁴ ქვიანი გაზაფხული, როდესაც თოვლი გადნარია.

მთვარეზე გატანილი მიწა და ნაკელი ერთმანეთში თიშობს და კარ-
გა მოსავალი მოვა“.⁷⁵

ნაკელი გაჰქონდათ როგორც ხენა-თესვის დაწყებამდე, ასევე
მეორე ხენაზე.

ნაკელის გატანა იცოდნენ გოდრებით, რომლებსაც ზურგზე მო-
იკიდებდნენ ან ცხენს შეაბამდნენ. დიდი გამოყენება ჰქონდა აგ-
რეთვე წნელისაგან მოწნულ, ძარის მოყვანილობის დიდ გოდორს—
ჩ ე ო ს // ჯ ა ნ ა ბ ე რ ს (ლეჩხუმი⁷⁶)//ხეირს (ჩაჭა)//ჯინს//ხეირს//ძარს
(ამერეთი)//ჩაჭა (სვანეთი), რომელიც ურემზე ან მარხილზე თავს-
დებოდა. ჩავ 18—19 ფუთის, დაახლოებით 300 კილო ნაკელის ტე-
ვადობის იყო.⁷⁷

ყანაში გატანილ ნაკელს ხევად//ზეინად ღვამდნენ და ტყე-
ბინდნენ. თუ ნაკელი ასე არ მომზადდა, დაეკარგება ის სასარგებლო
შენაერთები, რაც აქვს. ფართობზე ნაკელის განაწილება ხენა-თეს-
ვის დაწყებამდე ხდებოდა. მას წვიმის შემდეგ ნიჩბით ან ბარით,
თოხით და სამთითით მოფანტავდნენ, რომ ნაკელი „მიწაში ჩაერ-
თოს, მიწას შეუერთდეს და მცენარემ ღონივრად წამოიღოს ფესო“
(საჩხერის რაიონი, სოფელი არგვეთი)⁷⁸. ნაკელი გარდა იმისა, რომ
მიწას ათბობს, თესლს თბილად ინახავს, მძიმე მიწას აფხვეიერებს
და სარეველისაგან ასუფთავებს. მეურნეთა ცნობით მასში ყველა
ის საზრდოა, რაც მცენარისთვისაა საჭირო.

როგორც ითქვა, მთაში ნაკელით თითქმის ყველა სახნავ-სა-
თესი და სათიბი (სვანეთი) უნდა გაენოყიერებინათ. ეთნოგრაფი-
ული მონაცემების მიხედვით მიწის მონაკელება ისეთი შრომატევადი
სამუშაო იყო, რომ იგი ხშირად რამდენიმე დღე გრძელდებოდა და
კაცებს ევალებოდათ.

მთაში (სვანეთი) სახნავ-სათესი მიწების დროულად მოსახნა-
ვად, თოვლის დნობის დასაჩქარებლად მიწის დაყრა იცოდნენ, რა-
საც ლილსეე ან „ლილჟსე“ ჰქვია. ამავე მიზნით თოვლზე ნაცარსაც

⁷⁵ შინამრეწველობის მასალები, მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში. სა-
სოფლო სამეურნეო იარაღები, ქვემო იმერეთი, MII, გვ. 515; ქ. რ უ ხ ა ძ ე. სო-
მინდის კულტურა... გვ. 90; მთვარის ფაზებთან დაკავშირებული სამუშაოების შესა-
ხებ იხ. ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართულთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიი-
დან, IV, „აანდეკიში“, მასალები საქ. ეთნოგრაფიისათვის ტ. 5, თბ., 1951 გვ. 62.

⁷⁶ ნ. ბ რ გ ვ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება, გვ. 124.

⁷⁷ ავტორის საკულე დღიურები, ზემო სვანეთი, 1969, რვ. 1.

⁷⁸ ქ. რ უ ხ ა ძ ე, სომინდის კულტურა... გვ. 90.

ყრიდნენ⁷⁹. მეურნეთა აზრით, ინაცარმოყრილი თოვლი მალე დნე-
ზოდა და კარგ მოსავალს იძლეოდა. გ. ჭალაბაძეს თოვლის დასად-
ნობად ნაკელის დაყრაც აქვს დადასტურებული.⁸⁰

მიწაზე ნაცრის დაყრას (ასეთივე ახსნა აქვს ნაკელის დაყრასაც
— გ. ჭალაბაძე) ე. კალვეიტი შემდეგნაირად ხსნის: „მიწამოყრილი
თოვლის მუქ ზედაპირს მზე მეტად ათბობს, ვიდრე სუფთა თოვლის
თეთრ ზედაპირს, რომელიც აირეკლავს სხივებს, ამიტომ მისი
ღნობა ამ გზით მნიშვნელოვნად ჩქარდება“.⁸¹ ეს ცნობაც და შესა-
ბამისი პრაქტიკაც კალვეიტს ხალხში ჰქონდა დამოწმებული.

საყურადღებოა ნაკელწყლით მიწის განოყიერება, რომლის შე-
სახებ მნიშვნელოვანი მასალა აქარელთა ყოფამ შემოგვინახა,⁸² ხო-
ლო მისი ცალკეული შემთხვევები იმერეთში და სვანეთშიც⁸³ არის
დადასტურებული; მონეხვეწყლილი მიწა, როგორც ცნობილია, ერთ
წელიწადს ვარგოდა, შემდეგ ისევ უნდა გაეპატივებინათ.

მიწის განოყიერებაში ნაკელის მნიშვნელობის ფაქტმა თავი-
სი კვალი დაამჩნია სოციალური თუ რელიგიური ცხოვრების მხა-
რეს. საუკუნეთა მანძილზე შემუშავებული სამეურნეო ტრადიციე-
ბი კარგად აისახა თქმულებებში და რწმენა-წარმოდგენებში. ამ
ხასიათის მასალა მიუთითებს ძველი და ძლიერი სამიწათმოქმედო
კულტურის არსებობაზე მთელ დასავლეთ საქართველოში.

ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა საიჭარო ურთიერთობა,
რომელიც სვანეთში დიდხანს შემორჩა.

XIX სს. მიჯნაზე სვანეთში ნაკელი ყოველთვის არ იყო მისაწ-
ვდომი გლეხობისათვის, მოთხოვნილება ნაკელზე მეტი იყო, ვიდრე
იგი მეურნეს ჰქონდა. ამის გამო მიწის შესაყუთრებებს შორის თავი-
სებური დავაც იმართებოდა.

⁷⁹ Э. К а л х а е и т, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

⁸⁰ გ. ჭ ა ლ ა ბ ა ძ ე, სვანეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, გვ. 1, ა

⁸¹ Э. К а л х а е и т, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

⁸² სტ. მ ე ნ თ ე შ ა შ ე ი ლ ი, აჭარის ეთნოგრაფიული მასალები, ენიშკის მო-
მბე, ტ. II, ნაწ. I, 1957, გვ. 143; ნ. ჩ ი ქ ა ე ძ ე, ნოღაგის მორწყვა-გაპატივება
ზემო აჭარაში, ბათუმი, გვ. 103—108; გ. ჭ ა ლ ა ბ ა ძ ე, აღმოს. საქართ. სამიწათ-
მოქ. იარაღ. ისტორიიდან, გვ. 144, 149.

⁸³ მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში გვ. 50; შდრ.
ხევისურეთში თხლუფით მიწის მორწყვა, ავტორის სხვაეუ მასალები, ხევისურეთი,
1951, რვ. 1. გ. ჭ ა ლ ა ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღე-
ბის ისტორიიდან, გვ. 144.

იჯარით მიწის აღება გამოწვეული იყო როგორც მიწის და ნაკელის უკმარისობით, ასევე სურსათის სიმცირით, მოუსაველიანობით და სხვ.⁸⁴

სახნავეების იჯარით აღება და დამუშავება ასეთივე ხასიათს ატარებდა ბალს ქვემო სვანეთში და ქვემო სვანეთის სხვადასხვა თემში.⁸⁵

იცოდნენ აგრეთვე ნაკელის გასესხებაც და გაყიდვაც. ე. კალეიტი აღნიშნავს, რომ სვანეთში... „ნაკელს წონით, ფუთობით და საკმაოდ ძვირადაც ყიდდნენ“⁸⁶. გასული საუკუნის მასალით ერთი მარხილი ნაკელი 15-20 კაპიკი ღირდა.

საუურადლებოა ისიც, რომ ნაკელი საქორწილო შესაწევარიც (ქართლი)⁸⁷ იყო და მას მზითვშიც ატანდნენ (სვანეთი).

გვინდა აღვნიშნოთ ასევე, მიწის გაპატივების ის წეს-ჩვეულებები, რომელიც გვეხმარება ყოფის მოვლენების გააზრებაში. იგი აგრარულ სამუშაოებთან, ძირითადად, ხვნა-თესვის დაწყებასთანაა დაკავშირებული; განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი.

ქვ. სვანეთში ზო მ ხ ა ს,⁸⁸ ერთ ჯამ პურს ან სხვა მარცვლეულს საქონლის ბოსლის სარკმლიდან — ლანგუილიდან ნაკელის შესაგროვებელ ადგილზე ლ ა ნ წ უ ლ ა შ მ ი გადაყრიდნენ, მოთოხნიდნენ და ამით უხვი მოსავლის და ბარაქის დაბედებაზე დაილოცებოდნენ.⁸⁹

⁸⁴ საიქარო ჯადასახადი, იმისდა მიხედვით წესდებოდა, თუ როგორი იყო მიწის ნაკეთი. ჯადასახადის ღირებულება დამოკიდებული იყო აგრეთვე სარგებლობის სახეობაზე, მიწის სიმორზე თუ სიახლოვეზე სოფელთან, იმაზეც, თუ როგორი მოთხოვნილება იყო მიწის ნაკეთზე და რამდენად იყო იგი საჭირო მეიქარადრისათვის. მოსავალი იმისდა მიხედვით. იყოფოდა, თუ მიწის პატრონი რა ხარჯს იღებდა თავის თავზე. საიქარო ჯირა, რომელსაც მისი მომხმარებელი იხდიდა, იყო ნატურალური, ე. ი. ღალა-რენტა პროდუქტებითი.

ნატურალური ფორმის იქარა, რასაც გლეხი აძლევდა მიწის სარგებლობის სანაცვოდ, იყო სანახევრო, სამესამედო; დადასტურებულია აგრეთვე ისეთი საიქარო ურთიერთობა, როდესაც პირველ წელს მიწის პატრონი შემოსავალს არ იღებს, ხოლო მეორე წელს მოსავალი მთლიანად მიწის პატრონის კუთვნილებაშია, ან იგი სანახევროდ იყოფა. შდრ. პ. გ უ გ უ შ ვ ი ლ ი, აგრარული ურთიერთობანი ამიერკავკასიაში მე-19—20 სს. მიქნაზე, თბილისი, 1955.

⁸⁵ ქ. რუხაძე, ზემო სვანეთის მეუღენების ანგარიში, 1966 (ხელნაწერი, გვ. 11).

⁸⁶ მ. მ. კ ა ლ ხ ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20—21.

⁸⁷ გ. ჯ ა ლ ბ ა ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, გვ. 145—146; ქ. ს ო ნ ლ უ ლ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომში, გვ. 21.

⁸⁸ ახალი წელი.

⁸⁹ ავტორის საველე დღიურები, ქვ. სვან. 1968, რვ. 2.

სოფელ ლეუშერის მასალის მიხედვით, ოჯახის უფროსს ლან-წულაშთან ექვსი ტაბლა უნდა გაეტანა და მომავალი წლის კირნახული დაელოცა.

ეცერში თესლის გახსნამდე,⁹⁰ რომელიც სრულდებოდა ლილაშუნეს და ზოგჯერ შუა მარხვაში ან ხარება დღეს, ლაშიაშ ლიფ-შტდე-ს⁹¹ დროს გამოიღებდნენ ეშხტამ⁹² ღამიდან შემონახულ ზორბლეულის მარცვალს, მას ნეხეში აურევდნენ და ყანაში გაიტანდნენ, აქ ერთ ადგილას თოვლს ჩათხრიდნენ და ამ მარცვლეულს ნეხეიანად შიგ ჩათესავდნენ.⁹³

ქვემო სვანეთში ლ ი ლ ა შ უ ნ ე ს დროს მოხარშულ ყველა სახის მარცვალს ს ა ნ ე ხ ვ ე ლ ა ზ ე წაიღებდნენ და დაყრის დროს იტყოდნენ: ც ე რ ც ვ ი ბ ო რ ჩ ხ ა, ბ ო რ ჩ ხ ა, ბ ე ვ რ ი პ ა რ კ ე-ბ ი მ ე ი ბ ა ს ჯ ვ ა რ ი ა მ ყ ა ნ ა ს ო⁹⁴.

აღწერილ მაგიურ-რელიგიურ რიტუალებს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა მთელი წლის უხვი მოსავლის დაბეგვებისა და ბარაქისათვის (ამ შესალოცებში ერთ-ერთი მთავარი ადგილი ნაკელს უჭირავს, რომელსაც კირნახულის დოვლათის წარმართვა ევალებდა). საყურადღებოა სვანეთში დადასტურებული მასალა, რომელიც მეტნაკლები სისრულით გვაძლევს წარმოდგენას იმაზე, თუ როგორ ზრუნავდა თითოეული ოჯახი სახნავზე და როგორი იყო მისი ეკონომიური საფუძველი. ამაში პირველ რიგში მიწის განოყიერების შესაძლებლობა იგულისხმებოდა, რაც თავისთავად სასუქისა და მიწის განუყოფელ ურთიერთკავშირში გამოიხატებოდა. ე. ი. მიწა ნაკელის გარეშე არ ფასობდა.

ამ მოვლენის საილუსტრაციოდ საკმარისად ეთვლით ჩვენი ეთნოგრაფიული მასალიდან ორიოდ ფაქტის მოტანას. გადმოცემით სვანეთში ვითომ წესად ჰქონდათ შემოღებული, რომ შუამავალს სასიძოს ოჯახის საწახველა ლ ა ნ გ ვ ლ ი (გ ჟ ა ლ-იდან ნაკელის გადასაყრელი ზერელი სახლის კუთხეში) უნდა გაესინჯა. თუ ლანგველი პატარა იყო, ეს იმას ნიშნავდა, რომ სასიძო ღარიბი იყო,

⁹⁰ „თესლის გაშვება“ ხენა-თესვასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებაა.

⁹¹ იგივეა რაც ლილაშუნე.

⁹² ახალი წლის წინა დღე.

⁹³ ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, ტფილისი, 1939, გვ. 85—86.

⁹⁴ ავტორის საეულე დღიურები, ქვემო სვანეთი, 1968, რე. 2.

მას საქონელი არ ჰყავდა, ნაკელი არ ჰქონდა და, რა თქმა უნდა, არც ჰირნახული⁹⁵.

ნაკელის დიდ სამეურნეო მნიშვნელობაზე მიუთითებს ასევე სვანური მასალა ლახვარ-ის ანუ ხუითო-ს შესახებ.

სვანეთში გავრცელებული იყო რწმენა, რომ შეძლებულ ოჯახს ხვითო-ლახვარ-ი ე. ი. დამკვეცი ჰყავდა. მათი აზრით ხვითო გაკეთებული იყო სპილენძის, ბრინჯაოს ან ხისაგან და გამოსახავდა ცხოველს: ცხვარს, თხას, ჭიხვს, ხარს ან ბაყაყს. მას შეეძლო მეზობლისათვის წაერთვა ბარაქა და თავის პატრონის ოჯახში დაებინა⁹⁶.

ამ მხრივ საგულისხმოა ერთი გადმოცემა.

სვანეთში ერთი გლეხი შეძლებულად ცხოვრობდა, მის მეზობლებს კი უჭირდათ. მეზობლებმა დახმარებისათვის მიმართეს ბატონს და სთხოვეს, რომ მდიდარი გლეხისათვის, რომელსაც მათი რწმენით ლახვარ-ი ჰქონდა, ჩამოერთვა იგი. ბატონმა დაიბარა გლეხი და უთხრა: შენ ლახვარი გაქვს, რომლითაც მეზობლებს ღუპავ, მათი ხვები და ბარაქა მიგაქვსო, წადი და ეხლავე მოიტანეო. წასულა გლეხი ლახვარ-ის მოსატანად, ჩოხის კალთით ნაკელი მოუტანია და ბატონისათვის უთქვამს — ჩემი ლახვარ-ი ეს არისო. ბატონს მადლობა გადაუხდია მისთვის და გლეხი გადარჩენილა დასჯას⁹⁷.

ნაკელის გარდა, მიწის განოყიერებისათვის დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში სხვადასხვა საშუალებებს მიმართავდნენ. ცნობილი იყო ნაცრის გამოყენებაც, რომელიც უმთავრესად ახოს ალების სისტემასთან იყო დაკავშირებული. გაკაფულ ტყეში დარჩენილ ბუჩქებს და ჩირგვებს ცეცხლს წაუკიდებდნენ, რის შემდეგ მისი ნაცარი მიწაზე მოიფანტებოდა, მიწაში ჩაიფშენებოდა და ნიადაგს ღიდხანს უნარჩუნებდა ნაყოფიერებას.

ნაცარი საუკეთესო გამანოყიერებელ საშუალებად იყო მიჩნეული რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში. ნაცრის გამოყენებას სახნა-

⁹⁵ ავტორის საველე დღიურები, ქვ. სვანეთი, ჩოლურის თემი, მთხრობელი ივანე გოგის ძე ზურაბიანი, 90 წ., 1968, რე. 2; საქონლის შენახვა რომ მეურნეს უმთავრესად სასუქის მისაღებად სჭირდებოდა. ეს ძველ რომაელებსაც ჰქონდათ გათვალისწინებული. Катои... და სხვა, დასახ. ნაშრ.

⁹⁶ ავტორის საველე დღიურები, სვანეთი, 1960, 1967, 1968, შდრ. ევნ. გაბიანი, ძველი და ახალი სვანეთი, ტფილისი, 1925, გვ. 130.

⁹⁷ ავტორის საველე დღიურები, ბაღს ქვემო სვანეთი, ბეჩო, სოფელი ჭყიდანარი, მთხრობელი ფარნაოზ ბექსოლთანის ძე კვიციანი, 80 წ., 1968, რე. IV.

ვებლათვის დიდი ხნის ისტორია აქვს. ამის შესახებ ჯერ კიდევ პლინიუსთან არის აღნიშნული.⁹⁸

დასავლეთ საქართველოში გამოღალულ მამულში იცოდნენ კ ა ბ ი ა ნ ი მ ი წ ი ს, ან შ ა ვ. ი მ ი წ ი ს შ ე ტ ა ნ ა. მაგალითად, რაჭა-ლეჩხუმში აყალო მიწაზე დაყრილი შავმიწა ნიადაგი მიწის ნაყოფიერებას 20-25 წლით უზრუნველყოფდა⁹⁹. ლიტერატურული წყაროების მიხედვით ნიადაგის მიწითვე განოყიერება ცნობილი იყო ძველ რომში¹⁰⁰.

დასავლეთ საქართველოს ეწერ ნიადაგებზე: გურიაში, სამეგრელოში, განსაკუთრებით წალენჯიხისა და ჩხოროწყუს რაიონებში მიწის განოყიერება კირის შემცველი ტ კ ი ლ ი თ ა ც ხდებოდა. ტკილი რუხი, ლურჯი, აგურისა და ზოგჯერ მომწვანო ფერის ქვიშაწარევი. ნესტიანი და ადვილად ფშენადი ნიადაგია, რომელიც შეიცავს კირს, აზოტს, ფოსფორს და კალიუმს. გეოლოგიურ ლიტერატურაში ტკილი იგივე მერგელია; იგი ხანგრძლივად მოქმედი სასუქია, ზოგჯერ მისი მოქმედება 10-25 წელსაც კი გრძელდება. მოტკილვით მიწის განოყიერება, მისი მოპოვება და გამოყენება ამჟამად ინტენსიურად მიმდინარეობს. დღესდღეობით ერთ ჰექტარზე 75-150 ტონა ტკილი შეაქვთ. სახნავზე თოხით გაშლილ ტკილს, თავისებური ჭიმოური თვისებების გამო, 20—25 დღე მიწის ზედაპირზე ტოვებენ და შემდეგ ხენას იწყებენ¹⁰¹.

პლინიუსთან ვხვდებით რჩევა-დარიგებას მერგელის გამოყენების შესახებ. მერგელი უნდა დაიყაროს მოხნულზე იმიტომ, რომ მისი სასარგებლო თვისებები კარგად გამოადგეს მიწას¹⁰².

მოტკილვა მეტად შრომატევადი საქმიანობა იყო. 700-800 ურე-ში ტკილის მოტანა ცალკეულ მეურნეს არ შეეძლო, ამიტომ ურმის ნადის მოყვანა და ერთმანეთის დახმარება იცოდნენ; რაჭაში შეამხანაგება ხდებოდა აყალო მიწის შავმიწა ნიადაგით დაფარვის დროს.

ნიადაგის განოყიერების ხალხური აგროტექნიკა ვარაუდობს ნიადაგის მ ც ე ნ ა რ უ ლ ი თ განოყიერებასაც, რომელსაც ფართოდ მიმართავდნენ სწორედ დასავლეთ საქართველოში.

⁹⁸ К а т о н და სხვ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 219—221.

⁹⁹ ნ. ბ რ ე ჯ ა ძ ე, შთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში,

გვ. 125;

¹⁰⁰ К а т о н, და სხვ. დასახ. ნაშრომი გვ. 193

¹⁰¹ ქ. რ უ ხ ა ძ ე, სიმინდის კულტურა... გვ. 90—91.

¹⁰² К а т о н, და სხვ. გვ. 299.

მცენარეულით განოყიერების პრაქტიკა ძველია, ეს წესი იცოდნენ ჯერ კიდევ რომაელებმა. ისინი ამ მიზნით თესდნენ ცერცოვან მცენარეებს, რომლებიც მიწაში მოუმწიფებლად უნდა ჩაეხნათ.¹⁰³

ნახნავის განოყიერება ხდება აგრეთვე ბალახ-ნამჭიანი მიწის გადამზრუნვით. ხორბლის და ჭვავის//ჭუბის მომკის შემდეგ მიწაში დარჩენილი ძირები, ნამჭა, ფესვები, ღერო-ფოთოლი ნიადაგს ანოყიერებს, ამასთანავე, არასათოხნი კულტურების წყალობით მიწა მაგარი და დასვენებულია, მას წყალიც ვერ ვნებს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ქვ. სვანეთში ნაკელის უქმარისობის დროს ჭვავის//ჭუბის თესვა იცოდნენ.¹⁰⁴

ასეთივე დანიშნულება აქვს გატეხილ ყანებში გადამპალი ტყის ფოთოლის მიწაში ჩახვნას და მასზე თესვას, რაც სავსებით ბუნებრივია, საერთოდ, მცენარეულით მდიდარ საქართველოსა და კერძოდ, კოლხეთის პირობებში.

ვიდრე შევეხებოდეთ მცენარეულით მიწის განოყიერების სხვა წესს, ორიოდ სიტყვით ისევ ცერცოვან მცენარეთა საკითხს დავეუბრუნდებით, რადგან მას მიწის განოყიერების რთულ კომპლექსში გარკვეული ადგილი უკავია.

მეურნეს შემჩნეული ჰქონდა, რომ იმ მიწაზე, სადაც საკვების გამოლევის გამო პური ვეღარ ხარობდა, კარგ მოსაეღას იძლეოდა ცერცოვანი. ზემო სვანი მეურნის აზრით „ცერცვი წამალი იყო ყანისათვის“, „მიწას ნაკელი თუ არ ჰქონდა, მაშინ ბარდა და ცერცვი უნდა დათესილიყო“¹⁰⁵.

ცერცოვან მცენარეთა თესვის ხალხური ცოდნა ემთხვევა სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებულ აზრს. ა. მაყაშვილი მიუთითებს, რომ ცერცოვანი მცენარეები გარდა იმისა, რომ საკვები შეაქვთ მიწაში, ლბობის დროს კვებავენ ახალ, მის შემდეგ დათესილ მცენარეს.¹⁰⁶ ამით აიხსნება ის, რომ ცერცოვანის შემდეგ დათესილი პური, ქერი და სხვა ხორბლეული კარგ მოსაეღას იძლევა.

როგორც ცნობილია, ცერცოვან მცენარეთა ფესვები უფრო ღრმად არის მიწაში, ვიდრე სხვა მცენარის, ამასთანავე ისინი იკვე-

¹⁰³ Катои და სხვ. დასახ. ნაშრომი. გვ. 223, 298; ა. მაყაშვილი, მიწის გაპარევა მცენარითა და შეიძლება, ტფილისი, 1930, გვ. 6—8; ნ. იანელი. საქართველოს სსრ მიწის ფონდი, წიგნი II, თბილისი, 1975, გვ. 221.

¹⁰⁴ ავტორის საველე დღიურები, ქვ. სვანეთი, 1968, რ. 2.

¹⁰⁵ ავტორის საველე დღიურები, ზემო სვანეთი, 1969, რე. 2; ბალს ქვემო სვანეთი, ნაყრა, რე. 3.

¹⁰⁶ Катои და სხვ. დასახ. ნაშრომი. გვ. 223.

ბებიან პაერიდან და მიწის იმ სიღრმიდან, რომელიც პურის ან ზოგიერთი სხვა მარცვლეულის ფესვებისათვის მიუწვდომელია. ეს საკვები გროვდება ღერო-ფოთლებში, ისე რომ მათი მიწაში ჩახვნის დროს საკვები მიწის ზედა ფენებში რჩება, იქ სადაც პურის ფესვები ადვილად სწვდება და იკვებება¹⁰⁷. სვანეთისათვის ცერვოვანი მცენარის ასეთ მნიშვნელობაზე ე. კალვეიტის მიუთითებს.¹⁰⁸

მიწის განოყიერების ამ წესთან არის დაკავშირებული შერეული თესვა. მაგალითად, სიმინდის მოსავალი რომ გაუმჯობესდებინათ, მიმართავდნენ შემდეგ ხერხს: სიმინდის ნათესებში თესავდნენ პარკოსან კულტურებს (ლობიო, სოია). ყოფაში შემონახულია ცოდნა ლობიოსა და სიმინდის ერთად თესვის შესახებ. „სიმინდი და ლობიო ერთმანეთს ხელს არ უშლიან, პირიქით ერთმეორეს ეხმარებიან, არც მიწაა გამოღლილი მაშინ, ლობიო აკეთებს სიმინდის ყანას“ (სოფელი საეანე, საჩხერის რაიონი). შერეული თესვის აღნიშნული მაგალითი ცნობილია, როგორც უხვი მოსავლის მიღების საშუალება. დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეების შედარებითი ეთნოგრაფიული მასალაც ამასვე მოწმობს.

შერეულ თესვასთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ლობიო და სოია კარგად ვითარდებიან სიმინდის ჩრდილქვეშ. ისინი ნიადაგს ამდიდრებენ აზოტიანი ნივთიერებით და აუმჯობესებენ სიმინდის ზრდა-განვითარების, მისი კვების პირობებს. საყურადღებოა ისიც, რომ ლობიო უფრო ღრმად უშვებს ფესვებს ნიადაგში, ვიდრე სიმინდი და ამის გამო ის უკეთ ითვისებს ნიადაგის ქვედა ფენებში მოქცეულ საკვებს, სინესტეს და მათ ხარჯზე უკეთ ვითარდება. ამავე დროს ლობიოს ფესვებს აქვს საკმაოდ მსხვილი კოჟრები, რომლებშიაც დაბუდებული არის პატარა, თვალთ უხილავი არსებანი, რომელთა საშუალებითაც ნიადაგის გამდიდრება და სარეველა მცენარეთა მოსპობა ხდება¹⁰⁹. შერეული კულტურების თესვა დამოწმებულია აღმოსავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც.¹¹⁰

¹⁰⁷ ა. მაყაშვილი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 12.

¹⁰⁸ К а л в е ი т. დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

¹⁰⁹ გ. აბესაძე. ლობიო, მისი თესვა და მოყვანა, ტფილისი, 1925, გვ. 10—11.

¹¹⁰ ნ. კეცხოველი. მასალები კულტურულ მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე, 1928, გვ. 292; გ. ჩიტაია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია 1948 წლისა, მიმოხილველი, 1, თბილისი, 380—381; გ. ქალაბაძე. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის სამიწათმოქმედო იარაღები, სმამ, XXII, 1959, გვ. 110.

დასავლეთ საქართველოში შერეული თესვის სხვაგვარი წესიც მოწმდება. რაქაში გაზაფხულზე ითესებოდა ქერქრელი, ე. ი. ქერისა და ღიკას ნარევი თესლი, რომელიც გარდა იმისა, რომ დაგვიანებული თესვის დროს იყო გამოყენებული, მოსავლის ხარისხზეც მოქმედებდა — ნარევი თესლისაგან უფრო კარგი ხარისხის საკვები მზადდებოდა.¹¹¹

შერეული კულტურის (ქერი, ხორბალი, სიმინდი, ცერცი, ლობიო და სხვ.) თესვის პრაქტიკა გვალვასთან ბრძოლის ეფექტური საშუალებაა; აღსანიშნავია, რომ ეს პრაქტიკა უძველესი ხანისაა, რაზედაც მიუთითებს არქეოლოგიური მასალა ურარტული ხანის მემინდერობისა (ქარმირ-ბლურში ძვ. წ. აღ. VIII—VI საუკუნის ქვევრებში აღმოჩენილია შერეული თესლი: ქერი, მუხუდო და ჯგრეხელი),¹¹² და ასევე კ. გალენუსის ცნობა მცირე აზიაში ამ წესით თესვაზე.¹¹³

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შერეული თესლით თესვა გვალვის საწინააღმდეგო ხერხია, ურწყავი მიწათმოქმედებისათვის არის დამახასიათებელი და მიწათმოქმედების კრიზისის მაჩვენებელია. ისიცაა აღნიშნული, რომ ასეთი თესვის დროს მოსავლის ნახევარი იკარგება.¹¹⁴

მაგრამ არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს აღნიშნულ ეთნოგრაფიულ მასალას, რომ შერეული თესლით თესვა საქართველოს ორივე რეგიონის ყოფაშია დადასტურებული და მოსავლის ნაშაბის მომცემაში საშუალებაა; ასე იყო XIX საუკუნის ეთნოგრაფიული მასალით და ასეა ახლაც. ეს მასალა კი წარმოშობით ძველთაძველია.¹¹⁵ თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ მესამეული ეპოქიდან დასავლეთ ამიერკავკასიაში ეკოლოგიური პირობები არ შეცვლილა¹¹⁶, მაშინ შერეული კულტურის თესვის აღნიშნული მაგალითები და მათი წარმატებით თესვის პრაქტიკა კეშმარიტებად უნდა მივიჩნიოთ.

¹¹¹ ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, შთის მიწათმოქმედება დას. საქართველოში. გვ. 53.

¹¹² Б. Б. Пнотровский, Кармир-блур. II. стр. 18—19; მისვე, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 177—178.

¹¹³ Г. Ч и т а я, Земледельческие системы и пахотные орудия Грузии, ВЭК, Тб. 1952, стр. 99—100.

¹¹⁴ ი. კ ი კ ე ი ძ ე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში (სადისტრატციო ნაშრომი ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად). თბილისი, 1974. გვ. 81.

¹¹⁵ შერეული კულტურების თესვა გავრცელებული იყო ძველ რომში. Катон და სხვ. დასახ. ნაშრომი. გვ. 223, 298 და სხვა ზემოთ აღნიშნული წყაროები.

¹¹⁶ ი. კ ი კ ე ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

დასავლეთ საქართველოში ნიადაგის მორწყვა უზრუნველყოფდა: მორწყვას, და 2. მიწის განოყიერებას, რომელიც სარწყავი მიწათმოქმედების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფორმა იყო. სამეცნიერო ლიტერატურაში დადგენილია, რომ დასავლეთ საქართველოს დაბლობ ადგილებში გამანოყიერებელი მორწყვა და ხალხური კოლმატაჟი კოლხეთის დაბლობის ანდრინდელი ტრადიციის გამოხატულებაა.¹¹⁷ მორწყვასთან კავშირში უნდა იქნეს განხილული სახნავი მიწების გამოყენების კარგი ცოდნა და მარცვლეულისა და მიწის სამუშაო იარაღების შერჩევის წესი.¹¹⁸

როგორც ცნობილია, კოლხეთის დაბლობი ირწყვებოდა ბუნებრივად და ხელოვნურად. ბუნებრივი მორწყვით განოყიერება ხდება მდინარეების ადიდებისა და ნაპირებიდან გადმოსვლის დროს. რის შედეგადაც ტერიტორია შლამით იფარება; ხოლო ხელოვნური მორწყვის შემთხვევაში ნაკვეთზე მიუშვებენ შლამის შემცველ წყალს როდესაც შლამი დაილექება, წყალს ნაკვეთიდან გაიყვანენ.¹¹⁹

დასავლეთ საქართველოს დიდი მდინარეების აუზში, როგორც არის რიონი, ცხენისწყალი, ტეხურა, ხობი, აბაშა, სუფსა, ნოღელა და სხვ. ანსხვავებენ ლეკს და სილას. ლეკი სილაზე უფრო ნოყიერია და სასარგებლოც. იგი ნაკელზე გამძლე და თითქმის მუდმივ გამანოყიერებელ საშუალებადაა მიჩნეული.¹²⁰ აღსანიშნავია ისიც, რომ დასავლეთ საქართველოს მდინარეთაგან თავის თვისებებით რიონის ლეკია გამორჩეული¹²¹. მეურნეთა დახასიათებით, „რიონის ლეკი იმდენად უკეთესია ცხენისწყლისაზე, რომ თუ იქ, რიონის ნაპირზე, ერთ ჭკევა მიწაზე 30 გოდორი სიმინდი მოვიდოდა, აქ, ე. ი. ცხენისწყლის ნაპირზე — მხოლოდ ნახევარი“.¹²² ასევე საუკეთესო თვისების მატარებელია სუფსის ლეკი და სხვ.

¹¹⁷ მ. გეგეშოძე, დასახ. ნაშრ., 104—105.

¹¹⁸ ევლტურელისტორიული მნიშვნელობის ცნობა: სვანები ჩამოდიოდნენ ბარად, როგორც მორწყვის საქმის ოსტატები, არხის მკეთებლები (ლაშხერტი, XVIII.).

¹¹⁹ გამანოყიერებელი მორწყვის და წყლის დაქერის ხალხური წესები დასავლეთ საქართველოში აღწერილი და მეცნიერულად შეფასებული აქვს პროფ. ი. ჩხენკელს И. Ч х е н к е л и, Орошение в сельском хозяйстве Грузии, стр. 472 и далее; მ. გეგეშოძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 104.

¹²⁰ მ. გეგეშოძე, დასახ. ნაშრ., 104—106.

¹²¹ გ. ჩიტაია, თოხის ევლტურა დასავლეთ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. IV, ნაყ. II, გვ. 148.

¹²² მ. გეგეშოძე, იქვე.

აი როგორ აღწერს სუფსის ქალის სამეურნეო მნიშვნელობას თ. სახოკია.

„ნაგომარს ზედვე აკრავს ნაყოფიერი სუფსის ქალა, განთქმული სიმინდის მოსავლითა. ნიადაგი სულ მუდამ მსუქანი და პოხიერია, რადგან მდ. სუფსა, როცა მოდიდდება და ნაპირებზე გადაივლის, ზედა ტოვებს ლამსა... მთელი ქალა მოფენილია სასიმინდეებით.¹²³

ლექის დიდ მნიშვნელობაზე მიუთითებს გურული მეურნის მონათხრობი, სადაც აღნიშნულია, რომ „ლექის წყალობით სუფსის ნაპირებზე, მერეში, ყანები კაი იზრდებოდა, ვერ მოლევდი სმინდს და ღომს შით“ (მასალა ჩაწერილია ლანჩხუთის ე. ნინოშვილის მუზეუმის დირექტორის მ. ვადაჭკორიას მიერ).¹²⁴

ყურადღებას იპყრობს ხალხური ცოდნა სილის გამოყენების საქმეში. დასილვა გულისხმობს ნესტიანი ადგილების ამოშრობას და ასევე ნიადაგის განოყიერებას. დასასილვად წყალი დაჰყავილია მანამ, სანამ არ დაილექება შლამი. დატოვებულ შლამს იყენებენ სასუქად, ხოლო წყალს უკანვე აბრუნებენ. დასავლეთ საქართველოში ახლაც მოქმედებს მარტივი არხები, რომლებიც XIX საუკუნეში არის გამოყვანილი. მიუხედავად იმისა, რომ XX საუკუნის დასაწყისში გაფართოვდა სარწყავი სისტემათა ქსელი, მაინც კიდევ რჩებოდა დიდძალი მოურწყავი ადგილები.¹²⁵ ეთნოგრაფიული მასალებით ცნობილია, რომ ლეკი და სილა სარგებლიანობის თვალსაზრისით საქონლის პატივს უტოლდება. ამიტომ, გარდა ზემოაღნიშნულისა, საჭიროების შემთხვევაში სახნავების განოყიერება მდინარეების ნაპირებიდან მოტანილი ლექისა და სილის საშუალებით ხდებოდა. ეს სასუქი თურმე ურმებით მოჰქონდათ და მას ნაზარავ მიწაზე აყრიდნენ.

სილისა და ლექის მოტანა სახნავისათვის უაღრესად რთული, შრომატევადი და თითქმის არსებითი მნიშვნელობის საქმე იყო.

¹²³ თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბილისი, 1950, გვ. 67. კოლხეთის ნიადაგის საუკეთესო თესვებზე კ. ბოროზდინს საგანგებოდ აღნიშნული აქვს: „სენაკის ოლქის ამ ნაწილს რიონი, ნაოლაღევი, აბაშა, ტეხური, ცივი და სხვა მრავალი პატარა მდინარეები რწყავენ. წყალი ქარბადაა აქ. მცენარე საშინელის ღონით იზრდება და ნიადაგიც მუდამ ნაყოფიერია. ევროპიდან მოსულებს საშინლად უყვირთ ასეთი ნაყოფიერება ნიადაგისა...“ ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი, 1934, გვ. 234—235; მ. ძეგლაია, კოლხეთის დაბლობი, თბილისი 1973.

¹²⁴ მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება... გვ. 105; ავტორის საველე დღიურები, გურია, 1971, რვ. 1, 2.

¹²⁵ ავტორის საველე დღიურები, ქვემო იმერეთი 1972, რვ. 1.

აქედან გამომდინარე, შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ სახნავეში ლეკის თუ სილის დაყრის მიზნით მიწის საიჭაროდ გააცმა იცოდნენ.

სამეგრელოში (ჩხოროწყუს რაიონი) გამოღალული მიწის პატრონი. იმისათვის, რომ მიწის ნაყოფიერება გაეზარდა, მას სხვას ამუწავებინებდა. იგი, მოიჭარე, მიწას სილას აყრიდა, თავის ინვენტარით ხნავდა და თესავდა, შიგ ხეებს რგავდა და მოსავლის აღების დროს ყოველი ოთხი გოდორიდან ერთ გოდორს, ე. ი. ერთ წილს მიწის პატრონს აძლევდა. აღნიშნულ მამულში აღებული სხვა მარცვლეული კულტურები: ძაძა, ლობიო, ჩალა, და სხვ. საიჭარო პირობის თანახმად იყოფოდა.¹²⁶

დასავლეთ საქართველოში, კოლხეთის დაბლობზე შემონახულია აგრეთვე ქარბ წყალთან ბრძოლის საინტერესო ხალხური ხერხი. მეურნე სათეს ნაკვეთს გარშემო უკეთებდა თხრილს, რელიეფის შესაბამისად კვლებს გათხრიდა, რომელიც ნაკვეთის გარშემოვლებულ თხრილს უერთდებოდა. მაგრამ ეს წესი ყველგან ვერ ხორციელდებოდა, რადგან იგი რელიეფზე იყო დამოკიდებული.¹²⁷ ასეთ შემთხვევაში, ხანგრძლივი წვიმების შემდეგ, იქ, სადაც წყალი

¹²⁶ ჩავალითისათვის მოგვყავს ერთი საბუთი: „პირობა. 1920 წელს 9 მარტსა ახალი ანგარიშით ჩვენ ქვემოთ ამისა ხელის მომწერნი ნაფიჩხოუს თემის მცხოვრებნი: პირველი მხრით ივანე ალქასხანის ძე ფიჩხაია და მეორე მხრით ივანე გუძუიას ძე გოგუა ვიკრით ესე პირობა შემდეგისა.

მე პირველი მხარე ფიჩხაია მოგვით თქვენ გოგუას სამუშაოდ ყანასთვის რვა წლის ვაღით ერთი ჩემდა მიკეთენილი მამაბაბული მიწა ზომით 3 კვეა ნახევარი ანუ მეტი ანუ ნაკლები საზღვრებთა შორის. აღმოსავლეთით ეპიფანე ქაშუს ძე გოგუას ადგილი, დასავლეთით მიხაილ ფიჩხაიას ობლების ადგილი, ჩრდ. ლელუ „ურცხა“ და სამხ. სათუმო გზა და ვაღდებულ ვარ მოხსენებულ ვაღის შიგნით არ ჩამოგართვათ. მე მეორე მხარე გოგუა უნდა დაეყარო მიწაში სილა, დაენერგო ხეები სადაც საჭირო იქნება და ყოველ წელიწადს მოგვით თქვენ ფიჩხაიას მეოთხედი წილი ყოველივე შემოსავლისა, ე. ი. სიმინდისა, ლობიოსი, ჩალისა და სხვისა. მიწის უფლება არ განვატახლო და მოხსენებულ 8 წლის გასვლის შემდეგ, მიწა დაგიბრუნოთ თქვენ მიწის პატრონი ფიჩხაიას ყოვლის მიზეზის გარეშე. დამრღვევი ამა პირობისა იხდის ბარათელის სასარგებლოდ ქარიშას ათი ათას მანეთს და პირობა მაინც დარჩეს თავის ძალაზე. პირობა ასე დაიწერება ორი ეგზემპლარზე და თითო ექნება თითოეულ მხარეს. მასთანვე პირობა უნდა შევინახოთ და დაეცეთ მტკიცედ რასა შინა ხელს ეწეროთ: ივანე ფიჩხაია, ივანე გოგუა, მათ მაგიერ ხელს ეწერა მე, ბეგლარ დარსალია“.

საბუთი ინახება ჩხოროწყუს რაიონის კულტურის სახლთან არსებულ სიძველეთა დაცვის განყოფილებაში.

¹²⁷ მ. გ. გ. გ. შ. ი. ძ. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 107.

დგებოდა, მიმართავენ ხელოვნურ დაშრობას — მოზინეას. გაქრიდნენ ორმოს ან თხრილს, რომელშიც ჩადიოდა წყალი, ორმოში ჩაყრიდნენ მიწას, ჩალას, ნაგავს და ხის ტოტებს. იგი ნელ-ნელა იცხებოდა და იფარებოდა. ამოღებულ მიწას, თუ კი ის ღიდი რაოდენობის იყო, კვლავ გადაყრიდნენ ამ ორმოს. საბოლოოდ ამ გასწორებულ მაღალ ნაქვეთზე ყველაფერი ითვისებოდა. ეს ხალხური ხერხი ნაზვინს წარმოადგენდა (იქ ე. წ. დამპალა-ნოყიერი ნიადაგი იყო).¹²⁸

მიწის განოყიერების სხვა საშუალება არის აგრეთვე მიწის დასვენება, თესლმონაცვლება, ახოს აღება და სხვ.

ხალხური ყოფის აქ წარმოდგენილი მასალები აშკარად მეტყველებენ განოყიერების, როგორც აგრიკულტურის ერთ-ერთი ძირითადი კომპონენტის, ფართო მნიშვნელობაზე დასავლეთ საქართველოს მრავალფეროვან მიწათმოქმედებაში.

ეთნოგრაფიული მონაცემების შედარებითი ანალიზით ჩანს განოყიერების პრაქტიკის ღიდი სიძველე ამ გარემოში და ხალხური ემპირიული ცოდნის დიფერენცირებული ხასიათი, რაც უკავშირდება გამანაყოფიერებელი ნივთიერებების ფიზიკურ-ქიმიური თვისებების ზედმიწევნით ზუსტ ცოდნას და მის გონივრულ შეხამებას სამეურნეო გარემოს კლიმატურ-რელიეფური და ნიადაგების შედგენილობის თავისებურებებთან.

როგორც დავინახეთ, ხალხურ საწარმოო პრაქტიკაში სათანადო ადგილი ეკირა როგორც ორგანული, ისე არაორგანული (მინერალური) წარმოშობის გამანაყოფიერებელ ნივთიერებებს. ამ ნივთიერებების გამოყენების ფართო ხალხურ პრაქტიკაში რელიეფურად ჩანს მათი განსხვავებული დანიშნულების ცოდნა: მცენარის ზრდა-განვითარებისათვის საჭირო საკვები რეჟიმის გაუმჯობესება, მოსავლის გადიდება, მოსავლის ხარისხის გაუმჯობესება, ნიადაგების სტრუქტურების ცვლა. შესასწავლ გარემოში ყველა ჩამოთვლილი ელემენტი მნიშვნელოვანია, მაგრამ ჩვენი მონაცემების მიხედვით შეიძლებოდა მაინც ცალკე გამოგვეყო, როგორც დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მოქმენტი—ნიადაგების შემადგენლობაზე განოყიერების თავისებური გავლენა. თავის მხრივ, ეს საკითხი შესწავლილი გარემოს ბუნებრივ-სამეურნეო პირობების საგრძნობ სპეციფიკას უკავშირდება, ხოლო ეს თავისებურებანი განპირობე-

¹²⁸ მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

ბულია, ერთი მხრივ, ვერტიკალური ზონალობით, მეორე მხრივ, ზღვის გავლენით, საერთოდ — ნიადაგებისა და ატმოსფეროს ტენიანობის ხარისხით.

სვანეთის მაგალითზე გამოჩნდა მაღალმთიან პირობებში სა-
სუქის გამოყენების (ბიოლოგიური, აგრონომიული, ტექნიკური)
თავისებურებანი. ეს უკანასკნელი კი რელიეფურ-ნიადაგური და
კრივაციული ეროვნების თავისებურებებს უკავშირდება. ეთნოგ-
რაფიულ ლიტერატურაში განსხვავებული რეჟიმი დადგენილი
დასავლეთ საქართველოს შუა მთის ზოლში (მთიანი სამეგრელო,
რაჭა-ლეჩხუმი), ხოლო ეს სხვაობა არსებითი ხასიათისაა კოლხეთის
ბარში, განსაკუთრებით კოლხეთის დაბლობზე, სადაც ნიადაგების
განოყიერების ნაირგვარ ფორმებში გამოირჩევა მიწის განოყიერე-
ბის სპეციფიკური სახეობა, დაკავშირებული ე. წ. გამანოყიერებელ
მორწყვასთან. გამანოყიერებელი მორწყვა დასავლეთ საქართველოს
ბარის აგრიკულტურის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ელემენტია და
ხალხური მელიორაციის კომპლექსში შედის. ხალხური მელიორა-
ცია კოლხეთის დაბლობზე მიწის ამოშრობის, კოლმატაჟის, განო-
ყიერების და სხვა ელემენტებს აერთიანებს და ხანგრძლივი დროის
მანძილზე ჩამოყალიბებული სისტემის სახით წარმოგვიდგება. არ-
ქეოლოგიურ, ეთნოგრაფიულ, აგრონომიულ, ბოტანიკურ და სხვა
ლიტერატურაში აღნიშნულ პრობლემასთან დაკავშირებული კულ-
ტურულ-ისტორიული, აგრეთვე პრაქტიკულ-აგრონომიული, ტექ-
ნიკური და სხვა მნიშვნელობის ბევრი საუბრალოდ საკითხია
დასმული, რომელთა შესახებ, საჭიროების მიხედვით, ვმსჯელობთ
წიგნის სხვადასხვა ადგილას.

ეთნოგრაფიულმა მასალამ ნიადაგებთან დაკავშირებული ხალ-
ხური აგროტექნიკური ღონისძიებების მრავალფეროვნება წარმო-
აჩინა. აბსოლუტურ ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობაში ამ მასალების
ისტორიული ანალიზი უაღრესი მრავალფეროვნების გამო დიდ სიძ-
ნელეს წარმოადგენს და ჩვენ არც გვცდია ამ მიმართულებით
კვლევის წარმართვა.

ჩვენი მთავარი მიზანდასახულების მიხედვით ნაშრომში და-
სავლეთ საქართველოს მიწათმოქმედების კულტურულ-ყოფითი
თავისებურებების მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი სურათი იქნა ნაჩ-
ვენები, რაც პირველ რიგში ხალხური ემპირიული ცოდნის, საწარ-
მოო ჩვევებისა და ტრადიციების მრავალფეროვნებას ასახავს.

დასავლეთ საქართველო ისტორიულადვე მრავალფეროვანი სა-
მეურნეო ქვეყანა იყო, სადაც მიწათმოქმედებამ, კერძოდ მემინდვ-
რეობამ დიდი როლი ითამაშა საზოგადოებრივი ცხოვრების საერთო
მატერიალური და კულტურული დაწინაურების საქმეში.

მემინდვრეობის ისტორიის კვლევისათვის დიდი მნიშვნელობა
აქვს ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებით მოპოვებულ მასალებს, რომ-
ლის ზედა ზღვარი XIX საუკუნისაა, ხოლო ქვედა XX საუკუნის
20-იანი წლების. აღნიშნული პერიოდები უკლებლივ მოითვლის იმ
მარცვლეულ კულტურებს, რომლებიც XVIII საუკუნისათვის ვა-
ხუშტი ბატონიშვილს აქვს დამოწმებული.

ისტორიული ხანიდან (საგადასახადო დავთრები და სხვა მასა-
ლები) ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოში მოჰყავდათ: ხორბალი,
იფქლი, ქერი, ქრთილი, ჭვავი, ფეტვი, ღომი, ბრინჯი, სიმინდი, მუ-
ხუდო, ცერცვი, ღობიო და ბოჰკოვანნი — კანაფი და სელი¹²⁹.

ეთნოგრაფიული და ისტორიული მასალებით ირკვევა
აგრეთვე ამ მარცვლეულ კულტურათა არაერთნაირი მასშტაბები,
რაც ძირითადად გამოწვეული იყო კლიმატის, ნიადაგების, ტენია-
ნობის, რელიეფის თავისებურებებით და ამა თუ იმ რაიონის სა-
წარმოო სპეციფიკით.

დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული იყო თავთავიანი
პურეული კულტურები, ფეტვისნაირები, ტექნიკური კულტურები
და პარკოსნები.

ამჟამად აღნიშნულ კულტურებიდან მინდვრებს მხოლოდ თი-
თო-ორთა შემორჩა.

თავთავიანი მარცვლეული კულტურებიდან ცნობილია: მახა —
Triticum macha Dek et Men. (იმერ. ჩელტა, ლეჩხ. პოშოლა, ჭან.
შოხა); ზანდური—გაწა ზანდური—*Triticum monococcum* L. ჩელტა
ზანდური—*Triticum Timopheevii* Zhuk (მეგრ. პიტა ჭობალი), რბი-
ლი ხორბალი ფხიანი (საშემოდგომო) *Triticum vulgare* Vill var
div (კხ. დიკა, რაჭა-ლეჩხ. იფქლი, მეგრ. ირქიშ ჭობალი, სვან. ლფფ-
ხაა კულ. ხშირად დოლის სინონიმი), რბილი ხორბალი უფხო (საშე-
მოდგომო) *Triticum vulgare* Vill (სვან ლფფხა კვეცენ, რაჭ.-ლეჩხ.
ზულუგო, იმერ. ხოტორა//ხოზო); კოლხური ასლი—*Triticum paleo-*

¹²⁹ ო. ს. ოსელია, სათავადოები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოში
(დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებ-
ლად), თბილისი, 1968, გვ. 237.

colchicum Men, კერი Hordeum (სვან. კემინ); ჭევეი—Secale (იმერ. ჭე. რაჭ; ქუბი//ქუბა, ლეჩხ. ქუბე, მთ. რაჭა—ზოფხი, ჭან. ნქევეი, ჩაბლაი, მეგრ. ჭეე//ჭეია, სვან. მანაშ//მანააშ); ფეტვისნაირები: ფეტვი Panicum miliaceum L. (ჭე. იმერ., გურ. ჭადი, ლეჩხ. შაე ჭადა, მეგრ. ჭკიდი—ფატი, სვან. ფეტე.); ურიში—Echinochloa frumentacea, ლომი—Setaria italica (L.)—Panicum italicum maxima Alef. (გურ. ლომი, ჭან. ჭერუმი. (შდრ. ჭერიმა), მეგრ. ღუმუ, ჩხვერი) ველური ლომი—Setaria Ketzkhovelii Men et Eritz (ოკრ. ველურა, ვერულა, გურ. კარწა); ბრინჯი, სიმინდი Zea mays L. (ჭან. ლაზუტი, მეგრ. ლაფტი. ლატი, ლაზუტი, სვან. სიმინდი, და ბოჰოვანნი; სელი Linum (გურ. ლერწამი//ლერწავი, ჭან. ოსულუ, მეგრ. სუ, ფსუ, ქუმუ). კანაფი—Cannabis (ჭან. კერჭ, კეფი, მეგრ.—კეფი//კიფი, სვან. ჭან), ბამბა—Gossypium.

მარცვლეული კულტურების ეთნოგრაფიული შესწავლით მრავალი საინტერესო და მნიშვნელოვანი ფაქტი დადგინდა. გაირკვა, რომ დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალი, მისი ბუნებრივი გარემო ოდიდანვე საუკეთესო პირობებს ქმნიდა სამიწათმოქმედო კულტურის ჩასახვისა და აყვავებისათვის. ხოლო ყველაზე მნიშვნელოვანი ისაა, რომ დასავლეთ საქართველოს აგრიკულტურაში შემონახულია მარცვლეული კულტურების ისეთი სახეობანი, რომლებიც აუცილებელ გარდამავალ რგოლს ქმნიან ველურ და კულტურულ ხორბლეულს შორის და რომლებიც ენდემური სახით მხოლოდ საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება; ესენია: ზ ა ნ დ უ რ ი, კ ო ლ ხ უ რ ი ა ს ლ ი და მ ა ხ ა.

ამგვარ გარდამავალ საფეხურს არ იცნობს პურეულის მოშინაურების არც ერთი დღეისათვის დადგენილი ცენტრი (წინა აზიის, შორეული აღმოსავლეთის, შუა ამერიკის და სამხრ. ამერიკის ცენტრები). ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ დასავლეთ საქართველოს სამიწათმოქმედო იარაღის ინვენტარში გვხვდება მეტად მარტივი და უძველესი ორიგინალური სამკალი შ ნ ა კ ე ი / შ ა ნ კ ე ი, რომელიც კარგად ახერხებს აღნიშნული პურეულის მოკრეფას.

ეთნოგრაფიულ მასალასთან ერთად დიდი მნიშვნელობა აქვს არქეოლოგიურ და საბუნებისმეტყველო დარგების მონაცემებს.

მიწათმოქმედების შემცველი უძველესი ძეგლები სწორედ ჩვენშია დამოწმებული; იგი დასავლეთ საქართველოში ნეოლითიდან არის ფიქსირებული. ნეოლითის დროის სადგომებში (ოდიში, თეთრა-მიწა და სათაფლია, ძეგრი, ანასეული 1 და ანასეული 2, ხუ-

ცუბანი, გურიანთა და კისტრიკი)¹³⁰ აღმოჩენილია ხელსაფქვავეის ქვები, კაეის დაკბილული ნამგლის პირები, ქვისა და რქის თოხები, წვერწამახული თოხის — წერაქვის მსგავსი მიწის სათბრელ-საჩიჩქნი იარაღი¹³¹ და დანახშირებული მარცვლეული. საშწუნხაროდ, არ ვიცით, რა მარცვლეული კულტურები იყო, რას თესავდნენ ჩვენი წინაპრები.

კიდევ უფრო დიდი რაოდენობით არის დადასტურებული მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული ნივთიერი მასალა, ენეოლითურ ძეგლებზე (ოჩამჩირე, დარღა გომი, თრიალეთი, უბრნისი და ნაცარგორა): კაეის ნამგლის პირები, ქვის ხელსაფქვავეები და ამ პერიოდის კულტურული მცენარეულობის ნაშთები: ფეტვი, ქერი, ხორბალი და სხვ. გვხვდება ბოქკოვანი მცენარის — სელის (შესაძლებელია კანაფის და ხის ბოქკოსი?) დასამუშავებელი იარაღები — კვირისტავეები¹³².

ამ დროისათვის უნდა მომხდარიყო ადგილობრივი ხორბლის გარეული ჯიშების კულტივირებაც, რაც ანაკლიის ყორღანის განათხარი მასალის საფუძველზეა სავარაუდებელი.¹³³ აღსანიშნავია, რომ ხორბლის სწორედ ამ ჯგუფს განეკუთვნება რაჭა-ლეჩხუმსა და იმე-

¹³⁰ ნ. ბერძენიშვილი (კილაძე), ახალი ქვის ხანის ძეგლები თეთრანში-წიდან. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, წევ. 27, თბ., 1951, გვ. 262; გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი, 1952.

¹³¹ აღსანიშნავია, რომ მიწის სათბრელ-საჩიჩქნი იარაღს პირველად ნ. ბერძენიშვილმა მოაქცია ყურადღება და იგი მიწის საჩიჩქნ-საწერავ იარაღებად ჩათვალა. იხ. ნ. ბერძენიშვილი (კილაძე), პირველყოფილი მიწათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველოში, ისტ. ინსტ შრომები, II, თბილისი, 1956, გვ. 280—297.

¹³² В. Менабде, Ботанико-систематические данные о хлебных злаках древней Колхиды. საქ. მეცნ. აკად. მოამბე ტ. I, № 9, გვ. 1984; გ. გობეჯიშვილი, სტალინის ნატარგორა, მიმოხილული, II; ო. ჭაფარიძე, მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ-ქართულ კულტურაში, სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 49, 1953, გვ. 195—196; გ. ჭაფარიშვილი, დას. ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ისტორიისათვის (სადისერტაციო ნაშრომი ისტ. მეც. კანდ. სამეცნ. ხარისხ. მოსაპოვებლად), თბილისი, 1971, გვ. 73.

¹³³ გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი, ენიშკის მოამბე, I, 1937, გვ. 274; ლ. დეკანდოლეიჩი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის უმთავრესი კულტურები, ერებ. „შოთა რუსთაველის ეპოქის პატერიალური კულტურა“, თბ., 1937, გვ. 20; ნ. ხოშტარიია, დიხა-გუძება, კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლეობა, სმამ, V, № 2, 1944. А. Декандоль, Местопроисхождение возделываемых растений, СПб, 1885, стр. 372.

რეთის გარკვეულ მიკრორეგიონში დამოწმებული უძველესი კილიანი ენდემური ზორბალი.¹³⁴

ბრინჯაოს ხანისათვის მიწათმოქმედებას უკვე მაღალი განვითარებისათვის მიუღწევია. ამის საილუსტრაციოდ გამოდგება აღმოჩენილი ე. წ. სეგმენტისებური ბრინჯაოს იარაღები, რომლებსაც თოჯებად მიიჩნევენ. ბრინჯაოს თოხი კავშირშია შემდეგი პერიოდის დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ „იმერულ“ თოხთან.¹³⁵

ასე გამოიყურება არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, მიწათმოქმედების ყველაზე არსებითი დარგი — მემინდვრეობა დასავლეთ საქართველოში.

წინამდებარე წიგნში მოცემულია მხოლოდ ზოგიერთი მარცვლეული კულტურის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლის ცდა, რაც წიგნის მოცულობის სიმცირით არის გამოწვეული. ასეთებია: ფეტვისნაირნი — ღომი, ურიში და ბრინჯი; ბოჭკოვანნი — კანაფი და სელი.

ა. ღომი

ღომი *Setaria italica* P.B ერთ-ერთი უძველესი ფეტვნაირი მცენარეა, რომელსაც ყველაზე გრძელი სავეგეტაციო პერიოდი აქვს და ამის გამო მიწათმოქმედების მაღალ ზონაში არ გვხვდება. მისი გავრცელების ზედა საზღვარი ზღვის დონიდან 600-750 მეტრს არ სცილდება.¹³⁶

ღომს მწვანე ღერო აქვს, რომლის საშუალო სიმაღლე ერთ მეტრზე მეტია, ზოგჯერ იგი ორ მეტრზე მაღალიც იზრდება; მწირ ნიადაგზე 30—35 სმ. ღეროს სიგრძის ასეთი მერყეობა თითქმის მთლიანად დამოკიდებულია გარემო პირობებზე, ჭიშს ამ შემთხვევაში გადაწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს.¹³⁷

ღომის ღერო დაუტოტავია ან სუსტადაა დატოტვილი და პურის ნამჭაზე მსხვილი რამდენიმე მუხლისაგან შედგება; იგი იკე-

¹³⁴ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება... გვ. 4—5; ქ. რ უ ხ ა ძ ე, 1975 წლის იპერეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ანგარიში, იბეჭდება, მაცნე, 1976.

¹³⁵ საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1952, გვ. 148.

¹³⁶ ივ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, თბ., 1930, გვ. 369; ვ. მ ე ნ ა ბ დ ე, და ა. ე რ ი ც ი ა ნ ი, საქართველოს ღომი, თბ., ბოტანიკური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XII, 1948, გვ. 145. Д. Л. Декапреле-тис и В. Л. Менабдс. К изучению полевых культур Зап. Грузии. Рача, стр. 335.

¹³⁷ ვ. მ ე ნ ა ბ დ ე და ა. ე რ ი ც ი ა ნ ი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 143.

თებს წერილსა და ნაზ ფოთლებს და სხვადასხვა სახის წერილი მარ-
ცვლებით გავსებულ თაველს, რომლის სიგრძე ნახევარი ადლია და
სისქე ნახევარი გოჯი.¹³⁸

საქართველოში ღომი, ძირითადად, წმინდა ნათესის სახით
მოჰყავთ, მისი ნარევი ნათესები¹³⁹ აღნიშნულია მხოლოდ აზერბაი-
ჯანში, შუა აზიის რესპუბლიკებში და ავღანეთში¹⁴⁰.

ცნობილია ღომის ველური ფორმა, რომლის აღმნიშვნელი სახელია
Setaria Kerchoveli Menab. ამ მცენარეს ვ ე ლ უ რ ა ღ ო მ ს ა ც
ეძახიან; ლეჩხუმში იგი ბ ე ნ დ რ ო ს სახელით იხსენიება.¹⁴¹ ღომის
ეს სახეობა მორფოლოგიური ნიშნით განსხვავდება კულტურული
ღომისაგან. ვ ე ლ უ რ ა ღ ო მ ს თ ა ვ თ უ ნ ი გამოსახულია სახს-
რით და ზის მოკლე ყუნწზე, ეს ორი ნაწილი ერთმანეთთან შეზრ-
დილი არ არის და ამიტომ თავთუნები დამწიფდება თუ არა, სცილ-
დება სახსარს და ცვივა. ღომის კულტურულ ფორმას კი ამგვარი
სახსარი არა აქვს. თავთუნი მას მხოლოდ გაცეხვის დროს შორ-
დება.¹⁴²

ღომის გეოგრაფიული გავრცელების შესახებ საყურადღებოა
ჟან შარდენის ცნობა, სადაც აღნიშნულია, რომ მეგრელები და მათ-
თან ერთად „ჩერქეზები, თურქეთის ქვეშევრდომი ქართველები,
აფხაზები... მეოტიის ჭაობის სრუტიდან ტრაპიზონამდე შავი
ზღვის ნაპირების ყველა მცხოვრები მხოლოდ და მხოლოდ ამ ცო-
მით (ღომით) იკვებება“¹⁴³.

ღომის მოყვანას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი გამრავლე-
ბის დიდი უნარის მქონე სარგებლიანი მარცვლეული იყო და და-
სავლეთ საქართველოს ცალკეულ მხარეში პურის შემცველად ით-
ვლებოდა.¹⁴⁴

ღომი ამჟამად გადაშენებული კულტურაა, მაგრამ მისი
სახელი, როგორც საუკეთესო საკვებისა, დღესაც შემონახულია.

¹³⁸ კ. ბ ო რ ო ზ დ ი ნ ი, რაფ. ე რ ი ს თ ა ვ ი და მ უ რ ი ე, დასახელებუ-
ლი ნაშრომი, გვ. 14.

¹³⁹ ღომის ყანაში ფეტვის შერევა გურიამში არის დადასტურებული.

¹⁴⁰ В а в н о в и Б у к н и ч, Земледельческий Аverages, Ленин-
град, 1930. გ. მენაბდე და ა. ერციანის, საქართველოს ღომი, გვ. 207.

¹⁴¹ მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვიერება, თბ., 1951, გვ. 96.

¹⁴² ვ. მენაბდისა და ა. ერციანის დასახ. ნაშრომი, გვ. 143.

¹⁴³ Ж. Ш а р д е н, Путешествие по Закавказью, Тиф., 1901, стр.

25—26.

¹⁴⁴ ი ქ ე ე.

ამ კულტურასთან დაკავშირებული საკითხები კარგა ხანია, რაც სპეციალისტთა (ისტორიკოსების, ბოტანიკოსების, სოფლის მეურნეობის მეშაყეების) ყურადღების ცენტრში დგას. მიუხედავად ამისა, სამეცნიერო ლიტერატურაში არ არის დადგენილი, თუ რა დროიდან არის იგი ცნობილი ჩვენში.

ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით ღომი პირველად დავით-ნარინის დროის „დიდი მონასტრის დეკანოზის“ იაკობის საბუთში იხსენიება, სადაც ნათქვამია: „მალაქელთა და ფარსმანყანეველთა გლეხთაგან გამოვალს სამი ურემი ღვინო უპარტახტოდ და ტყისაგან (-ტყისაგან-ს, ტყუიბულისაგან-ს?) მოდი, რაი-ლა მოვალს: იფქლი, ფეტვი და ღომი“-ო (ქრები 11, 129)¹⁴⁵.

ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროები ისევე, როგორც საქართველოში მყოფი მოგზაურებისა და მეცნიერების ჩანაწერები, ღომის კულტურის შესახებ მცირე, მაგრამ მაინც საგულისხმო ცნობებს გვაძლევს.

ღომის შესახებ ცნობები მოეპოვებათ XV საუკ. იტალიელ მოგზაურებს — იოსაფა ბარბაროსა და კონტარინის (1436 წ.); მრავალი ცნობაა გაფანტული მომდევნო საუკუნეების იტალიელ მოგზაურთა ნაშრომებში, მაგ., პიეტრო ავიტაბილესა (მოგზ. წლები 1623—34 წწ.); ჯუზეპე ჯუდიჩეს (1632-1640 წწ.), ქრისტეფორე კატელის (1632 — 1645 წწ.), რომლებიც სამეგრელოსა და იმერეთში გავრცელებულ მარცვლეულთა შორის ღომს ასახელებენ და აღნიშნავენ, რომ ის ერთ-ერთი მთავარი საკვები პროდუქტია ადგილობრივი მოსახლეობისათვის.

XVII საუკუნეებში კოლხეთის დაბლობისადმი განსაკუთრებული ინტერესი გამოუჩენია იტალიელ მისიონერს არქანჯელო ლამბერტს და ჟან შარდენს (1672—73 წწ.). ცნობილია, რომ ისინი დაწვრილებით ეხებიან ამ მხარის სამეურნეო ვითარებას — საკვებ მცენარეებს, სასოფლო-სამეურნეო იარაღებს და სხვა საკითხებს; ყურადღებას ამახვილებენ ღომის კულტურაზე და ხაზგასმით მიუთითებენ მის დიდ პრაქტიკულ გამოყენებაზე ამ მხარეში, ჟან შარდენი აღნიშნავდა:... „მეგრელთა ჩვეულებრივ მარცვლეულ პურს ღომი შეადგენს“¹⁴⁶... თითქმის ამასვე იმეორებდა არქ. ლამბერტი: „მეგრელები ჩვეულებრივ პურით კი არა, ღომით იკვებებიან და

¹⁴⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 368.

¹⁴⁶ Ж. Шарден, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25—26.

უცხოელები დარწმუნებულნი არიან, პური რომ კიდეც მოიტანონ იქ, ვერ გაყიდიანო¹⁴⁷.

ამ რეგიონის მეურნეობის დახასიათების დროს ვახუშტი მეტად მოკლე ცნობას იძლევა: დასავლეთ საქართველოში „ნაყოფიერებს უოველნი თესლ-მარცვალნი, კაცთა საზრდელნი: ბრინჯი, კორბალნი, ჯრთილი, შვრივა, სიმინდი, ღომი, ფეტვი, მუხუდო, ღობიო, ოსპი, ცერცი, ... ძაძა, მაშა, უგრეხელი, კანაფი, სელი და სხვანიცა“. მას ისიც აქვს აღნიშნული, რომ ზემოხსენებულ მხარეში ყველაზე მეტად ითესებოდა ღომი და იქაურნი „გამოიზრდებიან ღომითო“¹⁴⁸.

დას. საქართველოს XVI ს. ბოლო წლებისა და XVII-XVIII საუკ. საეკლესიო და სამონასტრო ბეგარებში მარცვლეულთა შორის ღომი ყველგანაა მოხსენებული¹⁴⁹.

ცნობებს ღომის შესახებ ვხვდებით XVIII-XIX სს. სხვა მოგზაურთა და მეცნიერთა: გიულდენშტედტის¹⁵⁰ (რომელმაც 1772 წ., რუსეთის აკადემიის დაავლებით შემოიარა და დაწვრილებით აღწერა საქართველო), გეორგის — 1799 წ., ეიხვალდის — 1825-26 წწ.¹⁵¹. თხზულებებში, აგრეთვე რუს დიპლომატთა, როგორიცაა სტოლნიკ ტოლოჩანოვის და დიაც იევლევის, პატაჟებში¹⁵².

ლიტვინოვი (1804 წ.) იმერეთის აღწერის დროს აქ გავრცელებულ სხვა მარცვლეულთა შორის ღომზეც მიუთითებს¹⁵³. ღომი ნახსენები აქვს შინა მელიჩს (1815-1819 წწ). კოლხეთის აღწერისას აღნიშნულია: „Здесь родится особаго рода зерно, которое называют гоми и сеют его подобно рису. Хлеб белый и очень питательный“¹⁵⁴.

¹⁴⁷ არქ. ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი იტალიურიდან თ. ჭყონიასი, თბ., 1938, გვ. 56.

¹⁴⁸ ე ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 29, ი ქ-ე ე, გვ. 145.

¹⁴⁹ დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, II, 1921; საქართველოს სიძველენი, I, ტფ., 1920; აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი, ტფ., 1914.

¹⁵⁰ შინი სიტყვით — ოკრიბას, სალორთქიფანიძეოს, სამიქელაძეოსა და ვაკეს ღომსა და ფეტვს გარდა არაფერს თესადნენ.

¹⁵¹ Eichwald, E. Reise auf den Caspischen Meere und in den Kaukasus unternommen 1825—26 Bde, Stuttgart, 1837.

¹⁵² Полневков, Посольство стольника Толочанова и Дьяка Иевлева в Имеретию 1650—1652 гг., Тиф., 1926. стр. 187.

¹⁵³ АКАК, II, № 803, стр. 408.

¹⁵⁴ Л. М. Мелнксед-Бехов, Pontica Transcaucasica Ethnica (по данным Минная Медици от 1815—1819 гг.). Советская этнография, 1950, стр. 168.

1840-იან წლების დასაწყისში პაქისტაუზენი აცხადებდა, რომ „სამეგრელოსა და იმერეთში მე მხოლოდ სიმინდსა და იშვიათი სახის ფეტვნიარს, ღომს ვხედავდიო¹⁵⁵“. დიუბუა დე მონპერე ლეჩხუმში გავრცელებულ მარცვლეულ კულტურებს შორის ღომსაც ასახელებს¹⁵⁶.

აღმოსავლეთ საქართველოში ღომის კულტურის არსებობის შესახებ ადრეული ცნობა არ ჩანს. ვახუშტი აღნიშნავს, რომ კახეთში „არა სთესვენ ღომსო“. ქართლისათვის, კერძოდ, ჭეფინის-ჭევისათვის კი იგი წერს: „ქართლისაგან მეტი არს აქა ღომი-ო“¹⁵⁷. ამ სიტყვებიდან ირკვევა, რომ ღომი მცირე რაოდენობით ქართლის იმ ნაწილშიც უთესიათ, რომელიც იმერეთს ესაზღვრებოდა, მაგრამ იგი ამ მხარისათვის დამახასიათებელი კულტურა არ უნდა ყოფილიყო.

ღომის კულტურის შესახებ საქართველოში, ასევე მის ფარგლებს გარეთაც, ამომწურავი ცნობები არ მოიპოვება. ივ. ჭავჭავაძის მონაცემთა მიხედვით, ღომი უძველესი კულტურა არ არის, რადგანაც იგი არც ძველ წყაროებშია მოხსენებული და არც მთელ საქართველოში გავრცელებულ მცენარედ ითვლება. ლიხთ-იმერეთში მისი არსებობის შესახებ კი ივ. ჭავჭავაძის წერს: ღომი ლიხთ-იმერეთში დასავლეთიდან უნდა იყოს შემოსული. „აღმოსავლეთს მასთან საერთო არაფერი აქვს, ამას ის გარემოებაც ცხადყოფს, რომ მესხეთსა და ქართლ-კახეთში ღომი არსად ითესებოდა და არც ეხლა ითესება“-ო¹⁵⁸.

არც ძველი კოლხეთის არქეოლოგიური მასალა იძლევა ამ მხრივ რაიმეს. არც ერთ განათხარ მასალაში არ არის ნაპოვნი ღომის ნაშთები, მაშინ, როდესაც აღმოჩენილია ფეტვი და სხვა პურეულეზი.¹⁵⁹ ბ. კუფტინი დიხა-გუძუბაში აღმოჩენილ მარცვლეულთა შესახებ პირდაპირ ამბობს. «Несколько неожиданно, что и там не обнаруживается следов гоми, а найден еще могар «кврима» или «мчадис петви»... частый и теперь в Западной Грузии в смешанных посевах с обыкновенным просом, а также голозерная, повидимому, обыкновенная мягкая пшеница»¹⁶⁰.

¹⁵⁵ H a x t h o u s e n, A., Transcaucasia, Leipzig, I, 37.

¹⁵⁶ Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, Paris, II, 1839, 434.

¹⁵⁷ ვ ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83, 88.

¹⁵⁸ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველთა ეკონომიკური ისტორია, გვ. 369.

¹⁵⁹ ნ ნ ნო ხ ი შ ტ ა რ ი ა, დიხა-გუძუბა, 208—210;

¹⁶⁰ Б. А. К у ф т и н, К вопросу о древнейших кормях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. I. საქ. სახელმწ. მუზეუმის მოამბე, XII В — თბ., 1944, გვ. 336.

აღსანიშნავია, რომ ღომის მარცვლები აღმოჩენილი იქნა სომხეთში, კარმირ-ბლურში, რომლებსაც სპეციალისტები ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV-V სს. დასასრულითა და VI ს. დასაწყისით ათარიღებენ.¹⁶¹

სომხეთში ღომის მარცვლები აღმოჩენილია აგრეთვე უფრო გვიანდელი ეპოქის განათხარ მასალაში (ზვარტნოცი და დვინი). მიუხედავად ამისა, მ. თუმანიანის აზრით, სომხეთისათვის აღნიშნული კულტურა არ უნდა იყოს აბორიგენული. «В раскопках доурартского периода в Армении нигде не обнаружено проса. Не сказалося его и в Шингавитских раскопках. Нахождение его в большом количестве в Кармир-блуре и в раскопках последующего периода (Звартноц, Двин и др.) наводит на мысль, что культура проса не аборигенная, а быть может, занесена сюда народами Урарту»¹⁶².

რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილი გახდა, უკანასკნელი ხანების სათანადო არქეოლოგიური მონაპოვარი უდაოს ხდის სომხეთში ღომის კულტურის აბორიგენულობას.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ღომი სომხეთის ტერიტორიაზე ურარტუს წინა ხანაში არსებობდა; ეს გარემოება საქართველოში ღომის კულტურის გავრცელებისა და მისი აღრიღანვე არსებობის გარკვევის თვალსაზრისითაც მნიშვნელოვანი უნდა იყოს.

ე. მენაბდისა და ა. ერიციანის აზრით, ღომი საქართველოში პირველადი კულტურაა.¹⁶³

ნ. ვაგილოვი ღომს აღმოსავლეთ აზიაში წარმოშობილ მცენარედ მიიჩნევს და მას ამიერკავკასიაშიც იქედან გადმოტანილად თვლის.¹⁶⁴

პ. ჟუკოვსკისათვის ღომი დასავლეთ საქართველოს უძველესი მარცვლეულია.¹⁶⁵ ი. ლომოურს მიაჩნია, რომ ღომის საკითხი გადასინჯული უნდა იყოს; იგი ამასთანავე იზიარებს ნ. მაისურიანის აზრს დასავლეთში ამ კულტურის რამდენიმე ათასი წლის წინათ არსებობის შესახებ.¹⁶⁶

¹⁶¹ М. Г. Туманян, культурные растения урартского периода в Арм. СССР. Известия АН Армянской ССР, Обществ. науки, 1944, тт. 1—2, стр. 78.

¹⁶² М. Г. Туманян, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 78.

¹⁶³ ე. მენაბდე და ა. ერიციანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 207.

¹⁶⁴ Н. И. Вавилов, Центры происхождения культурных растений, Труды по прикл. ботанике, генетике и селекции, т. XVI, в. 2, 1926, стр. 58.

¹⁶⁵ П. М. Жуковский, Ботаника. М., 1949, стр. 456.

¹⁶⁶ ი. ლომოური, მარცვლეული კულტურები II. გვ. 231.

არ შეიძლება განსაკუთრებული მნიშვნელობა არ მიენიჭოთ იმ ფაქტს, რომ XIII საუკუნის ქართულ წერილობით წყაროებში დასახელებული მოდი — ღოგი გამოსაღებია. ეს კი იმას მოწმობს, რომ ქვეყნის საშინაო ცხოვრებაში მას მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა და იგი საქართველოში აღნიშნულ დროზე უფრო ადრეც არსებობდა. განხილული მასალის საფუძველზე შესაძლებლობა გვეძლევა თვალი გავადევნოთ ზემოაღნიშნული მარცვლეულის განვითარებას. ნათელია, რომ XIII საუკუნიდან, თუ უფრო ადრეც არა, XVII საუკუნის დასასრულამდე ღომის კულტურა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი და თითქმის ძირითადი საკვები იყო დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი მხარისათვის, ხოლო XVIII საუკუნეში იგი, სხვა მარცვლეულ კულტურებთან ერთად, სიმინდმა თანდათან განდევნა.

1850 წლებში ღომის ყანები, სიმინდთან შედარებით, უკვე ცოცხაა. მაგრამ საშინაო ბაზარზე ღომი მაინც იყიდება. 1852 წ. დავით დადიანი წერდა: ...ღომს „სთესენ სიხშირით და ხმარობენ პურის წილ, ხოლო გარემოებასაცა შინა სყიდიან მებრ-საჭიროებათასა აფხაზეთს, გურიას და იმერეთსო“.¹⁶⁷ შემდეგ წლებში (1880-იანი წ.) მას თესვენ მხოლოდ შეძლებული გლეხები. 1891 წელს ქუთაისის, ოზურგეთის და სენაკის მაზრებში ღომის მთელი მოსავალი არ აღემატებოდა 20000 ფუტს, მაშინ როდესაც 40 წლის წინათ მხოლოდ სამეგრელოში მოჰყავდათ 1.698.000 ქილა ღომი.¹⁶⁸

1890-იანი წლებიდან ღომი იშვიათი საკვები იყო, მას თითქმის აღარავინ ყიდდა; თანდათან შემცირდა ღომის ყანებიც, ზოგან იგი საცხებით მოისპო.

ასეთია ამ საკმაოდ ფეხმოკიდებული მარცვლეულის ისტორია, რომლის დასაბამის დადგენა წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მონაცემების უქონლობის გამო ძნელია.

საინტერესოა ამ მხრივ ეთნოგრაფიული მონაცემები.

ღომი საგაზაფხულო მცენარეა, რომლის თესვის ვადები დამოკიდებული იყო, როგორც გეოგრაფიულ-კლიმატურ პირობებზე, ასევე სათესი მარცვლეულის ჭიშზე და სახნავი მიწის მდებარეობაზე. დაბლობში თესვა აპრილიდან იწყებოდა, შედარებით მაღლობ ადგილებში კი მაისის უკანასკნელ რიცხვებში — 24 მაისს, რომელიც კუდა მაისის სახელით იყო ცნობილი.

¹⁶⁷ ი. მეუნარგია, სამეგრელო დ. დადიანის დროს, თბილისი, 1939, გვ. 96.

¹⁶⁸ პაატა გუგუშვილი, მარცვლეულს მეურნეობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში, თბილისი, 1954, გვ. 52.

თესვა იწყებოდა ს რ უ ლ დ ღ ე ე ბ შ ი, ორშაბათს ან ხუთშაბათს; ამასთანავე ყურადღება ექცეოდა მთეარის ფაზებსაც. თესავდნენ საესე მთეარის დროს, რადგან ახალ მთეარეზე დათესილ მარცვალს ჭია უჩნდებოდა.¹⁶⁹

თესვის დღეს, მოუსავლიანობის თავიდან ასაცილებლად აღვეთილი იყო ყოველგვარი სამეზობლო ურთიერთობა და ოჯახიდან რაიმეს გაცემა.

დასავლეთ საქართველოში (სამეგრელო, გურია, იმერეთი, ქვ. რაჭა, ლეჩხუმი, აჭარა, აფხაზეთი) ღომის მრავალი ჯიში იყო გავრცელებული.

ლ. დეკაპრელევიჩი და ა. კასპარიანი აღწერენ ღომის 13 ჯიშს, რომელთაგან ხალხური სახელი მხოლოდ ზოგიერთი ჯიშის ღომისათვის აქვთ მოყვანილი. ამავე დროს არ აქვთ აღნიშნული თუ დასავლეთ საქართველოს რომელ კუთხეში მოიპოვება ეს ჯიშები, ესენია: ნ ა ე ღ ე ლ ი თ ე თ რ ი, უ ს ა ხ ე ლ ო წ ი თ ე ლ ი, ბ ო ე ღ ა თ ე თ რ ი, ჩ ა ქ უ რ ა, ხ ი ტ ი რ ი თ ე თ რ ი.¹⁷⁰

1852 წელს დავით დადიანის მიერ ვასილ ბებუთოვისადმი მიწერილ წერილში აღნიშნულია, რომ სამეგრელოში ორი სახის ღომი ყოფილა—საადრეო და საგვიანო: „...ტომი ღომისა ორგვარობენ: ერთი ზედ იწოდების მოცოროზათ. ეს მოცოროზი არს საადრეო, გარნა უმცირესსა ნაყოფისა გამოძლებელ, ხოლო მეორე ღომი მოგვიანებო, რომელი ოქტომბერში მოიწევის განაღა უუხვესი და ითესების ივნისის გასაშვალეზამდე“.

ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით სამეგრელოში ძირითადად ორი ფერის ღომი ითესებოდა: წითელი (ჭითა) და თეთრი(ჩე), საადრეო (ცხელი) და საგვიანო (ციცვა), რომელთა შემდეგი სახელებია ცნობილი: კ ი კ ა ლ ო ბ ა (საადრეო ღომი), უ ს ა ხ ე ლ ო (პატარათაველიანი მოთეთრო ღომი), კ უ ხ უ რ ე, ქ ო ჩ ო ბ ე, კ ა პ ე დ ი, გ უ დ უ რ ე (დიდთაველიანი ღომი), ხ გ კ ი რ ე (საგვიანო ღომი), ხ ე თ უ რ ე (ძნელად გასაცეხვი მოშაო ფერის დიდთაველიანი ღომი), გ უ რ უ ლ ე (საგვიანო წერილმარცვლიანი ღომი), რომელიც დ ი დ ი ღ ო მ ის სახელითაც არის ცნობილი, რ უ ს უ ლ ი (მსხვილმარცვლიანი ღომი), მ ო ც ო რ ო ზ ი // მ ო თ ო რ ო ზ ი, გ უ ქ უ რ ე, ბ ო ჭ გ ა // ბ ო ქ კ ა (რომელიც ზოგიერთი მეურნის აზრით

¹⁶⁹ ავტორის საველე დღიური, წაუწიხა, სოფ. მუხური, 1955, რე. 1.

¹⁷⁰ Д. Л. Декапрелевич и А. С. Каспарян. К изуч. итальянск. проса, возделываемого в Грузии, Тр. по прикл. бот., селект. и генет., XIX, в. 2, 1928.

წვერიანია და კუდა ღომიც ჰქვია), ჯონჯურა//ჯოჯურა ღომი, ზოდელა, გოგუა, ცეც ღომი, ჯოღორე ანუ ნანგერე ღომი (თავისთავად ამოსული წვრილთაველიანი და უხვბუსუსიანი ღომი), წითელი — კითა (უხვბოსაველიანი) ღომი.

თედო სახოკიას გურიაში ექვსი ჯიშის ღომი აქვს დადასტურებული: თეთრი, ბარამულა, ძირდაბალი, შვიდკვირა, ხუჭილა, ჯორიელა. ამასთანავე აღნიშნავს, რომ ყველას ღირსებით „თეთრი ღომი სჯობია, მეტად თეთრი ფერისაა, და ერთი ქილა თეთრი ღომი ერთი აბაზით მეტად იყიდება ყოველთვის, ვიდრე სხვა ჯიშისა, თან, ის უპირატესობაც აქვს სხვა ღომთან შედარებით, რომ „სიმწიფეს ითმენს“, ე. ი. რომ დამწიფდება, შეგიძლიათ ერთი კვირის უკან მომკოთ, ამით არა დაუშავდება—რა თაველებს. სხვა ჯიშის ღომი კი მაშინათვე თუ არ მომკო, მარცვლები სულ გასცივდა და ცარიელი თაველები-და შეგრჩებათ ხელში“.

გურიაში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ღომის შემდეგი ჯიშები გამოვლინდა: ბოზოყვანური, ნაქდელი თეთრი, ყვითელი უსახელო, ურუშულა//ურუშაული, მათრახა, ძირდაბალი, თეთრი ღომი, ხაზარალა (დიდთაველა ღომი), ბოჯგა//ჯონჯორე ღომი, ჯაშური ანუ ბურჩხა ღომი, საადრეო-შვიდკვირა, ხეტირია, ხეთურე, ორმოსავალა ღომი, ბარამულა, ჯორიელა, მამბულა (წითელი დიდთაველიანი გაფუძფულე ბუღი ღომი) და ჩაქურა (წვრილმარცვლიანი ღომი, რომელსაც ჩასკენილი დიდი თაველი ჰქონდა).

ლეჩხუმში გავრცელებული ყოფილა ბოჯგა ანუ ბედელა ყვითელი ღომი, რომლის თავთავი მტევნისებურ შტოებს იკეთებს; კუდა, მოკლე და მკვრივ თავთავიანი ღომი; კოძუა მჭიდრო-თაველიანი ყვითელი ღომი.¹⁷¹

რაფიელ ერისთავი იმერეთისათვის ღომის ორ სახეობას ასახელებს — «Гони бывает двух видов: один выкидывает головки вроде загнутого султана или щетки для чистки ламповых стекол, а другой — раскидистой метельки, вроде обыкновенного проса; оба вида бывают ранние и поздние»¹⁷².

¹⁷¹ მ. ალავიძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვიერება, 96.

¹⁷² Р. Эристов, Очерки Имеретин в сельскохозяйственном отношении, Тиф. 1876, стр. 24.

აპარაში ექვსი სახელწოდების ღომია ცნობილი: კირჩხელურა, ბურჩხა, ბაწარაი, ბოჭგაი, ბუთურაი და ჟაშურაი.¹⁷³

ნაღმარ მიწაზე შემდეგ წელს თავისთავად ამოსულ ღომს ძაღლის ღომს, ნანგერეს (სამეგრელო) ეძახდნენ, გურიაში კი ნაძველას. ეს ღომი პირველ და მეორე წელს უხარისხო თავთავს იკეთებდა, ხოლო მესამე წელს მარცვალი სულ არ ჰქონდა, მას სამეგრელოში ნანგერეს — ნანგერე, ხოლო გურიაში კარწა (ჩოხატაურის რ-ნი) ერქვა.

ასეთი ღომის აღების შემდეგ მიწას ერთ წელს ასვენებდნენ, რადგან წმინდა ნათესისათვის — საღომედ იგი არ გამოდგებოდა.

სათესლე ღომს მოსავლის აღებამდე ან აღების დროს ცალკე გამოარჩევდნენ. ყველაზე უკეთესს საღ და დიდ თაველს ღეროიანად მოკრიდნენ და კონად — მუჭად შეკრავდნენ. კონებს ბელელში ღომის თავზე აწყობდნენ, ან კედელზე კიდებდნენ.

სათესლე თაველს სხვაგვარადაც ინახავდნენ. თაველიან ღეროებს წნავდნენ და ცეცხლთან ახლოს კიდებდნენ. გამხმარ თაველს ხელით ფშენიდნენ, მისი გაცეხვა არ შეიძლებოდა, რადგან მარცვალს გული უფუჭდებოდა და დასათესად აღარ ვარგოდა.

ღომის დათესვა ყველას არ შეეძლო. იგი მოზნევიით და გარიგებულად — თხლად, ან როგორც მეგრელი მეურნე ამბობს წყოროლით ითესებოდა. არათანაბრად დათესილი ღომი მკიდროდ ამოდიოდა, ძნელი გასამარგლი იყო და ბევრ უნაყოფო თაველს იკეთებდა.

სათესლე მარცვალი მთესველს ეყარა სქელკანიან გოგრაში (ხაპი — გურ. აპარ. ჭურა — მეგრ.) ან თხის გუდაში //ლაგუჭში//ხართაში¹⁷⁴ (მეგრ.) //ქეჩხო-ში (გურია, ჩოხატაურის რაიონი). ზოგი თესლს ხის სხედასხვა ზომის ჭურჭელში, კოთხოში ან ნგვეა-ში (მეგრ.) ყრიდა. მთესავი თითო ჭერზე იმდენს თესავდა, რაც ერთ მუჭაში დაეტეოდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ზოგჯერ თანაზომიერი სიხშირის ყანის მოსაყვანად თესლში იმავე რაოდენობის ქვიშას ურევდნენ რომ ზომიერი სიხშირის ყანა ამოსულიყო. გადმოცემით ერთ ქცევა ყანას ნახევარი კოთხო მარცვალი უნდოდა, კოთხო დაახლოებით სამი კილოს ტევადობის იყო.

¹⁷³ გ. ქაეახიშვილი, ი. ქუონია. ღომის კულტურა გურია-აპარაში, ხელნაწერი.

¹⁷⁴ И. Книшидзе. Грамматика мингрельского (иверского) языка. С. Петербург, 1914, სიტყვასთან ხართა, ლაგუჭი.

ლომი ითვისებოდა შემადლებულ ადგილზე, ფერდობზე და მთა-გორიან, სარეველა ბალახებისაგან სუფთა მიწაზე. ეს მაწები იყო როგორც სახნავი, ასევე სათოხნი. სუფთა, დაბლობ და ფერდ ადგილს ერთუღელა კავით ორჯერ ხნავდნენ, ხოლო ახალ გატეხილ ახო, ქვიან და მთაგორიან ადგილებს ზედაპირულად წმინდად ფხეცდნენ — თოხნიდნენ. სახნავის მომზადება შემოდგომიდანვე იწყებოდა. თუ მიწა სველი იყო, მას აშრობდნენ. კარბი წყალს თავიდან ასაცილებლად მიწას გარშემო უკეთებდნენ თხრილს, შემდეგ ნაკვეთში კვლები გაჰყავდათ, რომლებიც მიწის გარშემო შემოვლებულ თხრილს უერთდებოდა. დასათესად არჩევდნენ ისეთ ადგილებს, სადაც რცხილა, მუხა ან სხვა დიდფესვიანი ხეები იდგა, რომლებიც ნიადაგსაც ამაგრებდა და წყალსაც იკრებდა.

პირველი ხვნის (მიწის გატეხვა-იმერ., ტახუა—მეგრ.) შემდეგ მიწას ფარცხავდნენ ხის ფარცხით, თესავდნენ და მეორედ ხნავდნენ. ხვნის დროს დარჩენილი ბელტები თოხით უნდა გასწორებულყო და ჩელტი უნდა გადავლებოდა. ზოგი მიწა ხელის ფარცხით იფარცხებოდა. მიწა რომ არ დაფარცხულიყო ზედაპირზე დარჩენილი თესლი გაფუჭდებოდა — მზისაგან მოიხალებოდა. ფარცხი ერთ მხარეს აგროვებდა ნაგერალს//ჩენჩქს, რომელსაც შემდეგ კვალში ყრიდნენ, წეავდნენ და მასზე ხშირად ბოსტნეულს თესავდნენ.

ლომი ძირითადად ნასიმინდარზე ითვისებოდა, რადგან ეს მიწა სარეველებისაგან სუფთა და ფხვიერი იყო. ნიადაგის გაფხვიერებაში ჰიმინდი თავისი ფესვებითაც მონაწილეობდა, ამიტომ მიწის ნაკვეთი სიმინდიანობის დროსვე სალომედ მზადდებოდა.

კ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი და მურიე აღნიშნავენ, რომ „ლომს სამეგრელოში ხშირად იმავე ნიადაგზე სთესავენ, სადაც იმის წინ პური მოიყვანეს“¹⁷⁵, რადგან მისი მომკის შემდეგ, როგორც ცნობილია, მიწაში დარჩენილი ძირები ნიადაგს ანოყიერებს. ლომის თესვა ნაპურალზე იმერეთშიც დასტურდება. გურიაში ლომისათვის იყენებდნენ ქვაკის ანალებ ადგილს ან გამოღლილ მოღულ მიწას. აი, რა მოგვითხრო ამის შესახებ მეურნემ: „უყ მიწაზე ლომი სწრაფად იზრდება და ხშირია, თაველი კი ცოტა აქვს. უყ მიწაზე ლომი გატრიაბადდება და თაველი ნაკლები იცის“ (ჩოხატაურის რაიონი).

¹⁷⁵ კ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი და მურიე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 14—15.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, ქვიან და ახო მიწებს თოხით აშუშავებდნენ. მიწას ჯერ მოჩიჩნიდნენ, მერე მერულთ (სამკაპიანი ხის იარაღი ორთითის მსგავსი) გაამერულებდნენ, გააფხვიერებდნენ,¹⁷⁶ ამის შემდეგ მიწას დაფოცხავდნენ წმინდა ღომის ფოცხით და ღომს თესავდნენ. მიწა რომ მარტო ფარცხით//ფოცხით გაესწორებინათ, მას ბალახს ვერ მოაშორებდნენ. ამიტომ ჯერ მიწას ჯოხით ბალახს აცლიდნენ დაშერე (ოჭუშალით-მეგრ). ფარცხავდნენ. ზოგიერთ ადგილზე ღომი ჯერ ითესებოდა, მერე მოიფხიკებოდა — ზედაპირულად მოითოხნებოდა და იფარცხებოდა.

ღომის თესვის და მიწის დამუშავების ასეთი წესი ცნობილი იყო იმერეთში, სამეგრელოსა და აფხაზეთში¹⁷⁷. იმერეთში ნაყანევ და მომწვარ ადგილს სოხანეს (სოფელი ხანი) ეძახდნენ და მას ძირითადად საღომედ იყენებდნენ.¹⁷⁸

პრაქტიკაში იყო სახნავი მიწის მოწვის სისტემა. იცოდნენ როგორც გაკაფული ტყის, ასევე გაუკაფავი ჯაგნარის და ტყის დაწვა ისეთ მიწებზე, რომლებსაც საგანგებოდ ამ მიზნით ყიდულობდნენ.¹⁷⁹ ამ გზით მიწა სუფთავდებოდა სხვადასხვა სარეველა მცენარეებისაგან და იგი ადვილი დასამუშავებელი იყო. ამასთანავე ეს პროცესი ხელს უწყობდა მიწის განოყიერებას.

მეურნეთა აზრით, საღომე მიწისათვის ძირითადად თესლმონაცვლეობა იყო მიღებული.

დათესვიდან 15—20 დღის შემდეგ ღომი ამოდის და მალე გასათოხნი ხდება. არქანჯელო ლამბერტის ცნობით, „მიწიდან თავს იჩენს თუ არა ღომი, მაშინვე გამოთოხნა სჭირდება“.¹⁸⁰ სქლად ამოსულ ღომის ყანას ხელით ათხელებდნენ და სარეველა მცენარეებისაგან ასუფთავებდნენ, რასაც გაწმენდას — ხელუვას ეძახდნენ და მერე თოხნიდნენ. ასეთი წესი იყო იმერეთსა და გურიაში. გამარგვლამდე ღომი ბალახისაგან უნდა გაწმენდილიყო — გაშამბუ-

¹⁷⁶ თ. ს ა ხ ო კ ი ა, მოგზაურობანი, თბილისი, 1950, გვ. 45.

¹⁷⁷ ნ. რ ე ხ ე ი ა შ ე ი ლ ი, ეთნოგრაფიული მასალები სამეგრელოს შესახებ, ხელნაწერი, რეეული № 2.

¹⁷⁸ შინამრეწელობის მასალები, შინათმომკმელება დასავლეთ საქართველოში, II, გვ. 9.

¹⁷⁹ შინამრეწელობის მასალები, იქვე.

¹⁸⁰ არქ. ლამბერტის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 52—53.

ლიყო.¹⁸¹ იცოდნენ სქლად ამოსული ღომის გადარგვაც, რომელსაც წვიმის მეორე დღეს დახელოვნებული მეურნეები ასრულებდნენ.

გაწმენდის შემდეგ ღომს მარგლავდნენ პატარა თოხით, რომელსაც სამეგრელოში ბეკაკუტი და იმერეთში კეკო ერქვა. გურიასში სამარგლავ თოხს ღომის თოხს, წკეპარს/წკეპარს უძახდნენ. იგი პატარაა. მისი პირის სიგანე 10 სმ., სიგრძე 8 სმ., ყურის სიგანე 3 სმ., ყურის სიგრძე 1,70 სმ¹. მარგვლა თოხის წვერით—ნაქურტით ზდებოდა. კარგი მოსავლის მიღების უზრუნველსაყოფად ღიღი მნიშვნელობა ჰქონდა დროულ მარგვლას. დაგვიანებული მარგვლის დროს ყანას სოკო უჩნდებოდა. გამარგვლის შემდეგ ნათესს ზოგჯერ ფოცხავდნენ, რის გამოც ღომი რამდენიმე დღე წაქცეული იყო.

პირველი თოხნის (მეგრ. დოკერშვა) დროს ყანას ზედმეტ ღეროებს და ბალახს აცლიდნენ, ხოლო მეორე თოხნის დროს (იმერ. მოროლი¹⁸², მეგრ. დოცქვარი)¹⁸³, რომელიც დაახლოებით ორი კვირის შემდეგ იწყებოდა და აუცილებლად მზიან ამინდში უნდა ჩატარებულიყო, ღომს ბალახს ამორებდნენ და ძირებზე მიწას აყრიდნენ.

თუ გამოროლები ს შემდეგ ყანას ბალახი კიდევ გაერეოდა, იგი წვიმიან ამინდში ხელით უნდა გაეწმინდათ. შემდეგ ღომის ყანაში მოკრეფამდე თითქმის არავითარ სამუშაოებს არ ატარებდნენ. ზოგიერთი მეურნის ცნობით „კარგ ნახელავ ღომს დათავთავების დროსაც დახელვა უნდოდა“, ე. ი. ღომის ხელით გაწმენდა იყო საჭირო.

ღომს კრეფდნენ მაშინ, როდესაც მისი თაველი ფერს იქცევდა. ყვითელი ან მიხაკისფერი გახდებოდა (ფერის სხვადასხვაობა ღომის ჯიშზეც იყო დამოკიდებული). ღომის მოჭრას სამეგრელოში გგმუა ჰქვია, ხოლო ოქტომბრის თვეს, როდესაც ის იჭრება გგმათუთა. ღომს იღებდნენ კარგ ამინდში, თუ ღომს აედარმა მოუსწრო, გამოდარებმადე მისი მოჭრა არ შეიძლება.¹⁸⁴

გადმოცემის მიხედვით ღომის თაველს ძველად ხელით გლეჯდნენ. ღომი იკრიფებოდა აგრეთვე ხის ან რკინის დანით. ყუნწში//კინწში (მეგრ.) მოჭრილ თაველს კალათებში (ცეკა-მეგრ.) ან გოდრებში აწყობდნენ და მერე ზურგით ან ურმით ეზიდებოდნენ.

¹⁸¹ შინამრეწელობის მასალები, მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, II, გვ. 21—23.

¹⁸² იქვე, გვ. 17.

¹⁸³ ავტორის საველე დღიურები. გეგეკორის რაიონი, 1970, რე. 1, 2.

¹⁸⁴ თ. ს ა ზ ო კ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

ლომის კრეფა და ჩალის მოჭრა ხშირად ერთ დღეს ხდებოდა. მკრეფავს უკან მიჰყვებოდა ჩალის მჭრელი (მეგრ. მაკკირალი) და ერთი ან ორი მკონავი (მეგრ. მაკირალი), რომლებიც ღეროებს კონებად (მეგრ. კილეხად) კრავდნენ¹⁸⁵, მოჭრილ კონებს აფიცებდნენ და ზვინს აკეთებდნენ. ეზოში მიწაში ჩაამაგრებდნენ გრძელ ჭოკს, რომელზედაც ორი-სამი მეტრის სიმაღლეზე ჩალის კონებს აწყობდნენ და წვიმის დასაყავებლად ჩალის ქუდს უკეთებდნენ.

როდესაც კრეფა დამთავრდებოდა, ოჯახის უფროსი ქალი ლომის ტაბლას გამოაცხობდა და სახლის ძველ მამალს დაკლავდა; მამლის თავს მეხეავეს მისცემდა, მეხეავე ტაბლას გაანაწილებდა და მომავალი წლის ხევსა და ბარაქაზე დაილოცებოდა.¹⁸⁶

ლომის ჩალა საქონლის საკვები იყო. განსაკუთრებით იყენებდნენ მას ჩვილი ხბოქბის და ცხენის გამოსაკვებად.¹⁸⁷ ლომის ჩალას თივის წილ ხმარობენ საზამთრო საკვებად „უსიტყვოსათა“.¹⁸⁸ თ. სახოკია აღნიშნავს, რომ ეს ჩალა საქონლის საუკეთესო საკვებია და ძვირად იყიდებაო.¹⁸⁹

ლომის გახმობასთან დაკავშირებით ერთი საინტერესო წესია შემონახული:

დაკრეფილ თაველებს, რომელთაგან ზოგი კარგად იყო გამხმარი და ზოგი არა, ლომის ჩალაზე აწყობდნენ და სამი დღე-ღამის განმავლობაში მყუდრო ადგილზე ათავსებდნენ. თაველები ჩახურდებოდა და ერთნაირად მოიგუდებოდა (გურ.; მეგ. გოფურდუ), მოიჩხებოდა, როდესაც ლომის გამწყობი (ლომის გამხმობი და მისი მეთვალყურე) თაველებში ხელს ჩაყოფდა და სიმხურვალეს იგრძნობდა, ჩათვლიდა რომ ლომის თაველი გასაწყობად მზად იყო. ამის შემდეგ დაახლოებით 15-18 ფუთ ლომს გოდრებით ნალიაში აიტანდნენ და თანაბრად მოფენდნენ. თაველების გაშრობის ხანგრძლივობა იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ როგორ იყო იგი გამხმარი; თაველები ზოგჯერ ერთ დღეში შრებოდა, ზოგს კი რამდენიმე დღე სჭირდებოდა; მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე ლომის ჯიშს და მიკროკლიმატს.

¹⁸⁵ ავტორის საველე დღიურები. გეგეჭორის რაიონი, 1970, რვ. 1. 2.

¹⁸⁶ ავტორის საველე დღიურები. ჩოხატაურის რაიონი, 1971, რვ. 1.

¹⁸⁷ კ. ბოროზდინი, რაფ. ერესთავეი და მურიე, დასახ. ნაშრ.,

გვ. 15.

¹⁸⁸ იონა მეუნარგია, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 96.

¹⁸⁹ თ. სახოკია, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 48.

ლომის საშრობი ნალია სასიმინდეზე დაბალი, ძირითადად წყნელით მოღუნული ნაგებობა იყო; მას დაჰქერული ან ჩელტის იატაკი ჰქონდა, ხოლო გვერდები ღია, რომ თაველის გასაშრობად ჰაერს ემოძრავა. ლომის ცეცხლით გაშრობის დროს ნალიას გვიმრით ან სამინდის ფუჩეჩით ფუთავდნენ და ქვემოდან ზომიერ, დაბალ ცეცხლს უნთებდნენ. „ფოტრო, ფუტიანი შეშა იყო საჭირო და სიგრძეზე დანთებული ცეცხლი“ (ჩოხატაურის რაიონი, 1971). ლომის გაშრობის დროს ტაბუჩებზე იყო ცეცხლის ხსენება, იტყობდნენ: „ლომს ნელი ან თბილი უნდა დაუდვა“ ან „შაქარი უნდა დაუდვაო“ (გეგეჭკორი, 1970). თაველების გადასაბრუნებლად და ცეცხლის სამეთვალყურეოდ ერთი კაცი იყო გამოყოფილი, რომელსაც ნალიაში წყლით სავსე ქვაბი ედგა. იცოდნენ ლომზე თხმელის ფურცლების დაწყობა. ცეცხლის დანთების დროს თაველებს ოფლი მოუვიდოდა, რომელიც ნელ-ნელა აიკრიფებოდა, გაშრებოდა და როდესაც ფოთლები დაჰქნებოდა, ლომიც მზად იყო; ამის შემდეგ ცეცხლი უნდა ჩაეჭრათ. ახმობდნენ სათესლე ლომსაც; ერთი მეურნის თქმით, „გაწყობა მუქქასაც (სათესლე ლომი) უნდა რომ თავი შეინახოს“ (მახარაძე, 1971, რვ. 2.). გამხმარ ლომს, რომელსაც გადაბრუნება და ხელით არევა სჭირდებოდა, გასაცივებლად რამდენიმე დღე ნალიაში ტოვებდნენ. ლომის გაშრობის წესი გურიის ალწერილი აქვს თ. სახოკიას, ავტორი შენიშნავს: თუ ლომს სინესტე შეჰყვა გაფუქდება, მას არც ფერი და არც გემო ექნება კარგით.¹⁹⁰ „გამწყვარი ლომის გამოსაღებად ნალიის ქერი უნდა გამოეშალათ“,¹⁹¹ ძირს ჩამოყრილი ლომი კალათებით წაეღოთ და მისთვის განკუთვნილ ნაგებობაში დაებინავებინათ.

ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ბელელი — ბალ (მეგრ.) მხოლოდ ლომის თაველის შესანახად იხმარებოდა. საყურადღებოა ერთი ჩანაწერი, სადაც აღნიშნულია, რომ „ბალი სულ გამოტენილი იყო ლომით. ამისათვის იყო მიჩენილი, ჰაერი არ შედიოდა შიშ, ასე შენახული მეორე აგვისტომდე არ ფუჭდებოდა“¹⁹².

ლომის მარცვლის — ჩხოს (მეგრ., გურ.) მისაღებად ყურადღებას იქცევს აგრეთვე მისი გასაცეხვად მომზადების პროცესი. გასაცეხვ თაველს აწყობდნენ ლასტზე (გურ.)//ოლეში (მეგრ.)//ოკვა-

¹⁹⁰ თ. სახოკია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45, 46.

¹⁹¹ ავტორის საველე დღიურები, მახარაძის რაიონი, 1971, რვ. 2.

¹⁹² ავტორის საველე დღიურები, გეგეჭკორის რ-ნი, 1970, რვ. 1.

ლე ში (მეგრ.)¹⁸³, რომელიც თხილის წნელისაგან მოწნულ კვადრატულ ან მოგრძო ჭურჭელს წარმოადგენდა. მას ოთხივე კუთხეში გამოხმული ჰქონდა ვაზის ლერწი, რომლის საშუალებით ის კალუ/კაკუზე ან კაჩაზე (მეგრ.) იყო ჩამოკიდებული. კაკვი კი ეკიდა შუა ცეცხლის დღვარკალზე. დღვარკალი (ხის მორი) დირეზე ანუ ოპაზე (მეგრ.) იყო გაკეთებული. ლასტი/ოლე ისე იყო ჩამოკიდებული, რომ საჭიროების დროს მისი აწევ-დაწევა ხდებოდა. „ოლეში დაახლოებით ორი გოდორი ღომი ეტეოდა, რომლისაგანაც სამი ბათმანი მარცვალ გამოვიდოდა“¹⁸⁴. მთხრობელთა მონაცემებით, ოლეში ღომის გახმობას — გაწუობას იმდენი დრო უნდოდა, რამდენიც ღომის დამზადებას. ოლეში ჩაყრილ ღომსაც მეთვალყურეობა უნდოდა: გადაბრუნება, ცეცხლის ზომიერი დანთება და სხვ. როდესაც ღომის ღერო ადვილად იმტვრეოდა, იგი მზად იყო და ლასტიდან ამოიღებდნენ. გახურებულ თაველს, რომ არ გაცივებულყო, ჭურჭელში ათავსებდნენ; შეჰდებ მას ნაწილ-ნაწილ კალათში ან ჩელტზე ყრიდნენ, რომელთაც ქალები ფეხით ან კეტიტ ამტვრევდნენ (რასაც სამეგრელოში ჩაჩუა/ჩიჩოლუა/კასუა ან ონაკასუა-ს ეძახდნენ)¹⁸⁵. გურიის ღომის თაველების პირველ წმენდას მოგუნდავენა/მოტეხვენა ერქვა. დამტვრეულს ხელით ააჩენჩელებდნენ (გურ.), გადარეკავდნენ და გასაცეხავად მოაშუადებდნენ.

ღომი იცეხებოდა ხის ან ქვისაგან გათლილ ხელის, ფეხის ან წყლის საცეხველში.

ცეხვა ძირითადად შვიდი-რვა ქალის ნადის/ნოდის (მეგრ.) დახმარებით ხდებოდა, რომლებიც მოწვეულები იყვნენ ან კაკუნის გაგონების დროს თითონ მოდიოდნენ.

პირველი ცეხვის (გურ. ღომის მოტეხვის ან დარბონვის, მეგრ. გვარდუას) დროს თაველს ბურღო/ჩენჩო (გურ.)/ცქვეცქე/ნოყური (მეგრ.) შორდებოდა. პირველი ცეხვა მარტივი, მაგრამ მტვრიანი სამუშაო იყო. თაველი ძირში რომ არ ჩაყრულიყო, მას ხშირი ამორევა უნდოდა. როდესაც გვარდუას დროს გაჩხვარული მარცვალ გამოჩნდებოდა და

¹⁸³ ოლეს ძირი I მ, სიმაღლე 49 სმ, შინამრეწველობის მასალები, II საქალაქო, გვ. 133, 135 (სოფელი წალენჯიხა, მთხრობელი კუკური შანავა, 100 წ.) მდრ. ო-ელე, Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, С.—Петербург, 1910, стр. 143—144.

¹⁸⁴ ავტორის საველე დღიურები, გეგეკორის რაიონი, 1970, რე. 1.

¹⁸⁵ ავტორის საველე დღიურები, იქვე და რე. 2.

ლომს ნახორი მოერეოდა, ცეხვას შეაჩერებდნენ, ნაცეხს ჯამით ამოიღებდნენ და გოზე//ნისორზე//სარლაზე¹⁹⁶ (მეგრ.) ან ვარცლზე დაყრიდნენ. ვარცლს ქალი ატრიალებდა და ნახორს თანდათან ხელით აცლიდა. ამის შემდეგ ნაცეხი უნდა გაენიავებიათ. განიავება ქარის დროს იცოდნენ, მაგრამ თუ ქარი არ იყო, ქალი გაცეხვილ ლომს ნელ-ნელა ზემოდან ვარცლზე ყრიდა, ზოლო მეორე ქალი კაბის კალთით, ფიცრით ან ბლის ხის კანით ანიავებდა, რასაც სამეგრელოში ოფიორაში ან ოხიორალ იერქვა. მეორე ცეხვა — ჩხვარვაა; იგი უფრო სწრაფია და რთული. ნახორგაცილი მარცვალი რომ არ ამოიპნეს, ფრთხილი და ზომიერი მუშაობა ქირდება. მეორე ცეხვის დროს ლომი ისევ შენახორდება „მას ნოყური და ქექი შორდება; მერე მარცვალი ბრწყინვას დაიწყებს და ცეხვაც დამთავრებულია. მეორე ცეხვის შემდეგ განიავებას ბაყვა (მეგრ.) ჰქვია; ამის შემდეგ სუფთა მარცვალი ზოგჯერ მაინც უნდა მოიხინწკლოს (მეგრ.), დარჩენილი უჩხვარი მოცილდეს.

თუ თაველი კარგად არ იყო გამხმარი, მას მესამედაც ცეხვებდნენ. ლომის განიავება მესამედაც იყო საჭირო. ლომს ზემოდან მოადგებოდა ქენქი, რომელსაც შებერვით აცლიდნენ. სუფთა ლომს ჩხვერს (მეგრ., გურ.) ეძახდნენ. მისი ფიცრით ან სხვა რაიმეთი განიავება საჭირო აღარ იყო. სუფთა მარცვალი პირდაპირ იყრებოდა ძირს საფენზე, კანი კი ქარს მიჰქონდა.¹⁹⁷

სამეგრელოში საყოველთაოდაა გავრცელებული ლომის წისქვილში დაფქვა. ამისათვის წისქვილის ქვედა ქვას ბლის ხის კანს ან ბალანმოცილებულ თხის ტყავს ამოუფენდნენ და წისქვილის ფეხს ქვემოთ დაწევდნენ.

დაფქვილ ლომს განსაკუთრებით იყენებდნენ დღესასწაულის დროს, აცხობდნენ რიტუალურ ტაბლას.¹⁹⁸

ლომთან დაკავშირებული ყველა მძიმე თუ მსუბუქი საქმე ქალებს ეკისრებოდათ. მამაკაცები მხოლოდ ლომს აწყობდნენ.

გაცეხვილ სუფთა ლომს ყრიდნენ დერგში, კოკაში, ბუყუნში, ტყავის ლაგუჯში ან თიხის დორაში (გეგეკორი, 1970, რგ. 1.) და ხულაში ინახავდნენ. როდესაც ლომის მოსა-

¹⁹⁶ И. Кипшидзе. Грамматика мингрельского языка, стр. 289, სიტყვასთან ნისორი, სარლა.

¹⁹⁷ სოფელ სალბინოში ჩაწერილი მონათხრობის მიხედვით, ლომი ქვასანაყში ინაყებოდა. „ამას თურმე მოახლეები პრინცი სტეფანის აკეთებდნენ“.

¹⁹⁸ აეტორის საველე დღიურები, ჩოხატაურის რაიონი, 1971, რგ. 1.

ვალი შემცირდა და ბელელმა დაკარგა თავის ძირითადი ფუნქცია გააცხელი ღომის ჭურჭლით შენახვა ბელელშიც დაიწყეს.

ამ გარემოების აღნიშვნისას ისმის კითხვა, რამ განაპირობა მისი ასე შენახვის წესი. ამ საკითხთან დაკავშირებით მთხრობლები შემდეგ მოსაზრებას გამოთქვამენ. ღომს ჭია//ჩინჩი ადვილად უჩნდება, მისი ერთად გააცხება არ შეიძლება, იგი დიდხანს არ ინახება, ამავე დროს ღომი წმინდა მარცვალა, ადვილად იფანტება და ბელლის თვალში (რომელიც ზოგს ჰქონდა და ზოგს კი არა) არ შეინახება.¹⁹⁹

ბ. ურიში

Echinochloa frumentacea — ფეტუნაირთა ჯგუფის ერთ-ერთი უძველესი სახეობაა. ურიში ერთწლიანი პრიმიტიული პურეულია.²⁰⁰ იგი სამეგრელოს ზოგიერთ მიკრორაიონში და ზემო იმერეთში XIX საუკუნის ბოლომდე მოჰყავდათ.²⁰¹ სამკურნალო დანიშნულებისათვის ჯერ კიდევ ამ ათეული წლის წინ ითესებოდა (გეგეჭორის რაიონი: სოფელი თამაკონი, დიდი ჭყონი, ბაღდა, სალხინო, კურზუ).

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, ურიში წყლის პირის სველი, შმორიანი ადგილის მცენარეა. ამის შესახებ საველე ეთნოგრაფიულ მასალაში აღნიშნულია: „ურიში ჭაობიან ადგილზე ჩაყარე და გაიზრდება, იქ ბალახი ნაკლებად ამოვა და თუ ამოვა, ურიში აჯობებს“²⁰², იგი ხშირად ხარობდა ნასიმინდარზე და სიმინდის ნათესებშიც.

ურიში მალე ამოდიოდა, სწრაფად იზრდებოდა და მუხლანაყრობის დროს იმარგლებოდა; იგი ორჯერ ითოხნებოდა. „ურიშმა ნაბარტყი იცოდა, ერთი მარცვალი ხუთიდან ათამდე, ხან უფრო მეტ ღეროს იკეთებდა. ბურჩხივით იყო და ღომის მსგავსი მოწითალო-მოშავო ფერის კილიანი მარცვლები ჰქონდა“²⁰³.

¹⁹⁹ მასალა ჩაეწერათ 1946 წელს სოფელ ბაჭში, პლატონ ალექსის ძე მეგრელი-შვილისგან.

²⁰⁰ ა. მ ა ყ ა შ ე ი ლ ი, კოლხეთის უცნობი კულტურები, თსუ შრომები, თბილისი, 1951 № 44, გვ. 35.

²⁰¹ ა. შაყაშვილის დასახელებული ნაშრომი, გვ. 36. სავარაუდებელია, რომ ურიშს ლეჩხუმელი მკვიდრნიც იცნობდნენ, რადგან ეს სახელი ყოფაში ფეტვის აღმნიშვნელად არის შემონახული. მ. ალავიძე, ლეჩხუმური ზეპირსიტყვიერება, 97; და მისივე, ლეჩხუმური ლექსიკონი.

²⁰² ავტორის საველე დღიურები, 1955, სოფელი კურზუ.. გეგეჭორის რაიონი, 1970, რვ. 1.

²⁰³ ავტორის საველე დღიურები, გეგეჭორის რ-ნი, სოფელი სალხინო, 1970, რვეული I.

ურიშის მოსავლიანობა ნათესის ადგილმდებარეობაზე იყო დამოკიდებული. „ურიში ადგილს ეძებს, ყველგან არ იქნება, ღერო ადგილს გააჩნია, კაი ადგილზე ცოტა მსხვილი ღერო და კაი თვალი აქვს“²⁰⁴.

მოწეული ურიშის თავთავს ნამგლით ან ხის დანისებური იარაღით პრიდნენ, კონებად კრავდნენ და გოდორში აწყობდნენ. ურიშს ჩიტი ჰამდა, ამიტომ მას სახლის სხეენზე ან ნალიაში აშრობდნენ. გამხმარი ურაში ხელით, ფეხით ან ჯოხით იფშენებოდა. ზოგიერთი მეურნის მონათხრობით იგი საცხეველში იცეხებოდა.²⁰⁵ გამოფშენილი მარცვალ მზეზე ხმებოდა და კანის მოსაშორებლად ნიაყდებოდა.

ურიში იხმარებოდა დაცხვილი, ხელწისქვილში (სკ-ბუ, მეგრ.) ან წისქვილში დაფქვილი და დაღერლილი. მისგან ფაფას (ფითი — მეგრ.) ამზადებდნენ, ჰადს და ზოგჯერ სვიაშერეულ პურს აცხობდნენ. სვით აფუებული პური ურიგო არ ყოფილა, მაგრამ, როგორც ა. მაყაშვილი აღნიშნავს, ხორბლის პურს ბევრად ჩამოუვარდებოდა.²⁰⁶

მთხრობელთა დახასიათებით, ურიში მწარე — ლამე გემოს მარცვლეული იყო, ამიტომ მისგან გამომცხვარი პურის სტუმრისათვის მირთმევა ეთაკილებოდათ. სიმწარის დასაკარგავად მისგან დამზადებულ ფაფას თაფლს ან ნიგოზს ურევდნენ. გადმოცემის მიხედვით, ერთხელ მონადირე გლეხთან სტუმრად მისულა „დადია“ (ბატონი ლევან დადიანი). მონადირეს ნანადირევი და მხოლოდ ურიშის პური ჰქონია, ამის გამო შეწუხებულს უთქვამს: „ბატონო თქვენი გასაბედი პური არ მაქვსო, დადიას უბასუხია, ჩემი ნუ გერიდება, შენ ეს პური თუ ბევრი გაქვს ბავშვები მაძლარი გეყოლებათ“. ამ მონათხრობის სხვა ვარიანტი ასეთია: „დადიასთან მისულა გლეხი და უჩივლია: ურიშმა შვილი მომიკლაო. მეტი გაქვს ურიში უკითხავს დადიას და უთქვამს, შვილი მაშინ მოგიკვდება თუ ურიში არ გექნება, ურიში შვილს არ მოგიკლავსო“.²⁰⁷

²⁰⁴ ავტორის საველე დღიურები, სოფ. მესამე ბაღდა, ჯეგეჰკორის რაიონი, 1970, რგ. 1.

²⁰⁵ იქვე.

²⁰⁶ ა. მაყაშვილი, დასახელებული წაშრომი, გვ. 38.

²⁰⁷ ავტორის საველე დღიურები, სოფელი საღზინო, ჯეგეჰკორის რაიონი, რგ. 1.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ურიშის სამკურნალო მნიშვნელობა. მისგან ამზადებენ გრიპის წამალს — ტ ი ბ უ ს.²⁰⁸ ურიშს, ნიორს, ქონდარს, ყვითელ ყვავილს (ზაფრანას), წიწყას ერთად წამოადულებდნენ და ავადმყოფს ჩაის ჭიქით დღეში სამჯერ ასმევდნენ. ურიშს, მისი სამკურნალო თვისებების გამო, ნათესების შემცირების შემდეგ საგანგებოდ ინახავდნენ. „ბრინჯს არ შეინახავდნენ ისე, როგორც ურიშს“.²⁰⁹

ურიშის მარცვალს შინაური ცხოველების და ფრინველების საკვებად იყენებდნენ; ხოლო მისი წვრილი ჩალა საქონლის საკვები იყო.²¹⁰

ბოტანიკოს ა. მაყაშვილს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ პრკოფი კესარიელის მიერ მოხსენიებული მცენარე „ელვიმოს“-ი, რომელიც VI ს.-ში სკანდასა და შორაპნის სანახებში მოყავდათ, ურიში უნდა იყოს. ამ მოსაზრებას ჩვენს მიერ მოპოვებულ ეთნოგრაფიული მასალაც მხარს უჭერს.

ურიში ითვისებოდა ჩინეთში, კორეაში, იაპონიაში, განსაკუთრებით კი ინდოეთში. საბჭოთა კავშირში იგი უსურიის ოლქში არის გავრცელებული. ა. მაყაშვილის ვარაუდით ურიში საქართველოში ინდოეთიდან უნდა იყოს შემოტანილი. ველური ურიში აღმოსავლეთ და სამხრეთ აზიაში გვხვდება სარეველა ბალახის სახით იგი დადასტურებულია გეგეჰქორის რაიონში (სოფლები: ზანძა, თამაკონი, დიდი კყონი).²¹¹

ბ. ბრინჯი

სხვა მარცვლეულთა გვერდით, დიდ ინტერესს იწვევს ბრინჯის კულტურის ისტორია. შემონახულია ცნობები, რომ დასავლეთ საქართველოში, XIX ს.-ის ბოლომდე ბრინჯი დიდი რაოდენობით მოჰყავდათ. ბრინჯის კულტურის ინტენსივობაზე იმითაც შეიძლება ვიმსჯელოთ, რომ, მაგალითად, XVII ს.-ში ხდებოდა მისი ექსპორტი თურქეთში. ბრინჯის მეურნეობის შესახებ საინტერესო ცნობები აქვთ მოცემული არქანჯელო ლამბერტის (XVII ს.), ვახუშტი ბაგრა-

²⁰⁸ ა. მაყაშვილი, დასახელებული ნაშრომი გვ. 38—39; ავტორის საველე დღიურები, გეგეჰქორი, სოფ. სალხინო, რე. I.

²⁰⁹ ავტორის საველე დღიურები, იქვე.

²¹⁰ ნ. კ ე ტ ხ ი ე ლ ი, კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში, თბილისი, 1957.

²¹¹ ა. მაყაშვილი, დასახელებული ნაშრომი გვ. 35.

ტიონს (XVIII ს.), ა. გიულდენშტედტს (XVIII ს.), აგრეთვე ნ. მარს და სხვ. ჩვენამდე მოღწეული ეთნოგრაფიული მასალებიც ამ დარგში ბრინჯის მდიდარ საწარმოო ტრადიციებზე მიუთითებენ. დადგენილია, რომ შესაბამის გეოგრაფიულ ზონებში მოჰყავდათ როგორც სველი ბრინჯი, ასევე მშრალი ბრინჯი. ეს უკანასკნელი ძირითადად მთაში იყო გავრცელებული.

საინტერესოა აგრეთვე, რომ ტერმინ ბ რ ი ნ ჯ ი ს გვერდით, რომელიც ბიბლიის ქართულ თარგმანში გვხვდება (IX ს.) და ითვლება ახალსპარსული ენიდან შემოტანილად, მეგრულში გვაქვს ტერმინი ო რ ე ზ ა // ო რ ი ზ ა ბრინჯის მნიშვნელობით.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ბრინჯის კულტურა დას. საქართველოში შესულია არა აღმოსავლეთ საქართველოდან, არა-ზედ საბერძნეთიდან, სადაც ბრინჯს აღნიშნავენ ტერმინით ოρυზა (აქედან ლათინური Oryza). მანვე დასვა საკითხი ამ კულტურის საქართველოში შემოტანის ქრონოლოგიური ჩარჩოების შესახებ, ამასთან აღნიშნა, რომ მოარულ ტერმინებს ყოველთვის როდნი შეუძლია გაგვეცხადოს პასუხი ჩვენთვის საინტერესო კითხვაზე. ამ საკითხის გადასაწყვეტად საჭიროა ევლევ კულტურულ-ისტორიულ ჰრილში, რომელშიც ერთ-ერთ საყურადღებო ადგილს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალა დაიკავებს.

თუ გავიზიარებთ სპეციალურ ლიტერატურაში დადგენილ აზრს, რომ ეკოლოგიურად ბრინჯი ჰაობის მცენარეს არ წარმოადგენს და დღესაც არსებობს მისი მშრალი ჯიშები, მაშინ ნათელი ხდება მეზრინჯეობის კულტურულ-ისტორიული საკითხების შესწავლის აუცილებლობა ტრადიციული მიწათმოქმედების ქვეყნებში.

ბრინჯის კულტურასთან დაკავშირებული ჩვენი წინასწარი დაკვირვებანი გვარწმუნებს ამ საკითხის სპეციალური შესწავლის აუცილებლობაში.

ბოჰკოვანი მცენარეები: კანაფი, სელი

საქართველოს მკვიდრთა ყოფაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა უძველესი სამიწათმოქმედო ბოჰკოვანი მცენარეები სელი და კანაფი. სელისა და კანაფის აღრინდელი ისტორიის კვლევისათვის მნიშვნელოვანია სტრაბონის ცნობები. ბერძენი გეოგრაფი

წერს: „(კოლხეთის)... ქვეყანაში... გარდა თათლისა (ეს მეტად მწარეა) ამუშავებენ ბლომად სელს, კანაფს, ცვილსა და ფისს...“²¹²

არქეოლოგიურ-ისტორიული მონაცემები სელისა და კანაფის არსებობას და მათ გამოყენებას საუკუნეთა სიღრმეში გვაგულისხმებინებს. ამ მხრივ საყურადღებოა ასურულ წყაროებში დაცული 'სარგონის ტექსტი (ძვ. წ. VIII საუკ.), სადაც მოხსენებულია კოლხური სელისა და ურარტული ცისფერი და მეწამული შალის ქსოვილისაგან დამზადებული ტუნიკა (პერანგი).²¹³

სელისა და კანაფის ნაწარმს დიდი სახელი ჰქონია მოხვეჭილი ანტიკურ სამყაროში. ჰეროდოტე (ძვ. წ. ა. V საუკ.), ისევე როგორც კალიმაქსი (IV—III საუკ. ძვ. წ. ა.), ეგვიპტური და კოლხური სელის ერთგვაროვან ხარისხზე, მათ ერთნაირ წარმოებაზე მიუთითებენ.²¹⁴

ქსენოფონტეს ცნობით, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროს ტომები სელის ქსოვილით იმოსებოდნენ და ჯავშანსამკერდულებს სელის ნართისაგან ამზადებდნენ.

ბერძენი მწერლები ხაზგასმით მიუთითებენ კოლხური სელის ხარისხზე, რომლისაგანაც კარგი თევზსაქერი ბადეები, სახელგანთქმული სანაოსნო იალქნები და სხვა ასეთები მზადდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ ძველ აღმოსავლეთში კოლხები საუკეთესო ფეიქრებად ითვლებოდნენ. კოლხური სელის ტილო განთქმული იყო თავისი ხარისხით, იგი დიდი რაოდენობით გაჰქონდათ ძველი ქვეყნების ბაზრებზე, სადაც მეტოქეობას უწევდა ეგვიპტის საუკეთესო სელის ქსოვილებს.

სელის ტილოს მნიშვნელოვანი ხვედრითი წონა ჰქონდა შუა საუკუნეების საქართველოს ექსპორტშიც. კოლხური სელის და კანაფის საქსპორტო მნიშვნელობაზე საყურადღებო ცნობებს ვხვდებით კონტარინის, ა, ლამბერტის და ე. შარდენის თხზულებებში.²¹⁵

²¹² თ. ყ ა უ ხ ი შ ვ ი ლ ი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბილისი, 1957, გვ. 123—124.

²¹³ Б. П. Плотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 180.

²¹⁴ თეიმურაზ მიქელაძე, ქსენოფონტის, „ანაბასისი“, VI, 7, 15, თბილისი, 1967, გვ. 81.

²¹⁵ ა. კ ე ო ნ ი ა, იტალიელი მოგზაურები საქართველოში, მოამბე, № XI, ტფილისი, 1894, გვ. 46. 50; ა რ ქ ა ნ ქ ე ლ ო ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი, 1938, გვ. 57; ე ა ნ შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და

ქ. მურიეს დროს სამეგრელოდან გარეთ 50.000 ფუთი სელის თესლი გადიოდა.²¹⁶

საქართველოში წარმოგზავნილი რუსი ელჩების სიტყვით, სამეგრელოს მთავარი დადიანი ხარკის სახით წლის განმავლობაში უხდიდა თურქთა ბრძანებელს 80.000 ტილოს ყოველგვარ ნაწარმს.²¹⁷

სელი სამეგრელოში ბეგარის ერთ-ერთი სახეობა იყო.²¹⁸

სელისა და კანაფის ქსოვილები ცნობილია საქართველოში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, რომელთა უმეტესობა დასავლეთ საქართველოში (ვანი, ქობულეთი, დაბლაგომი) არის მოპოვებული და ძვ. წ. V, IV—III საუკ. თარიღდება.²¹⁹

სელისა და კანაფის კულტურის ისტორია მხოლოდ მათ საქსოვ-საბოჰკოვე დანიშნულებით არ განისაზღვრება. ცნობილია, რომ ძველად ამ კულტურების საკვები პროდუქციის მოხმარებაც არ იყო უცნობი, ამას ამტკიცებს როგორც კოლხური სელის და კანაფის ფილოგენეტური შესწავლა, ისე ცნობები ეთნოგრაფიული მასალიდან მათგან ზეთის წარმოების შესახებ.²²⁰

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული, ტოპონიმიკური და ჩვენამდე მოღწეული ნივთიერი ნაშთები უცილობლად მოწმობენ, რომ დასავლეთ საქართველო წარსულში ბოჰკოვანი მცენარეებით მდიდარი და დაწინაურებული მხარე ყოფილა. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით აღსანიშნავია სვანეთი, სადაც კანაფის მეურნეობა ბოლო დრომდე ტრადიციული იყო.

კანაფი — *Cannabis saliva* L. ფართოდ გავრცელებული საბოჰკოვე და საზეთე მცენარეა, სვანეთში იგი კულტურული ფორმითაა ცნობილი, მაგრამ საქართველოს სხვა კუთხეებში გარეული სახის კანაფიც ყოფილა, რასაც, ერთი მხრივ, მოწმობს ვახუშტისეული განმარტება, რომ იგი „უმუშაკოდ მოდის“ და, მეორე

აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა). თბ., 1975, გვ. 124.

²¹⁶ I. Mourier, *La Mingrelie*, Odessa, 1883, გვ. 33.

²¹⁷ М. Полиевктов, Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений 1615—1640, Тбилиси, 1937, стр. 144—145.

²¹⁸ Р. Эрнстов, О крестьянском сословии в Мингрелии, Кавказская старина, 1873, № 6.

²¹⁹ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, გვ. 248—242; В. Менабде, Ботанико-систематические данные о хлебных злаках древней Колхиды, საქ. მეც. აკად. მოამბე ტ. 1, 9, გვ. 684.

²²⁰ ლ. მ. ლ. დ. ი. ნ. ი., ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური ზეთსახდელი იარაღები), თბილისი, 1963, გვ. 15.

მხრივ, ივ. ჭავჭავაძის მიერ მოხსენებული ცნობა, სადაც ნათქვამია: „კანაფი ველურად შავი ზღვის სანაპიროზეც და შუაგულ სასაქართველოშიც იზრდება“.²²¹

კანაფი ერთწლიანი მცენარეა, რომლის ერთსახოვანი თესლიდან ორნაირი ნაყოფი იზრდება, დედალი — დედალი, რომელიც ბოქკოს მისაღებია და მამალი კერკლა, რომლის თესლი საკვებად და ზეთის სახდელად იხმარება. კერკლას ქერელის დასამზადებლად იყენებენ, რადგან მაგარი ძაფი აქვს.

კანაფის (ქან)²²² თესვა ფეხგასულზე²²³ იცოდნენ, ძველი სტილით აპრილის შუარიცხებიდან მაისის პირველ ნახევრამდე, ახალ მთვარეზე. რადგან მისი, როგორც სითბოს მოყვარული მცენარის უფრო ადრე დათესვა არ შეიძლებოდა. დადასტურებულია აგრეთვე კანაფის შემოდგომაზე თესვა.

კანაფი ითესებოდა სახლთან ახლოს მყუდრო და საგანგებოდ შემოზღუდულ ადგილზე, რომელსაც საკანაფე//ლალქანა ერქვა. საკანაფე იყო ლანწულაშთან (ქვემო სვანეთი)//ლანგვლაშთან (ზემო სვანეთი) — სანაყელესთან ახლოს და ნაჭოგებში, სადაც ბევრი ნაკელი გროვდებოდა. კანაფი ხშირად ბოსტანში, ღობის გაყოლებით ითესებოდა.²²⁴

საკანაფე ადგილს ანოყიერებდნენ სხვადასხვა ნაკელით (თხის, ცხვრის, საქონლის, ცხენის) და ნაცრით. ადგილობრივთა გადმოცემით, კანაფს გაფხვიერებული შავი მიწა სჭირდება: „საბოსტნე ლახანას რომ ვთესავთ, ისეთი მიწა უნდა კანაფსაც, გაცირილით უნდა იყოს სათესი ფართობი“.²²⁵

²²¹ ივ. ჭავჭავაძის, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტფილისი, 1930, გვ. 375. სამეგრელოში ბოლო ხანებამდე არსებობდა ველური მცენარე ქინკარი, რომლის ქერელ თოკისათვის იყო გამოყენებული, შტრ. ივ. ჭავჭავაძის, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 274.

²²² „კანაფის“ ეტიმოლოგიური კვლევის შესახებ, იხილეთ: В. А'аеа, Историко-этимологический словарь осетинского языка, М., Л., 1975.

²²³ გვიანი გაზაფხული, როდესაც თოვლი გადნარია.

²²⁴ „საკანაფე“ კარ-მიღამის აუცილებელი და მნიშვნელოვანი ნაწილი იყო. ნასყიდობის ქალაქში საკანაფე სახლთან ერთადაა დასახლებული და აღნიშნულია, მაგალითად, რომ ეცერის საზოგადოების სოფელ მაგარდელში მცხოვრებმა მილდინებმა მიიღეს ქარსელანის და დადუანისაგან „სამოსახლო ხის სახლი, თავის ეზოთი, საკანაფოთი, კალოთი და ერთი ცხვილიში სახნაფი მიწა, სახელობრ, „სგებნე დაბ“... საუკუნო საკუთრებაში. საბუთი დათარიღებულია 1885 წლის 17 თებერვლით და ეცერის მამასახლისის ამაიზ გურიანის ხელმოწერა აქვს.

²²⁵ სოფელი სეიფი (ცხუმარის თემი), მთხრობელი კონსტანტინე გელას ძე ქაქელიანი, 87 წლის. 1967 წლის სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, რე. 2.

კანაფი ითესება მიწის პატარა მონაკვეთზე, დაახლოებით 20—30 კვ. მეტრ ფართობზე. წინათ მის ნათესებს მეტი ადგილი ეკავა 8-10 კვ. საენი,²²⁶ ე. ი. 40-45 კვ. მეტრი ფართობი. გადმოცემის მიხედვით, ძველად კანაფისათვის „დიდ მოსახლეებს ერთი ან ნახევარი ნალჯომი²²⁷ მიწა ჰქონდათ დათმობილი“.²²⁸

საკანაფეს აპრილის დასაწყისში შეამზადებდნენ, კავით მოხნავდნენ ან დათოხნიდნენ. რადგან კანაფის წვრილი მარცვლები ბელტიან მიწაში ადვილად იკარგება და ვერ ხარობს, ხენის დროს ბელტებს დაშლიდნენ და ჩელტით მოფოცხავდნენ. კანაფის თესვა გარკვეულ ცოდნას და დახელოვნებას მოითხოვდა. მთესველი ერთ ფაკან (ნახევარკილოიანი საწყაო) ან ერთ კარვა (სხვადასხვა ზომის, ძირითადად ერთიდან სამი კილოს ტევადობის საწყაო) საღ მარცვლებს შეარჩევდა, კანაფის თესლს — გიმბაშს ორ წილ მიწას გადაურევდა და თანაბრად თესავდა. მთესველი იმ ჭურჭელში, რომელშიაც თესლი ეყარა, კვერცხს ჩადებდა (მომსგავსებითი მაგიის პრინციპის თანახმად), რომ კანაფის დამუშავების დროს ღეროს კანი ისე ადვილად გასცლოდა, როგორც კვერცხს.

კანაფის სუსტსა და ნაზ თესლს ამოსელა რომ არ გაძნელებოდა, ღრმად არ თესავდნენ. იგი ითესებოდა როგორც ხშირად, ასევე მეჩხერად. თუ კანაფი ხშირად იყო დათესილი, დედალი — საბოკოე კანაფი ვითარდებოდა, ხოლო მეჩხერად დათესვის დროს — მამალი — სათესლე.²²⁹ როდესაც კანაფის დათესვას დაამთავრებდნენ, ლაქადირით მოფოცხავდნენ, ნათესის შუა ადგილას სწორ ან ჯერის ფორმის მაღალ ჯოხს გააკეთებდნენ. ამით მხენელ-მთესველი მაღალი და კარგი მოსავლის მიღებას იბედებდა და ნათესს ავი თვალისაგან იცავდა.

კანაფი ითესებოდა როგორც ცალკე, ასევე სიმინდის თესვის ან სიმინდის ამოწვერვის დროს. სიმინდის ყანაში კანაფს მაშინ თესავდნენ, როდესაც მხოლოდ კანაფის თესლი სჭირდებოდათ.

²²⁶ გ. ჩაჩაშვილის მასალების მიხედვით, სვანეთში, მდინარე ენგურის გაღმა მიწების დიდი ნაწილი საკანაფე ყოფილა; ავტორს აღნიშნული აქვს ისიც, რომ ლალქანა სამეურნეო ტოპონიმიკაში სახნავ-სათესი ნაკვეთის აღმნიშვნელ ტერმინად დასტურდება (გ. ჩაჩაშვილი, ხალხური ფეიქრობა სვანეთში, ხელნაწერი).

²²⁷ ერთი ნალჯომი = 400 კვ. მეტრი. ✓

²²⁸ შინამრეწველობის მასალები, ქსოვა, ღებვა, ხელსაქმე, დასავლეთ საქართველო, ქვემო სვანეთი. M II.

²²⁹ მაღალ კანაფს ბიღირსაც ეძახიან, „ეიტყვით ყანაში ბიღირი მაქვსო“ — გვიხსნა ნაკრაში მცხოვრებმა ისმაილ ზახნიშის ძე გვარამიანმა, სვანეთი, 1968. რე. 2.

მეურნის დაკვირვებით, კანაფი მაშინ ამოდის განსაკუთრებით სწრაფად, როდესაც მიწა სველია. ერთი კვირის შემდეგ ნათესში სარეველებიც იზრდება, რომელიც თავთავის გაკეთებამდე ხელით უნდა გამარგლონ. კანაფი მხოლოდ მაშინ ითობნება, როდესაც ის სიმინდთან ერთადაა დათესილი.

მეტრანახევარი სიმალის კანაფს სქესი ემჩნევა; ღედალს წვრილი, მაღალი და მოთეთრო ღერო აქვს, ტოტები — სუსტი და მეჩხერი, იზრდება მაღალი, აქვს თათისებური ფოთლები, იკეთებს წვრილსა და ჩუტ ყვავილს. მაღალი კანაფი ხშირი ტოტებით ხასიათდება, რომელიც დახუნძლულია ასევე წვრილყვავილებიანი სანაყოფე ბიძირით. მას მსხვილი და დაბალი ღერო აქვს, ზრდის დასასრულს კი — მუქი ფერის ბოჭკო და რუხი ფერის მარცვალი.

კანაფი სევეგეტაციო პერიოდის ხანგრძლივობის მიხედვით სხვადასხვანაირია. ღედალი კანაფი ადრე მწიფდება, მას აგვისტოს შემდეგ იღებენ, ხოლო მამალი კანაფი საგვიანო მცენარეა, რომელსაც გრძელი სავეგეტაციო პერიოდი აქვს და თავთავიანიც მინდვრად დიდხანს რჩება. ამას ხელს უწყობს ისიც, რომ გადამწიფების შემთხვევაში მარცვალი მაგრად ზის ბუდეში, არ ცვივა და მისი ჩაპნევის საშიშროება არ არის. ღედალ კანაფთან შედარებით მამალი კანაფი მაგარია, სქელი კანი აქვს, დამუშავების დროს მის დაღობას მეტი დრო სჭირდება. ამიტომ თოვლის მოსვლამდე იშვიათად იღებენ. დათოვლილ კანაფს ქერელი ადვილად ეცლება და მარცვალიც ბიძირიდან თავისუფლად გამოდის, ამის გამო ხშირად თოვლიანი კანაფი მიაქვთ გასახმობად. თუ თოვლი არ არის, მაშინ კანაფს ყანაში წვიმის მოსვლამდე ტოვებენ. ხოლო თუ ღედალი კანაფი დროულად აიღეს, მისი გარეთ დატოვება საჭირო არ არის.

მწიფე კანაფს უმეტესად ფესვიანად იღებენ, ფესვებს ნაჯახით ან დანით დააქრიან. ზოგი მხოლოდ ღეროს ჭრის. ასეთ შემთხვევაში თესლი უფრო სუფთაა და მისი დაფშენაც ადვილია.

მოკრილ კანაფს გარეთ გაფენენ, როდესაც მას შავი წინწყლები გაუჩნდება და ღერო რუხ ფერს მიიღებს, კონებად //წყაღად (ზემო სვანეთი) //ნინჩორად (ქვემო სვანეთი) შეკრევენ²³⁰ და თესლის დაფანტვის თავიდან ასაცილებლად, გასახმობად

²³⁰ იქ. სადაც მარცვალი დამწიფებას ვერ ასწრებს, კანაფს გოდორში ჩაყრიან და შესახურებლად სამ დღეს დატოვებენ. შდრ. ღობის შეხურების წესი სამეგრელოსა და გურიაში.

გადახურულში ტეფეფაზე (ბალს ქვემო სვან.) //ღეფანზე (ბალს ზემო სვან.) ცერად მიაყუდებენ²³¹ კანაფს ზოგი საგანგებოდ გაკეთებულ მაღალ ჭოხებზე აწყობდა, ხოლო ცული ამინდის დროს კერძის თავზე გადებულ ჩელტზე ყრიდა და კვამლში ახმობდა. ასე გამშრალ თაველს მხოლოდ ფერი ჰქონდა შეცვლილი.

კანაფს, დაახლოებით ერთი კვირის შემდეგ, თავთავს აცლიდნენ. ჩისთვისაც იყენებდნენ ტ ა ბ ი კ ი ს //წ ი რ ზ ი ს (ბალს ზემო სვან.) //ლ ა ს მ ა ნ ი ს მაგვარად (ორ ტოლ ნაწილად) მოხრილ თხილის. არყის ან მუხის ხის ნედლ წყენელს. მარცელის გამოკრეფა ასე ხდებოდა: ერთი თაველიან კანაფს დაიკავებდა, მეორე კი თაველს წირხს შორის მოაქცევდა და გამოსწევდა.²³² გარდა აღნიშნულისა თავთავებს კრეფდნენ ხელით და დანით, რომლის დროსაც ხელზე ცხვრის ან თხის ტყავისაგან შეკერილ ხელთათმანს შ ი მ ბ ე რ ა რ //შ ი მ ი ბ ე რ ს (ბალს ქვემო სვანეთი) //ტ ვ ე ტ ი ბ ე რ -ს (ბალს ზემო სვან.)²³³ იცვამდნენ. გამოკრეფილ თავთავს გასახმობად ტ ე ლ ე ფ ა ზ ე გაფენდნენ და ხის კაყუთით//ლ ა ჩ ა ჩ ი რ ი თ ან ფ ე ხ ი თ ფ შ ე ნ ი დ ნ ე ნ (ლიბურგვინე²³⁴ — „ფშენა“, აბურგვინახ — „ფშენილენა“). თავ-თავს ზოგჯერ ერთმანეთისაკენ მოაქცევდნენ და არყის ხის ფიჩხისაგან გაკეთებული გრძელი ცოცხით — ლ ა ნ გ ა ე ი თ ფშენილდნენ. თავთავის გამოფშენა ხელითაც იცოდნენ. პირველად გამოფშენილ კარგ მარცვლებს ცალკე ათავსებდნენ, თავთავებზე შერჩენილს კი ისევ ახმობდნენ; შემდეგ მარცვალს ორი დღე მზეზე ტოვებდნენ, ლ ა თ შ ა თ ი-თ ცხრილავდნენ და ანიავებდნენ, რომლის დროსაც კანაფის მარცვალი ერთი ჭურჭლიდან მეორეში ჩაიცლებოდა, ბილირს ქარი წაიღებდა და რჩებოდათ კანიანი მარცვალი; როდესაც სუფთა თესლი სჭირდებოდათ, მას გობზე — ჭ ა რ ზ ე დაყრიდნენ, ხელით აურევდნენ და გობს დააფერდებდნენ. მარცვალი დახრილი გობის ერთ ბოლოში გროვდებოდა, ხოლო კანი გობის ზემო მხარეს რჩებოდა.

²³¹ მზეზე გამშრალი კანაფი მტერევალია, ადვილად იმსხერევა. ამიტომ მას გადახურულში ახმობენ.

²³² შდრ. ხორბლის საწევეტი შნაკვი, გ. ჩ ი ტ ა ი ა, რაჭული სახენელი, ენო-მეის მოაბე, 1937, 1; 5. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, გვ. 131—132.

²³³ ტელეფა — სამი მხრიდან შემოზღუდული გადახურული სათავსი, რომელსაც წინა მხარე ღია ჰქონდა.

²³⁴ შდრ. სელის წარმოებისა და მასთან დაკავშირებული საქმიანობის აღმნიშვნელი სტრაბონისეული ტერმინი „ლონურგია“. ვასახელუბთ მ. ბ ე რ ძ ე ი შ ე ლ ი ს — „ქალაქ ფაჩისის ისტორიისათვის“ — მიხედვით, 1969, გვ. 43.

აღსანიშნავია, რომ სათესლე თავთავს ცეცხლზე არ ახმობდნენ, მას ხელით ფშენილდნენ, ცხრილავდნენ, ანიავებდნენ და მშრალ ადგილას ინახავდნენ.

ქართულ ყოფაში ცნობილია, რომ კანაფის მარცვალი ერთ წელს კარგად ინახება, ხოლო შემდეგ მას მხოლოდ ზეთის მისაღებად იყენებენ (რადგან სიძველე ზეთზე არ მოქმედებს).

საყურადღებოა კანაფის საკვებად მოხმარების საკითხი. როგორც აღვნიშნეთ, მამალი კანაფის ნაყოფისაგან საკვები და ზეთი მზადდებოდა. ზეთის მისაღებად ოდნავ მოხალულ თესლს როდინში (ბალს ზემო სევან.) //ქვიჯაში (ბალს ქვემო სევან.) //ჩუმაში (ქვემო სევანეთი) ლაყალით (ხის ორხელმოსაკიდებელი სანაყი) ნაყავდნენ (ტეპკოვი²³⁵ თესლის სასრეს-საქნელ იარაღად ხელისწისქვილსაც ასახელებს). საცერში (ბალს ქვემო სევან.) //ძუჰურაში (ბალს ზემო სევან.) ცრიდნენ და მეორედ უფრო ღონივრად (ხშირად ნიორთან ერთად) ნაყავდნენ.²³⁶ შეუკაზმავ კანაფს ისევ გაცრიდნენ და გობზე თბილი წყლით მოზელდნენ; თესლის მოხალეა ყოველთვის არ იცოდნენ. დანაყვამდე მას ცხელი რკინით აურევდნენ, რომ გამთბარ მარცვალს ზელვის დროს ზეთი გამოეშვა.²³⁷ როდესაც დიდი რაოდენობის ზეთი სჭირდებოდათ, ზემოაღნიშნული წესით მომზადებულ ნაფქვავს კანაფის ძაფისაგან მოქსოვილ თხელ ტომარაში ჩაყრიდნენ, თავს მოუკრავდნენ და სრესავდნენ. ზოგი ტომარას თოკით ძელზე ჩამოჰკიდებდა და მას არყის ხის ორკაბა ჯოხს — წირხს გაუყეთებდა, რომელსაც ბოლოებს შეუკრავდა და დაატრიალებდა. გრეხის დროს ზეთი თანდათან გამოდიოდა, ხოლო როდესაც წირხი ბოლომდე ჩავიდოდა, ზეთი მთლიანად გამოსული იყო.²³⁸ ზეთის გამოხდის შემდეგ დარჩენილ ჩენჩოს საკვებად ხმარობდნენ.

²³⁵ В. Я. Теплов. Сванетия. географический очерк. сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Вып. X. 1890, стр. 31.

²³⁶ მარცვალი ნივრის გარეშე ინაევობდა მამინ, როდესაც მისგან გამოხდილ ზეთს სამკურნალოდ და ღვსასწულეებზე ხმარობდნენ.

²³⁷ შდრ. საარაყე მასალის — ცომის (ვორაშ) ასადულებლად გახურებული ქვების გამოყენების წესი სევანეთში, შ. ჩართლანი, ქართული ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი, 1961, გვ. 111.

²³⁸ ყურადღებას იპყრობს ორი ჯოხი, რომლითაც იწურებოდა შემთბარი კანაფის თესლი. „წირხი“ მსგავსია იმ სასოფლო-სამეურნეო იარაღსა, რომელიც შნაყვის სახელით არის ცნობილი. შდრ. თავლის და სარკის დაწურვა ტომრით, ორი ჯოხის შანკო (გურია) // შანკის (სამეგრ.) საშუალებით. აღ. რობაქიძე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1960, გვ. 100.

კანაფის თესლს საკულტო მნიშვნელობაც ჰქონდა. დანაყილ და შეზავებულ კანაფის თესლს ცომის მისართავად და შექამანდად იყენებდნენ. კანაფისგულიანი პურები დღესასწაულზე, ქორწილში და შიცვალეზულისათვის განკუთვნილ დღეებში ერთ-ერთ ძირითად ტრადიციულ საკვებს წარმოადგენდა და დიდი რაოდენობით ცხვებოდა. რიტუალური პური გ ი მ ბ შ ა რ ლ ე კ ე ნ ე, ლ გ გ ი მ ბ ა შ ქ უ თ. თესლის შექამანდი ქ გ ნ ა შ, საწებელი მ უ ჯ ო რ და სხვ. დანაყილი თესლისაგან მზადდებოდა. თესლის საკულტო მნიშვნელობაზე უნდა მიუთითებდეს ის ჩვეულება, რომელიც ლ ი ფ ა ნ ა ლ ი ს დროს სრულდებოდა. ოჯახის უფროსი ქალი ბავშვებს საკმელად მოხალულ კანაფის თესლს დაურიგებდა და ეტყოდა: „ნუ დააბნევ კანაფს. რამდენი მარცვალის დაგივარდებათ, ქრისტეს იმდენი ცრემლი ჩამოუვარდებათ“.²³⁹

კანაფის ზეთს იყენებდნენ მრავალმხრივ: საკვებში შერეულს, როგორც ცხიმოვან ნივთიერებას და ხალხურ მედიცინაში — დასალევად და მალამოდ.

მაგ., კანაფის ზეთი ჩვილი ბავშვის კუჭის შეკრულობის საწინააღმდეგო საშუალება იყო,²⁴⁰ ასმევდნენ შშობიარე ქალებს. ზეთით მკურნალობდნენ ზოგიერთ ქალურ დაავადებას, ყურის ტივილს და ძვალს-სახსარს,²⁴¹ ზეთით შემზადებული მალამო სიღამწერეს და მუწუყებს არჩენდა.

საყურადღებოა კანაფის ზეთის გამოყენება ქვის დამუშავების ტექნიკაში; ჩვენი მასალით ირკვევა, რომ წისქვილის ქვის და როდინების გულის ამოღება ზეთის საშუალებით ხდებოდა, ქვას გაუყეთებდნენ პატარა ღრმულს, დაასხამდნენ ზეთს, რომელიც გაჟონავდა და ქვა ადვილი ამოსაკათავი იყო.²⁴²

²³⁹ მთხრობელი ბეჩოში სოფელ დოღწსიფში მცხოვრები 56 წლის ქეთევან კვიციანი.

²⁴⁰ შ.დ.რ. მ ო ლ ო დ ი ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

²⁴¹ ღორის ზუკლის ქონისა და ზეთისაგან შემზადებულ საკმელს—ლგჰნე-ს, ქვემო სვანეთში ცილიონს ეძახდნენ და მას მხოლოდ რძენაყლულ ქალებს აკმევდნენ; შ.დ.რ. ა. ლ. რ ო ბ ა ქ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, 122; გ. ჩაჩაშვილის მასალების მიხედვით ლგჰნე საყმაწვილოს წამალი იყო, რომელიც დამატებითი საკვების სახით ეძლეოდა ჩვილ ბავშვს.

²⁴² მთხრობელი ბეჩოში, სოფელ დოღწსიფში მცხოვრები ქეთევან კვიციანი 56 წლის, 1968 წ. სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურიდან. რვ. 1.

ყოფაში ზეთის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას გამოავლენს ზეთარის ჩვეულება, რომელიც ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი.

მაგ., ძველად სვანეთში მდიდარი ოჯახი შემოდგომის ერთ დღეს აირჩევდა და ნათესავ-მოკეთებებს, მეზობლებს მოიწვევდა. გარდა მოწვეულებისა, ზეთარის გადამხდელთან მოდიოდა ყველა მსურველი. შეკრების მიზანი იყო სიმდიდრის — ხევისა და ბარაქის ჩვენება. მოსულებს უმასპინძლებოდნენ ყველანაირი საკლავით, რომელიც გადმოცემის მიხედვით თორმეტ-თორმეტი უნდა ყოფილიყო (საკლავი ერთად უნდა დაეკლათ და სისხლი საგანგებოდ გაკეთებულ ორმოში ჩაედვარათ). ამ დღეს ღირით უნდა გამოსულიყო ნათავადი არაყი და კანაფის ზეთი, რომლის ჭაშნიკი ყველას უნდა გაესინჯა. აღსანიშნავია ისიც, რომ ზეთწასმული რიტუალური პური — ლემზირალ წარმოადგენდა აუცილებელ საკმელს, რომლის გარეშე სუფრასთან კაცი არ დაჯდებოდა.²⁴³

ზეთი, ღვსასწაულებში, დაბადება-გარდაცვალებისა და წინაპრის კულტთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებში ბოლო დრომდე მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა.

მაგ., მიცვალებულთა სულების გასტუმრების ცერემონიალის შესრულებისას ზეთს დიდი გამოყენება ჰქონდა.

საგულისხმოა ოჯახის უფროსის მიერ ნათქვამი შესანდობარი:

„შეგინდოთ, ქრისტე ღმერთს შევედრებოდეთ,

ქრისტეს სუფრა გაშლილი იყოს,

ზეთით წვიმდეს, ბამბით თოვდეს

აქ არის თქვენი სულეთი“-ო.²⁴⁴

²⁴³ მთხრობელი ბეჩოში, სოფელ დოღსეიფში მცხოვრები რაქვენ ასლანის ძე ავალიანი. მისივე გადმოცემით, ზემო სვანეთში ზეთარ. ჩვენთვის ხელმისაწვდომი დროის განმავლობაში რამდენიმე ოჯახს გადაუხდია: ლატალში — ესავ ივეჩიანს, ეცერში — ყარბ სუბელიანს, აღიშში — ზურაბ და ასლან ავალიანებს, ცხუმარში — გიორგი ქალდანს და სხვ.

თუმცა ეს ცნობა ზეთის მნიშვნელობაზე მიუთითებს, მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ისიც, რომ სახელწოდება „ზეთარ“ ამ დროისათვის, ალბათ, მარტო ზეთის აღ. მნიშვნელად არ იხმარებოდა, არამედ საერთოდ სიმდიდრის — სიმსუეს გამოხატველი იყო, რისი ჩვენებაც შეადგენდა ამ ღვსასწაულის მიზანს.

²⁴⁴ ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ ღვებათა კალენდარი, მასალა-ბი საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VI, თბილისი, 1953, გვ. 276—278.

აღნიშნულ შესანდობარს მეტ-ნაკლებად შეესაბამება სვანეთში მიღებული გამოთქმა მაისის წვიმაზე — ზეთ-უჩხე — ზეთი წვიმს. მაისის წვიმა მიჩნეული იყო როგორც ყოველგვარი სამეურნეო საქმიანობისათვის სასარგებლო.

ამგვარად, სვანეთში ზეთის გამოყენების შესახებ არსებული მასალები უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ ზეთი საოჯახო მოთხოვნილებას ვერ აკმაყოფილებდა. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ლ. მოლოდინი, ზეთი საქართველოში ცხიმს ვერ ცვლიდა,²⁴⁵ იგი ერთჯერადი მოთხოვნილებისათვის მზადდებოდა.

კანაფის მნიშვნელობა მისი ღეროს გამოყენებაშიც აისახა; დაეუბრუნდეთ ეთნოგრაფიულ მასალას:

ქერელის მისაღებად ჩრდილში „ნოტიო ჰაერზე“ შენახულ კონებად შეკრულ კანაფს გახსნიდნენ და დასაღობად გარეთ გამოფენდნენ. სისველე ხელს უწყობდა კანის წებოვნების დაშლას, რომლის საშუალებითაც ქერელის ერთმანეთზე გადაბმა ადვილი იყო. დაღობილმა კანაფმა ა ფ ა რ ფ ა შ ე ბ ა იცოდა; ასე მომზადებულ კანაფს თავს გადაუტეხავდნენ ან ცერის ფრჩხილით ჩაჭრიდნენ და ქერელს აძენდავდნენ, შემდეგ ღეროს ყოველი მხრიდან ქერელს ააცლიდნენ, რასაც ქ ა ნ ა ლ ი ტ მ ე (ბალს ზემო სვან.)//ქ ა ნ ა ლ ი ჯ დ ი (ბალს ქვემო სვან.)//ქ ა ნ ა ლ ი ტ მ გ რ ი (ქვემო სვან.) ერქვა. დაძენილ კანაფს ჰ ყ ა ვ ა რ ა დ მოახვევდნენ და საჭიროების შემთხვევაში თოკს დაგრეხდნენ.

ეს საქმიანობა ძირითადად მაისის თვეში ხდებოდა, რადგან მაისის წვიმას, როგორც ითქვა, განსაკუთრებულ თვისებებს მიაწერდნენ.

თოკი იგრიხებოდა როგორც მამალი, ასევე დედალი კანაფის ქერელისაგან. დედალი კანაფისაგან დამზადებული თოკი კარგ ნ ა ხ ე ლ ა ვ ა დ იყო მიჩნეული და მეტად ფასობდა.

თოკ//თ ა კ ვ-ს მეურნეობაში დიდი გამოყენება ჰქონდა. მართო მარხილის გამართვისათვის 44 ლ ა ნ ტ ი შ ი თოკი იყო საჭირო. მარხილს სიგანეზე 3 თოკი სჭირდებოდა, თვითულის სიგრძე 8 ლანტიშია, სულ 24 ლანტიში, სიგრძეზე კი ორი ან ერთი ათლანტიშიანი თოკი იხმარება. სიგანეზე გასაკეთებელ თოკს ლ ა ტ ა ფ (ზემო სვან.) //ლ ე ტ ფ ი (ქვემო სვანეთი) ჰქვია, სიგრძეზე გასაკეთებელს — ლ ა კ ა ჩ (ზემო სვან.)//ლ ე კ ჩ ი (ქვემო სვან.).²⁴⁶

²⁴⁵ ლ. მოლოდინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 25.

²⁴⁶ „... პურის, ქერის და სხვ. ახლო მანძილიდან მოსაზიდად საჭიროა სამი ბაწარი, სამი „ჰალ“-მხარი, რომელიც მარხილს მხოლოდ სიგანეზე შემოეკირება. ამ ბაწარს ეძახიან „ლუტფი“-ს. მეორე ბაწარი, რომელიც მარხილს სიგრძეზე გადაეკირება, უნდა იყოს უფრო გრძელი 4 ან 5 ჰალ და ეძახიან „ლეკჩი“-ცერი. როდესაც შორი მანძილიდან ეზიდებიან, მაგ., თივას—მოიდან, მაშინ „ლუტფი უნდა იყოს 4 ან 5 (სიმაგრისათვის). ლეკჩი კი მუდამ ერთია“. შინამრეწველობის მასალები, ქსოვა, ლეხვა. ხელსაქმე, დასავლეთ საქართველო, M₁₁.

თოკი საჭირო იყო პირუტყვის დასაბმელად: ძროხა, ხარი, ცხენი და ხბო ერთი წლის ასაკის შემდეგ ზამთარში დაბმული უნდა ყოფილიყო. შედარებით უფრო წვრილად დაგრეხილი თოკი ნე სკო რ იხმარებოდა პატარა საპალნისათვის, კლდეზე ასასვლელად და ერთმანეთის გადასაყვანად.²⁴⁷

დედალ კანათს, რომელსაც მაგარი და კარგი ძაფის დასამზადებლად იყენებდნენ, მკვიდრი ადგილი ეკავა საოჯახო ყოფაში. დედალი კანაფი აბრეშუმით ნაზი იყო, კარგი დასამუშავებელი — ს ა ხ ე ლ ა ე ი და მისგან ძირითადად ორი სახის ძაფი ირთვებოდა²⁴⁸: ნ ე ც ი ნ ქ ი პ (ქვემო სვან.) // ნ ე წ უ დ ქ ი პ (ბალს ქვემო სვან.) — კარგ ნახელავად მიჩნეული ყველაზე დაწმენდილი წვრილად დართული ძაფი და მ ე გ რ ე ქ ი პ — მსხვილი ძაფი.

მსხვილი ძაფისაგან მზადდებოდა უხეში ტილო, რომელაც ორი სახის იყო: მტკიცე და მეჩხერად ნაქსოვი. მეჩხერად მოქსოვილი ტილო იხმარებოდა მარცვლის სარეცხი ჭურჭლის ლ ა ხ ლ ა ს²⁴⁹ (ბალს ზემო სვან.) // ლ ა შ ყ ე დ ა რ ი ს (ბალს ქვემო სვან.) // ს ა კ ი ს (ქვემო სვან.) ა მ ო ს ა პ ე რ ა ნ გ ე ბ ლ ა დ. მტკიცე ტილოსაგან იკებოდა მამაკაცის შარვალი ქ ა მ შ ე ა რ შ უ ი ლ (ბალს ქვემო სვან.), რომელსაც უფრო მეის დროს ხმარობდნენ. მკაში სატარებელი წინსაფარი, მიცვალებულისათვის განკუთვნილი სუდარა — ფ ი ლ (ბალს ქვემო სვან.) და ტ ო მ ა რ ა.

წვრილად დართული ძაფისაგან იქსოვებოდა რბილი ტილო, რომლისაგანაც მზადდებოდა: ნაალისპირი, ზეწარი, დასაწოლი ნაბდის საპირე, პირსახოცი²⁵⁰, ჭურჭლის ტილო — ლ ა კ ე ე ვ ა ნ წ ა რ ა მ ა ვ ე ქ ს ო ვ ი ლ ის ა ი ყ ო მ ა მ ა კ ა ც ის პ ე რ ა ნ გ ი ფ ა ტ ა ნ, შიგნითა ნიფხავი ს გ ჯ მ ე ა რ შ უ ი ლ²⁵¹ და ქ ა ლ ი ს ს ა კ ა ბ ე. სუფთა ტილოგამო-

²⁴⁷ ცნობა მომწოდოდა ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ალ. ჩარკვიანმა.

²⁴⁸ წმინდა ძაფის მისაღებად საჭიროა პატარა თითისტარი „ჩერი“, რომელსაც ქვემოთ გაკეთებული აქვს ქვის მრგვალი „ჩერმტა“. ზოლო თუ რთავენ მსხვილ ძაფს, მაგ., „საკ“-ისათვის, რომელშიც მარცვლის გარეცხვა ხდება, მაშინ მაღალი თითისტარი „ლუშგერ“-ი იხმარება. შინამრეწველობის მასალები, ქვემო სვანეთი, ქსოვა, ლეგვა, ბელსაქმე, M₁₁

²⁴⁹ სვანეთში კანაფის საღა პირსახოცებია ცნობილი, გვხვდება აგრეთვე ფოჩიანო და ზოლიანი პირსახოცებიც. ზოლი ზოგჯერ ქსოვილის ფერისა ყოფილა, დადასტურებულია წითელი განივზოლიანი პირსახოცებიც. გ. ჩ ა ჩ ა შ ე ი ლ ი, ორნამენტი სეღის ქსოვილზე, თბილისი, 1964.

²⁵⁰ ტომარა და „ლახლა“ მამალი კანაფის ძაფისაგანაც მზადდებოდა.

²⁵¹ შდრ. მ. მ უ ს ე რ ი ძ ე, წერილი სვანეთიდან, „ივერია“, 1901, № 6—7; ნ. ჩ ი მ ა კ ა ძ ე „თავისუფალი სვანეთი“ ძველი საქართველო, ტ. 11, თბ., 1913.

ეკრებული ჰქონდა თავლისა და რძის საწურს — ლაწვდნარს და ხის მოწნულ საწყაოებს კვიდოლსა და ლალაშს.

ტანსაცმლის ქსოვილს შავად, მწვანედ და წითლად ღებავდნენ. მწვანე ფერს ქვემო სვანეთში წყლის პირზე გავრცელებული მცენარის და ეწოდა ლალქანა-საგან ღებულობდნენ, შავს კი ნიგვზის კანისაგან ამზადებდნენ. იკერავდნენ მონაოკებულ და ბოლო განიერ კაბებს.²⁵² შავად შეღებილ ქსოვილს მიცვალებულის სუდარადაც ხმარობდნენ.

შინამრეწველობის მასალებში კანათის ქსოვილის შესახებ ვკითხულობთ: „...დაგვერგვილი იყო, წყენის ნაწნავი გეგონებოდა კაცს. კისერი ჩაცვეთილი ჰქონდათ იმისი ხეხვით. რომ გადაგეწია ეგრე ვადადრეკდი ისე იყო გაშეშებული. ამისი კაბა და კაბის ზედა წელი თავისათ იცოდნენ. მახსომა ზეხა მოლაზონს რომ ეცა, შენალებავი იყო „წერის“ ფერათ (ნიგვზის კანით იყო დაწერილი)“.²⁵³

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, საოჯახო მეურნეობაში ძველთაგან ხმარებაში იყო ნაირი სახის კანათის ძაფი.²⁵⁴

კანათის წვრილად დართული ძაფით — ნეონით იკერებოდა ქალამანი. მსხვილი ძაფი — ლაბარ-ი იხმარებოდა ქალამნის შესაკრავად. კანათის სამტოტად დაგრეხილ ძაფს ნესკორ //ლესკორას, რომელიც გამდნარ ცვილში²⁵⁵ იყო ამოვლებული, იყენებდნენ ბანდულების გასაბანდად და მშვილდის რის ლარისათვის. ამასთანავე, წვრილად დართული კანათის ძაფისაგან იქსოვებოდა თევზის საჭერი ბადე//ბად (სვან.), შედარებით მსხვილი ძაფი სანთლის გულად იყო გამოყენებული.

საოჯახო ყოფაში კანათის სამეურნეო დანიშნულების გამოვლენის საშუალებას გვაძლევს აგრეთვე პასუხარობის ჩვეულება.

²⁵² გ. ჩაჩაშვილი, ხალხური ფიქრობა სვანეთში, ხელნაწერი.

²⁵³ შინამრეწველობის მასალები, ქვემო სვანეთი, ქსოვა, ღებვა, ხელსაქმე. დასავლეთ საქართველო M₁₁.

²⁵⁴ ამას გარდა ჩვენ ხელთ არის ეთნოგრაფიული მასალა, სადაც ჩანს კანათის მეურნეობის დიდი მრავალფეროვნება სხვადასხვა ეთნოსის (სამეგრელო, იმერეთი, გურია) მიხედვით. ეს მასალა აუცილებლად უნდა იქნეს გამოყენებული, რადგან კანათის მეურნეობის ისტორიის კვლევისათვის უაღრესი მნიშვნელობა აქვს.

²⁵⁵ ი. ფალჩიანი, სვანური სპორტული თამაშობანი, ხელნაწერი ინახება შპ. სსრ ფიზკულტურის ინსტიტუტში, ვასახელზე ალ. რობაქიძის დასახ. ნაშრომის მიხედვით, 131.

ნათლილებას — განცხდაბ-ს²⁵⁶ ჰასჟიშ-ი²⁵⁷ მოდიოდა თავის დედ-მამის ოჯახში ერთი ან რამდენიმე დღით (წესის მიხედვით ან ერთი ღამე ქალიშვილს არ უნდა ასცდეს). წასვლის დროს გათხოვილ ქალიშვილს სხვა საჩუქრებთან ერთად უნდა მიეღო ორი ან სამი კონა კანაფი. ქალიშვილის სიკვდილის შემდეგ ეს უფლება გადადიოდა ქმარსა და შვილზე. ლამჟარი-ს²⁵⁸ ამ საეალღებულო გამოსაღებს ქანა — კანაფის ბეგარა²⁵⁹ ერქვა.

გარდა ზემოაღნიშნულისა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს რელიგიურ ყოფაში შემონახული კანაფის ლელტვირად შეწირვის წესი.

ხალხში დაცული გადმოცემის თანახმად, სოფელ ლაჭილში (ლატალის თემი, ზემო სვანეთი) კვანჭიანების ერთ-ერთ სამხუბს (საძმო) აბრაშმას საშვილიშვილოდ თარინგზელის²⁶⁰ მიერ კანაფის ბეგარა ჰქონია დაღებული. ეს წეს-ჩვეულება შემდეგნაირად გადმოგვცეს:

აბრაშმას წინაპარს — მღვდელს მარხვის დროს გამოცხადებია თარინგზელი და შეუძახნია — ამოდი ჩემთანაო; მღვდელს ღმერთი ვერ უცენია და უთქვამს შენ თვითონ ჩამობრძანდიო. განაწყენებულ თარინგზელს მღვდლის სამხუბისათვის საშვილიშვილოდ თავის ტკივილი გადაუწვევტია. როდესაც მღვდელს გაუგია, რომ სტუმარი თარინგზელი იყო, მისულა მასთან და შეხვეწნია მაპატიე ჩემი უმეტრებაო. თარინგზელს უპატიებია, მაგრამ სამხუბი ლელტვირით დაუბეგრია, და იმის შემდეგ აბრაშმას სამხუბი უფლიშის (ახალი კვირის) ახალი მთვარის პირველ ორშაბათს ლელტვერისაგან გაკეთებულ კანაფის გორგლებს სწირავდა, რომელსაც — კუკჟ²⁶¹ ეწოდებოდა.

²⁵⁶ განცხდაბ (6 ანგ.) — „განცხადება“, წყალკურთხევა.

²⁵⁷ ჰასჟიშ — ასული, გათხოვილი ქალი ოჯახისა და გვარისათვის.

²⁵⁸ ლამჟარ — მამულეთი, გათხოვილი ქალისათვის მამის სახლი.

²⁵⁹ სოფელი ლარგერი (ეცერის თემი), მთხრობელი მერუზა ბათურის ძე პაკელიანი (98 წლის), 1968 წლის სვანეთის ეთნოგრაფიულ ექსპედიციის დღიურიდან. შტ. სეზიგუდანი, ძველი ადამ-ჩვეულებანი ზემო სვანეთში, ხელნაწერი ინახება მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

²⁶⁰ მთავარანგელოზი — თარინგზელი ეპიშვილების მომცემი და მფარველი ღვთაება იყო. მას აგრეთვე თავის ტკივილის საწინააღმდეგოდ ევედრებოდნენ. ე. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, 1, ახალიწლის ტიკლი, ტფილისი, 1939, გვ. 65.

²⁶¹ ლელტვერისათვის განკუთვნილი კანაფის თესვა და მოსავლის აღება-დაბინავება მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა, როდესაც ოჯახში უწმინდური ქალი არ იყო. ამ

ამ შესაწირავის რეალური არსებობა დავამოწმეთ 1967-68 და 1973 წელს სვანეთში მუშაობის დროს, გორგლები დღესაც ინახება ლატალში მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესიაში.

მთავარანგელოზის სახელობის დღეობაზე, ორშაბათ დილით აბრაშმას ოჯახში ყველა ადრე დგებოდა, უფროსი მანდილოსანი ხოშა ზურალ ან მერბიელი ლემზირებს გამოაცხობდა. რიტუალის მთავარი შემსრულებელი სახლის უფროსი კაცი — ხოშა მარე ანუ ქორა მახუ-ში კანაფს მსხვილად დართავდა და თავის სიგრძე ძაფისაგან კუკუტ-ს გააყეთებდა, თწრინგზელისათვის სამ დიდ სანთელს ჩამოქნიდა, ზედაშეს აიღებდა და დაილოცებოდა, ღმერთს დახმარებას შესთხოვდა. მერე 12 ლემზირს, ზედაშეს, სამ სანთელს, კუკუტს და ნატუტს უნ-ს (საკმეველს) ლალაში ჩააწყოდა და სალოცავში წაიღებდა. უფროსი მამაკაცი ეკლესიაში ლოცვას წარმოთქვამდა, სამ სანთელს აანთებდა და იქ მყოფ მამაკაცებს ლემზირებით და არყით გაუმასპინძლებოდა. შეწირული კანაფის გორგლებს ეკლესიაში ჩხაზე დაპკიდებდა და საჭიროების დროს ხმარობდა (მისგან სანთლის გულს აწნადებდა) როგორც მულტვერის ოჯახი, ასევე კვანჭიანების სხვა სამხუბის და სხვა გვარის ხალხი, რომელიც ამ ეკლესიაში ლოცულობდა. კუკუტ-ს გამოყენება მიცვალებულის სახელზე განკუთვნილი სანთლისათვის აკრძალული იყო.

როგორც მონათხრობიდან ჩანს, აბრაშმას სამხუბის წეერები განსაკუთრებულ ძალას მიაწერდნენ მრგვალი ფორმის კანაფის გორგალს — კუკუტს, რომელთა შეწირვით თწრინგზელის გული უნდა მოეგოთ და საძმო თავის (ან გვერდის) ტკივილისაგან ეხსნათ.

როგორ უნდა აიხსნას მრგვალად მოხვეული შეწირული კანაფის მნიშვნელობა? ამ კითხვაზე პასუხის მისაღებად უპირველეს ყოვლისა უნდა გავითვალისწინოთ კანაფთან და სელთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები და საწესო მოქმედებანი.

როგორც ცნობილია, ქართველ ტომებში ცეცხლის დღეობების ნაშთები მრავლად მოიპოვება, ამ რიგის უნდა იყოს ის ანალოგიური წეს-ჩვეულება, რომელიც მეგრული ხალხური დღესასწაულის — კიანობა/კეენობის დროს არის დამოწმებული. წარმართულ სალოცავში ქალი ლანდად ამოხვეულ სელის ძაფს მი-

კანაფის გამოხდა — ქერლის დამუშავება და დართვა მამაკაცს ევალებოდა; იგი ცალკე ჰქონდათ შენახული. შდრ. ვ. ბარდაველიძე. სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი. გვ. 67.

იტანდა, რომელსაც რიტუალის შემსრულებელი პირი დაწვავდა და ალის მიმართულების მიხედვით მისნობდა მომავალი წლის ავკარგზე და ხალხის ბედ-იღბალზე.²⁸²

საყურადღებოა აგრეთვე აბეუას აფხაზეთში დადასტურებული კიკიკონობა, რომელიც ავი სულების საწინააღმდეგოდ, სრულდებოდა. ამ დღეს კანაფის ან სელის ღეროებისაგან ეზოებში ცეცხლს დაანთებდნენ და ზედ ახტებოდნენ იმ რწმენით, რომ ავი ძალები გაიდევნებიანო.²⁸³

ნაწილობრივ ამ საკითხებს ეხმაურება აფხაზეთში ნ. ჭანაშიას მიერ დამოწმებული სელის მოსავლის აღების შემდეგ სელის სულის კეიკეინი-სადმი²⁸⁴ ქალის მიერ მრგვალი კვერების აკეაკეარის შეწირვის წესი.²⁸⁵

ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ კეიკეინი/კუკუნის ეპითეტით, როგორც ჩანს წარმოდგენილია ღვთაებრივი არსება, რომლისადმი მიმართულ საირტუალო წესების შესრულებით ადამიანი ცდილობდა მისი გულის მოგებას და დამორჩილებას.

ეპითეტი კუკუნ თავისი აგებულებით სევანურ კუკუ-ს გავს. ეს ტერმინი კი სხვა არაფერია თუ არა სიმრგვალის აღმნიშვნელი ცნება, შდრ. მეგრული კეიკეი, სევანური კუკუ, აფხაზური კუკუნ; მაშასადამე კუკუნ, კუკუ და კეიკეი შეიძლება ერთი და იმავე ცნების გამომხატველი იყოს. აღსანიშნავია, რომ ეს ორი (სევანურ-აფხაზური) სახელწოდება, არსებითად ერთი მოვლენის აღმნიშვნელი ტერმინების ორი სახესხვაობაა.

ისმის კითხვა, რატომ უნდა რქმეოდა კუკუნ-ს, შეიძლება მცენარეულის მფარველ ღვათებას, მეგრული კეიკეიდან წარმოებული სახელი?

ამ ცნებათა ბუნების და გენეზისის დადგენა მხოლოდ მათთან დაკავშირებულ რწმენა-წარმოდგენათა საშუალებით შეუძლებელია, რადგან როგორც სევანურ, ასევე აფხაზურ მასალაში კუკუნის შითოლოგიური მხარე შედარებით წაშლილია, არც მარტო ეთნოგრაფიულ და ეტიმოლოგიურ გააზრიანებაზე დამყარება შეიძლება, რადგან აფხაზებსა და სევანებში მსგავსი ტერმინის არსებობა ტო-

²⁸² ნ. რეხეიაშვილი, ქარობა სამეგრელოში, თედო სახოკიასადმი მიძღვნილი კრებული, 1969, გვ. 137.

²⁸³ Д. Гулия. „История Абхазии“, 1, გვ. 227.

²⁸⁴ კეიკეინ-ს ზალვა ინალიფას ცნობით კუკუნ-ი უნდა ერქვას.

²⁸⁵ Н. С. Джанашия, Абхазский культ и быт, ХВ. т. V, вып. III, 1917, стр. 160.

მოპრავ-ენობრივი კუთვნილების საკითხსაც სვამს, უნდა გაირკვეს, არსებობს თუ არა მსგავსი სახელები ქართველებში და კავკასიის ხალხების ენებში. ეს კვლევა კი დღესდღეობით ჩვენი ცოდნისა და წინაშედგარე ნაშრომის ჩარჩოებს სცილდება და მომავლის საქმეა.

ყოველივე ზემოთქმულს უნდა დავსძინოთ ისიც, რომ ნ. ჯანაშიას ცნობით აბეუას აფხაზების ღვთაებათა პანთეონში საპატიო ადგილი ეკავა ღვიქრობის ღვთაებას ე რ ი შ-ს ანუ ე რ ი შ ქ ა ნ ს, რომელსაც ქსოვის წინ მსხვერპლს და ნაქსოვი ტილოს ნაწილს სწირავდნენ, ამავე დროს მას ევედრებოდნენ რომ ხელი შეეწყო ქსოვაში და არ წაეხდინა მათი ნაქსოვი.²⁶⁶ ე რ ი შ ქ ა ნ სიტყვასიტყვით კანაფის ქსელს ნიშნავს²⁶⁷. აფხაზური ა-ქ-ჟ-ნ-გ-კი სელის აღმნიშვნელია.

კანაფთან დაკავშირებული გარკვეული რიგის მასალის განხილვას ამით ვამთავრებთ და გადავდივართ ამ მცენარის ბოქოსაგან დამზადებული ქსოვილის საკულტო მნიშვნელობაზე და შესაბამისი პარალელების მიმოხილვაზე.

ეთნოგრაფიული მასალით ირკვევა, რომ მცენარეულის მასალიდან მიღებული ქსოვილით მზადდებოდა მიცვალებულის სუდარა. სუდარის ხმარების ტრადიციული წეს-ჩვეულება მრავალნაირია, ჩვენ მხოლოდ დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ მასალას გავითვალისწინებთ.

დასავლეთ საქართველოში სასუდრე სამოსის წინასწარ მომზადებას დიდი გულისყურით ეკიდებოდნენ. საინტერესო ცნობა არის შემორჩენილი გურიის მკვიდრთა ყოფაში. მონათხრობის მიხედვით, მიცვალებულის სულისათვის საჭიროა ცხედრის გახვევა შინ მოქსოვილ უხეშ ტილოში, რომლისთვისაც გამოყენებული იყო კანაფის, სელის ან თუთის ხის კანისაგან დამზადებული ნართის ქსოვილი.

სუდარას სიციცხლეში იმზადდებდნენ, მისთვის განკუთვნილ ძაფს ხელით ს ტ ა ვ დ ნ ე ნ და თუ საქსელე არ ჰქონდათ, ჩხირებით

²⁶⁶ Н. С. Джанашия, Статьи по этнографии Абхазии, Сухуми, 1960, стр. 61—62; Ш. И на л-И па, Абхазы, Народы Кавказа, т. II, Москва, 1962, стр. 411.

²⁶⁷ თურქულ ენაში ერიშ ქსელს ნიშნავს. ეს ტერმინი ცნობილია აზერბაიჯანში (ერუმებში). იგივე ტერმინი ამავე მნიშვნელობით დამოწმებულია ყირგიზებში. გ. ჩაჩაშვილის აზრით ერიშ-ი აფხაზურში თურქულიდან არის შემოსული. გ. ჩაჩაშვილი, ოქაბურ საფიქრო წარმოებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი უძველესი რწმენა-წარმოდგენის შესახებ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XVI—XVII, თბილისი, 1972, გვ. 108—109.

ქსოვდნენ. როდესაც მიცვალებულს სუდარის გარეშე მარხავდნენ, სახეზე გასანთლულ ხამს აფარებდნენ. იცოდნენ აგრეთვე სახეზე კანაფის ან ლერწმის ძაფის ჭვარედინად დადება.²⁶⁸

გურულების ყოფის აღმწერი თ. მამალაძე აღნიშნავს, რომ მიცვალებულის სულისათვის საჭიროა ცხედრის შინ მოქსოვილი სე-ლის უხეშ ტილოში გახვევა,²⁶⁹ დაახლოებით ასეთივე ცნობას გუ-რულების შესახებ გვაწვდის აბ. წულაძე,²⁷⁰ ხოლო მეგრელების შესახებ თ. სახოკია.²⁷¹ გიულდენშტედტის მიხედვით, იმერეთში მი-ცვალებულისათვის გასანთლული ტილო იხმარებოდა:²⁷² ასე იყო სვანეთშიც. მიცვალებულს სელისა და კანაფის სუდარაში ახვევდნენ. უშგულში სუდარას თაფლის სანთელში ავლებდნენ, მას მიცვალე-ბულს ახვევდნენ და ჭურჭლის გარეშე მარხავდნენ.²⁷³

არქეოლოგიური მასალებით, რომელთა უმეტესობა დასაყვებით საქართველოში (ვანი, ქობულეთი, დაბლაგომი, V, VI—III საუკ-ძე. წ.)²⁷⁴ არის მოპოვებული, შესაძლებელი ხდება სამარხებში აღმო-ჩენილი სელის ქსოვილის ნაშთები მიცვალებულის სუდარად მი-იჩნეონ. ეს მეტად ძველი წესი, რომელიც მიცვალებულის მიმართ სრულდებოდა, უპირველესად უნდა ყოფილიყო გამოწვეული უტი-ლიტარული დანიშნულებით, მაგრამ საყურადღებოა სუდარის სხვა მნიშვნელობაც.

ბოჰკოვანი მცენარეების პირვანდელი იდეური შინაარსის გა-ზოსარკვევად გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ჩვენში ხამის ტან-საცმლის ხმარების წესი ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი სასუ-ლიერო პირთათვის და მათ კარზე მსახურთათვის. შინამრეწველო-

²⁶⁸ ავტორის სავეუ დღიურები, სოფ. ბუქსთეთი და ერკეთი, ჩოხატაურის რაიონი, 1971, რე. 1, სოფ. აცანა, ლანჩხუთის რაიონი, 1971 წ. რე. 2.

²⁶⁹ Т. М а м а л а д з е, Народные обычаи и поверья гурнийцев. СМОМПК, II, 1893, стр. 77;

²⁷⁰ ა. წულაძე, ეთნოგრაფიული გერია, თბილისი, 1971, გვ. 170.

²⁷¹ თ. სახოკია, მიცვალებულის კელტი სამეგრელოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, III, 1940, თბილისი, გვ. 168.

²⁷² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გერმანელი ტექსტი ქართულ თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, ტომი პირველი, თბ., 1962, გვ. 151.

²⁷³ Д. М а р г и а н и, Сванеты (некоторые черты быта). Сборник мат. для описания местностей и племен Кавказа, вып. X, Тбилиси, 1890, стр. 78; ც. ბეზარაშვილი, სვანი ქალის სამოსი, სვანეთის ეთნოგრ. შესწავლისათვის, 1970, თბილისი, გვ. 184—185.

²⁷⁴ საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959, გვ. 248—249; Г. Л о р т к и н а н и д з е, К истории древней Колхиды, 1970, Тбилиси, стр. 50—51.

ზის მასალებში ვკითხულობთ — „...იმ დროს, როდესაც სვანი მან-დილოსნები ფაბრიკული ქსოვილით იმოსებოდნენ..., მონაზვნები კანაფის ქსოვილისაგან შეკერილ კაბას ატარებდნენ-ო“.²⁷⁵

გურიაში ეხლაც არის დაცული ცნობა იმის შესახებ, რომ მონაზვნები სულის საცხონებლად კანაფისაგან შეკერილ ტანსაცმელს იცვამდნენ.²⁷⁶

შეხედულება მცენარეულის ტილოს საკულტო დანიშნულებაზე სხვა ტომთა რელიგიაში არის ცნობილი.²⁷⁷

ეთნოგრაფიული თუ სხვა აქ მოტანილი მასალის საფუძველზე შესაძლებლად მოგვჩინია აღვნიშნოთ, რომ სვანეთში დამოწმებულ კანაფისგულიან რიტუალურ მრგვალ კვერებს, კანაფის ზეთს, კანაფის ძაფის სანთელს და სხვა აქსესუარებს საკულტო მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ რელიგიურ წესჩვეულებათა შესრულების დროს კანაფისა და მისი პროდუქტის ჰამის, ისევე, როგორც მისგან დამზადებული სუდარის თუ ტანსაცმლის მოხმარების აუცილებლობა ალბათ ის რელიგიური აქტი იყო, რომელიც მცენარეულის ღვთაებასთან ზიარებას გულისხმობდა.²⁷⁸

ეს წეს-ჩვეულებები, რომლებიც წლის გარკვეულ დღეებში სხვადასხვა შემთხვევის გამო სრულდებოდა და სხვადასხვა ხასიათის იყო, ერთი და იმავე კულტის სახეცვლილი გადმონაშთებია.

თუ სამეგრელოში დადასტურებულ წეს-ჩვეულებაში კანაფის ან სელის ცეცხლის ალის მიმართულებით მისნობა წარმოებდა ხალ-

შა შინამრეწელობის მასალები, ქსოვა, ღებვა, ხელსაქმე, დას. საქართველო, M₁₁.

²⁷⁶ ავტორის საველე დღიურები, სოფელი ერკეთი, ჩოხატაურის რაიონი, 1971, რვ.1.

²⁷⁷ პეროდოტეს მიხედვით, ეგვიპტეში შალის ქსოვილში ჩაცმულები ტაძარში ვერ შევიდოდნენ და ვერც მიცვალებულს დამარხავდნენ შალის ტანსაცმლით (II,81). ანალოგიური ვითარება სხვა რელიგიებშიც შეინიშნება, ებრაელთა წარმოდგენით... მღვდლებს ნება არ ჰქონდათ მარცლის ქსოვილის ჩაცმისა და სელის ქსოვილით იმოსებოდნენ.

ძველ ებრაული დაბადების ქართულ თარგმანებში სამოსელი სელისა არის მოხსენებული: მაგ. ლევიტელთა 16-ში ნათქვამია: „სამოსელი სელისა განწმენილი შეიმოსოს და ნიფხავი სელისა იყოს სხეულსა მისსა და სარტყელი სელისა შეირტყას და ვარშამანი სელისა დაიბუროს“. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები ქართველი ერის მატ. კულტ. ისტორიისათვის, III—IV, 1962, გვ. 161; Г. Ч у р с и н, Очерки по этнографии Кавказа, Тифлис, 1913, стр. 14.

²⁷⁸ ე. ბ ა რ დ ა ე ლ ი ძ ე, ქართ. უძე. სარწ. ისტორიიდან (ღვთაება ბარ-ბარ-ბაბარ), 1941, 100—102.

ხის ბედ-იღბალზე და კეთილდღეობაზე, აფხაზეთში ამავე მცენარეთა ღეროთი დანთებულ ცეცხლს გაწმენდა და მავნე ძალთა განადგურება შეეძლო, იგი აპოთროპული დანიშნულებისა იყო. კანაფის მორგვი — კუკუ — ლელტვერი სანთლისათვის იყო განკუთვნილი და მას განათების — შუქის დანიშნულება ჰქონდა, რასაც ადასტურებს სევანური სიტყვის ლელტვერ-ის წარმოება. ლე-ტვრ-ე 'სანთელი'-ა, ლელტვერი სანთლის გულია, ლი-ტვრ-ე განათებას ნიშნავს, ლამტურაჲლ ის საგანია, რაზედაც ინთება, მულტვერი შემწირველია, ე. ი. ლელტვერი განათებიდან მომდინარე სიტყვაა.

როგორც ჩანს, მცენარეულის კულტს ცეცხლის დღეობის ხასიათს ანიჭებს კანაფის თუ სელის ძაფის დაწვის, ღეროებით კოცონის გაჩენის, კუკუ-ს სანთლისათვის შეწირვის წესი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ზოგიერთი მათგანი არა მხოლოდ ცეცხლის როგორც გამწმენდი ძალის შესახებ არსებული წარმოდგენებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული, არამედ აღნიშნული წეს-ჩვეულებანი და კანაფის საგანგებოდ მრგვალად მოხვევა თუ მრგვალი კვერის — აკეაკვარის — კუკუნ-ისათვის (სელის სულასათვის) შეწირვა მზის მაგიური მოქმედების გადმონაშთსაც უნდა წარმოადგენდეს. ალბათ, შემთხვევით არ არის, რომ ცეცხლი, სინათლე მზესთან არის ასოცირებული და მზის თვისებები მიეწერება.

ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ კანაფის მრგვალად მოხვეული კუკუ ადამიანის სიგრძის უნდა ყოფილიყო. ესა და ყველა ადრე განხილული მონაცემი გვაფიქრებინებს, რომ ამ მცენარეებში განსახიერებულია შეხედულება სიცოცხლის ხის შესახებ, ხოლო მათი სიმრგვალე სიცოცხლის ხის მზესთან კავშირზე უნდა მიუთითებდეს..

ეფიქრობთ, ზემომოტანილი მასალა და რიტუალების ცალკეული ელემენტების განხილვა ავლენს მცენარეულის კულტის, როგორც ნაყოფიერების მომნიჭებლის, ოდესღაც დიდ მნიშვნელობას.

თავისთავად ის გარემოება, რომ აფხაზეთში ეფიქრობის მფარველი ღვთაება დადასტურდა, გასაკვირი არ უნდა იყოს. ბუნებრივია, რომ ჩვენში ისევე, როგორც ძველი სამყაროს ცივილიზაციებში ამ მცენარეთა დამუშავება საღვთო საქმედ ქცეულიყო და იგი მოთოლოგიაში ასახულიყო.²⁷⁹

²⁷⁹ შდრ. გ. ჩაჩაშვილი, ოქახურ საფეიქრო წარმოებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი უძველესი რწმენა-წარმოდგენის შესახებ საქართველოში... გვ. 109—111.

იმისათვის, რომ წარმოვიდგინოთ კანაფის მეურნეობის 'რამდენადმე სრული სურათი მაინც, საჭიროდ მიგვაჩნია ზოგიერთი მონაცემიც გავითვალისწინოთ. სევანეთში ნატურალური მეურნეობის პირობებში კანაფის ნათესებს საკმაოდ დიდი ფართობი ეკავა და შინამოსმარების საგანს წარმოადგენდა; საკუთარ მოთხოვნილებას გადაარჩენილი კანაფი კი ადგილობრივ ბაზარზე გაცვლის ან ყიდვა-გაყიდვის საგანი იყო. მაგ., აღმის ექვს სალოცავს კანაფის თესვა აკრძალული ჰქონდა, ამიტომ მისი მლოცველები კანაფს მეზობელი თემებიდან ყიდულობდნენ ან გაცვლის წესით იძენდნენ. ასევე მეზობელ თემში ყიდულობდა ან ცვლიდა კანაფს მოუსაველიანი (დასეტყვილი) სოფელი.

XV საუკუნეში კანაფის მეურნეობას იმდენად განვითარებული და ფართო ხასიათი ჰქონია, რომ მის ნაწარმზე გამოსაღებიც კი დაუწყებიათ.

XV საუკუნის მეორე მეოთხედით არის დათარიღებული საყმო გამოსაღების ის აქტი (იურიდიული დოკუმენტი), რომელსაც ანონიმი მწერალი „დაწერილს“ უწოდებს და აზნაურ ჭაფარიძესა და გლეხ მუტეილიანს შორის საყმო გამოსაღებს ასახავს.²⁸⁰

უნდა ვიგულისხმოთ, რომ თუ სევანეთის ამ ნაწილში (ბალს ზემო სევანეთი), სადაც ბატონყმობა შედარებით სუსტად იყო განვითარებული კანაფის ნაწარმი—ხამი გადასახადის ერთ-ერთ სახეობას შეადგენდა, ცხადია, რომ ბალს ქვემო სევანეთში კანაფის ნაწარმზე გადასახადი უქვეყლად იარსებებდა.

გვიან, XIX საუკუნის I ნახევრიდან სევანეთში კანაფის მეურნეობა ოჯახური წარმოების ფორმიდან თანდათან სასაქონლო ხასიათს ღებულობდა.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ XIX საუკ. მთელ მანძილზე, მეზობელ მხარეებთან სავაჭრო ურთიერთო-

²⁸⁰ მოტანილი საბუთი ასეთია: „დრო: მე-15 საუკუნის მეორე მეოთხედი, მღევან-მწიგნობარი: ანონიმი მწერალი, რომელსაც ეკუთვნის (აქტი № 22 ქუჩილიანთა საქმის გამო). „ღმერთისა ღიღისა თავსდებობითა და შუემდგომლობითა დაგვიწერეთ ესე წიგნი ჩუენ მჭაფარიანმან ქედლიშს მუტეილიანსა და მის შვილებსა ამა პირსა ზელა, რომე ერთი ცხუვარი ბეგარა ერთი მგზავრობა საჯამაგროს იყოს, ერთი ხამი, სამი ნალობა, უკუნისამდე“ (პ. ი. გ. რ. ი. ყ. ა. სევანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი მეორე. ტექსტები, თბილისი, 1941, 16); რა თქმა უნდა, ტერმინი ხამი ბაშბის შინდართულ ქსოვილსაც გულისხმობდა, მაგრამ, რადგან სევანეთში ბაშბას კანაფი ცვლიდა, სავარაუდებელია, რომ აღნიშნული ხამის გამოსაღები კანაფის ქსოვილის გამოსაღები იყოს.

ბის და გაცელა-გამოცელის დროს, სვანეთი სხვა სახის შინამრეწველობის საგნებთან ერთად კანაფის ნაწარმსაც იყენებდა.

ამის საილუსტრაციოდ ვითვალისწინებთ შინამრეწველობის მასალას, სადაც აღნიშნულია, რომ „ზონის ბაზარზე მუდამ იყიდებოდა (სვანეთიდან ჩამოტანილი) კანაფის ნართის ქსოვილები: პირსახოცები, „საწყლეები“, ტომრები და სხვა.“²⁸¹ ამ სახით გაჰქონდათ კანაფი ცაგერის და სენაკის ბაზრებზეც.²⁸²

მიუხედავად ზემოაღნიშნული ვითარებისა, კანაფი და მისი პროდუქტი ძირითადად ნატურალური მეურნეობის ფარგლებში რჩებოდა. აღსანიშნავია, რომ ქვემო სვანეთი კანაფს საბატონო გადასახადის დასაფარავდაც აწარმოებდა.²⁸³ დადიანის მიერ შეწერილი გადასახადი „დადიანა ბეგარ“ ლაშხეთის თემისათვის გულისხმობდა: ხორცს, 10-15 კგ. სანთელს, ზომით 4-5 შვწდ (მკლავ) სტურს (მოქსოვილ კანაფს)²⁸⁴ და სხვ.

XIX საუკუნის ბოლოს კანაფის ტრადიციულმა მეურნეობამ საგრძნობი ცვლილება განიცადა. მთაში სავაჭრო კაპიტალის შეჭრას²⁸⁵ და მზა პროდუქციის გაჩენას თანდათან კანაფის ნაწარმზე მოთხოვნილების დაქვეითება და კანაფის სათესი ფართობების შემცირება მოჰყვა. კანაფის კულტურამ სადღეისოდ მხოლოდ აქა-იქ შემოინახა თავი.

ასეთია სვანეთში კანაფის მეურნეობის ძირითადი თავისებურებანი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით.

სვანეთში კანაფის მოყვანის ზალხური წესები, კანაფის პროდუქტისა და ქერელის დამუშავება-გამოყენების მდიდარი ცოდნა-გამოცდილება, კანაფის, მისი ზეთისა და მარცვლის როლი რელი-

²⁸¹ შინამრეწველობის მასალები, ქსოვა-ლებვა, ხელსაქმე, დასაელეთ საქართველო, MII.

²⁸² ქ. რ. უ. ხ. ა. ძე, 1968 წლის სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური, რე. 1-2.

²⁸³ ლეჩხუმელთა ყოფაში დადასტურებულია კანაფის ნართის „კელ“-ის გადასახადი. შინამრეწველობის მასალები, ქსოვა-ლებვა, ხელსაქმე, დასავ. საქართველო, MII. სამეგრელოში კანაფის თესლი საგლეხო გამოსაღების ერთ-ერთი საგანი იყო. Р. Э р и с т о в, О крестьянском сословии в Мингрелии, Кавказская старина, 1873, № 6.

²⁸⁴ რ. ხ. ა. რ. ა. ძე, აღ. რ. ბ. ა. ქ. ძე, სვანეთის სოფელი ძველად, თბილისი, 1964, გვ. 79.

²⁸⁵ И. Г. Антелава, Э. А. Орджоникидзе, Э. В. Хоштария, К вопросу о генезисе и развитии капитализма в сельском хозяйстве и промышленности Грузии, Тбилиси, 1967.

გიორ რწმენა-წარმოდგენებში კანაფის მეურნეობის ხანგრძლივ ტრადიციებზე და ხალხის ყოფაში მის დიდ მნიშვნელობაზე მეტყველებს.²⁸⁶

²⁸⁶ როგორც ნაშრომის სათანადო ადგილზე ნაჩვენები იყო, სელის კულტურის წესებზე ძალზე მდიდარი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალები გვაქვს. ამჟამად სელს ცალკე პარაგრაფად ვერ გამოვყოფთ; ისე კი, სელის კულტურის შესწავლა დასავლეთ საქართველოში გრძელდება და ეპეი არ არის, რომ მისი მონაპოვარი კიდევ არაერთ ძვირფას მასალას შესძენს საქართველოს შორეულ წარსულს.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ძიება მით უფრო საყურადღებო გახდა მას შემდეგ, რაც სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა აზრი, რომ დასავლეთ საქართველოს საბოკოე სელი ერთ-ერთი უძველესი სახეობაა და მისი წარმოშობის კერა კოლხეთშია საფარულებელი.

სამეურნეო სათავსები და იარაღები

სათავსები

დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ სამარცვლეთ სათავსებს დიდი ხნის ისტორია აქვთ.

უძველესი წერილობითი წყაროები სათავსების შესახებ არაპირდაპირ ცნობებს გვაწვდის. ქსენოფონტს (V საუკუნე ძვ. წ. ა.) აღნიშნული აქვს, რომ ელინებს მოსინიკთა სახლებში წინა წლის პური და ახალი გაულეწავი თავთავის დიდი მარაგი უნახავთ.¹ ბუნებრივია, რომ მათ მოსავლის დასაუნჯებლად რაიმე სათავსი ექნებოდათ, მაგრამ, სამწუხაროდ, ტექსტის მიხედვით ეს არ ჩანს. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ცნობა სრული არ არის, მას ჩვენთვის გარკვეული ღირებულება აქვს.

ქართული წერილობითი მონაცემებიდან სამეურნეო სათავსებზე მნიშვნელოვან მასალას იძლევა ნიკორწმინდის სიგელი (XI საუკ.), რომლის მიხედვით რაჭაში ხის ორსართულიანი სხვადასხვა სახის სადაგი და ხერხული ბეღელი დასტურდება².

სამეურნეო სათავსებმა კარგა ხანია დამსახურებულად მიიქცია მოგზაურთა და მკვლევართა ყურადღება. მათ შესახებ ზოგადი ხასიათის ცნობები მოცემული აქვს XVII საუკუნის 30-იან წლებში არქანჯელო ლამბერტის, ქრისტეფორე კასტელს და ჟან შარდენს; XVIII—XIX საუკუნეებში — გიულდენშტედტს და ჰაქსტრაუზენს; უფრო სრულ მასალას ვხვდებით ფრ. ბაუმპაუერის შრომამა. სხვა ავტორებს, რომლებიც ამ საკითხებს ეხებიან. და მათი რიცხვი დიდია, აღარ ვასახელებთ. მით უმეტეს, რომ მათი ცნობები მეტისმეტად ზოგადი და ფრაგმენტულია; სათავსთა დამზადების ხელოვნ-

¹ თ. მიქელაძე. ქსენოფონტის „ანაბასისი“ — თბილისი, 1967, V, 4, გვ. 27.

² ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიის, II, 1897, გვ. 46—47.

ბა და მათი ფუნქციის გარკვევა მკვლევართა საგანგებო შესწავლის ობიექტი არ ყოფილა. გამონაკლისს წარმოადგენს ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომი აღმშენებლობის ისტორიის პრობლემებზე, სადაც ჩვენთვის საინტერესო საკითხებს მნიშვნელოვანი ადგილი უქირავთ.³

ლიტერატურული მასალის სიმცირე, რასაკვირველია, არ იძლევა სათავეს სრულყოფილად შესწავლისა და გაშუქების საშუალებას. მაგრამ ის, რაც ჩვენს ხელთაა (ერთადერთ წყაროს წარმოადგენს ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც პასუხს გვაძლევს ჩვენთვის საინტერესო საკითხებზე)⁴, ერთგვარად მაინც გვიქმნის იმის შესაძლებლობას, რომ აღვნიშნოთ მათი ზოგიერთი თავისებურება, წარმოვადგინოთ ტიპოლოგია აგებულებისა და დანიშნულების მრავალგვარობის მიხედვით და განვსაზღვროთ თითოეული ტიპის გავრცელების ფარგლები.

აღნიშნული მონაცემების საფუძველზე მოხერხდა აგრეთვე სათავესა ქრონოლოგიის მეტ-ნაკლები სიზუსტით დადგენა და შემუშავდა მათი პერიოდიზაცია.

სანამ დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული სამეურნეო სათავების დახასიათებას შევუდგებოდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია ორიოდ სიტყვით შემდეგი გარემოება აღვნიშნოთ.

ჩვეურობამდელ და მის შემდგომ ხანაში სამარცვლ სათავეს მნიშვნელოვან როლს არსულებდა: იგი, როგორც პროდუქტის შესანახი, ყოფის აუცილებელი ელემენტი იყო. ესაა, უძველესი დროიდან დღევანდლამდე, ამ ხასიათის სათავეს ასე ფართოდ გავრცელების მიზეზი.

სათავეს არსებობას ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში თავისი ახსნა შეიძლება მოეძებნოს. ზოგ შემთხვევაში ამ გარემოებას სათავეს ფუნქცია განსაზღვრავს, ზოგჯერ ამა თუ იმ მარცვლის დანიშნულება და თვისება. ამას კიდევ ემატება საქართველოს

³ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946.

⁴ ნაშრომში მოთავსებულია ძირითადად ის მასალა, რაც სპეციალური ექსპედიციის დროს იქნა მოპოვებული 1960 წელს და 1971 წლიდან დაწყებული ველზე მუშაობის სხვადასხვა დროს; ამასთანავე, გამოყენებულია ქართული შინამრეწელობის მასალა, რომელიც დაცული იყო ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის არქივში, გათვალისწინებულია ცნობები, რომელიც თანამედროვე ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაშია ამ სათავეს შესახებ.

ცალკეულ მხარეთა თავისებურებანი, შშენებლობის ტრადიციები, რომელიც მხოლოდ რომელიმე მიერ ან მაქორაიონშია და სხვაგან იშვიათად გვხვდება; ცხადია კონკრეტული გარემოც თავის დაღს ასვამს. შეიმჩნევა, მაგალითად, რომ სასიმიინდეთა უმრავლესობა აგებულია მაღალ „საქროლაჲ“ ადგილზე; ხშირად, უადგილობის გამო, ნაგებობა ორსართულიანია, ქვემოთ ბელელია და ზემოთ სასიმიინდე, ან იგი ეზოს კარის თავზეა მოთავსებული. სრულიად სხვა ვითარებაა საქართველოს ბარში, იქ, სადაც ნაგებობა იგება სახლთან ახლოს, ადვილად მისასვლელ ადგილზე, თან ისეთი მოცულობისაა, რომ თავისუფლად დაიტევდა მთის რამდენიმე პატარა ნაგებობას (შდრ. გურია-სამეგრელოში და ქვ. იმერეთში გავრცელებული დიდი სასიმიინდეები); ეს არის პრინციპული განსხვავება, რომელსაც მთისა და ბარის სხვადასხვა პირობები ქმნის.

დასავლეთ საქართველოს ბარში წარსული ყოფისათვის დამახასიათებელი იყო უმთავრესად მიწისზედა სათავსთა კომპლექსები; რეფორმამდელ პერიოდში სამოსახლოში სახლთან ახლოს გაფანტულად იდგა: ნ ა ლ ი ა , ბ ე ლ ე ლ ი , ხ უ ლ ა და ს ა ს ი მ ი ნ დ ე ⁵. XIX საუკ. მეორე ნახევარში, რეფორმების მომდევნო ხანაში, ქვეყნის ბურჟუაზიული განვითარების შედეგად გამოწვეულმა ცვლილებებმა, მეურნეობის სპეციალიზაციამ და დასახლების ტიპის შეცვლამ, ყოფაში ახალი სამარცვლე სათავსები დაამკვიდრა — მაგ., ქვემო სვანეთში ბელელი და სასიმიინდე გაჩნდა. XX ს. დასაწყისში. როდესაც სასაქონლო სიმიინდისა და პურის მოსავალი ინტენსიურად გაიზარდა, აღნიშნული სათავსები კონსტრუქციულად შეიცვალა. ამავე პერიოდში ზოგიერთი სათავსი გახშირდა. მაგ. გურია-სამეგრელოსა და იმერეთში ბევრმა ორი-სამი, ზოგმა ოთხი სასიმიინდე ააგო. XX ს. 20-იან წლებში ნაგებობის ზოგი სახეობა (დომის თაველის საშრობი ნალია — გურ. იმერ./ნანია — მეგრ.) მეტ-ნაკლებად მოიხსნა, მაგრამ, როგორც ძველი დროის გადმონაშთი, ჩვენი ყოფიდან არ გაქრა. ზოლო დანარჩენმა ნაგებობებმა ამავე საუკუნის მეორე ნახევარამდე იარსება და ახლა თავის უკანასკნელ დღეებს ითვის.

დასავლეთ საქართველოს მთიან ზოლში⁶, მთის რაქაში, სვანეთში, აჭარაში შემკვიდროებული დასახლებაა წარმოდგენილი; სახლი

⁵ კოლხეთის დაბლობთან ერთად ბარის ქვეზოლებია კახეთი და საინგილო შირაკით, სადაც ბარისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი სამეურნეო ნაგებობა არ გვხვდება.

⁶ როგორც ცნობილია, საქართველოს ყველა კუთხეს, „თვითეულ ძირითად ზოლს თავის შიგნით თვისი ბარი, თავისი ფერდა და თავისი მთა გააჩნია, ისე რომ, მთავარი

სამეურნეო ფუნქციის მატარებელია, სადაც სათავსი საცხოვრებლის კერძევე ჰორიზონტალურ და ვერტიკალურ დაგეგმარებაშია მოქცეული.

XX ს. დასაწყისში დასავლეთ საქართველოს მთაში, ქვემო სვანეთში, ზემო რაქაში, გურიაში (აჭარლებით დასახლებულ სოფლებში) ჩნდება ეზოში განლაგებული სათავსები, რაც უშუალოდ უკავშირდება ამ კუთხეთა დასახლების ტიპის მკვეთრ ცვლილებას.

XX ს. დასაწყისში კვლავინდებურად არის გავრცელებული ბელელი, ხულა და სახლის შიგნით მოქცეული ჭურჭელი: კიდობანი, ხის ხარო, კოდი, ბოყვი, ამბარი და სხვ. რომელთაც არასდროს არ დაუკარგავთ თავისი მნიშვნელობა. ამ დროს დამკვიდრდა ზემო სვანეთის ზოგ თემში დიდი კიდობანი ბ ა ლ / ბ ე ლ ე ლ ი და კ ი დ ბ ა ნ ზ ე გრძელი მრავალთვლიანი ხის ჭურჭელი — ხ ა რ / ხ ა რ - ვ ა ლ / ხ ა რ ა ლ (შდრ. ხარო.)

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგაც ზოგი სათავსი თავის დანიშნულებას ძველებურად ასრულებდა. საჯოლმეურნეო წვობილების განმტკიცების დროიდან ბევრმა სამარცვლე სათავსმა თავისი ფუნქცია დაკარგა და გაქრა ყოფა-ცხოვრებიდან; თუმცა დასავლეთ საქართველოში იშვიათია კარ-მიდამო, რომელშიც ძველი ყოფისათვის დამახასიათებელი რომელიმე სანიმუშოდ შემორჩენილი სათავსი არ მოგვხვდეს თვალში. სახლს მხარს უმშვეენებს სასიმიინდე და ზოგჯერ მაღალი ხუროთმოძღვრული ღირსების მქონე ბელელი.

დღევანდელ ვითარებაში განსაკუთრებით აღსანიშნავია სასიმიინდის ხელშეუხებლობა. მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ საცხოვრებელი სახლების ფორმათა შესამჩნევი უნიფიკაციის ფონზე სასიმიინდე კარ-მიდამოს მთავარ ელემენტად დარჩა; იგი კოლხეთის ტერიტორიაზე ეზოს ხასიათის შესაფერისად გამოიყურება.

დასავლეთ საქართველოში სათავსთა სახეობანი არათანაბრად იყო გავრცელებული; ზოგიერთ სახეობას ლოკალური და შეზღუდული ხასიათი ჰქონდა. მაგ. ღომის თაველის საშრობი ნ ა ლ ი ა, ამ მარცვლეული კულტურის გავრცელების ზონაშიც. ყველგან ერთნაირი ინტენსივობით არ დასტურდება.

როგორც სათანადო ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს, ყველა პერიოდისათვის დასავლეთ საქართველოს მთაში, მარცვლის სათავ-

დაუფის ძირითადი მაჩვენებლები მცირე რაიონის (მიკრორაიონის) ფარგლებშია ცხელდება. გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ლა ცის ქვეშ მუზეუმის მოწყობის ძირითადი პრინციპები, ძეგლის მეგობარი, თბ., 1971, გვ. 25—41.

სად უმთავრესად კიდობანია გამოყენებული, ხოლო ბარში — ბედელი, ხულა და სასიმიინდე.

თანამედროვე ვითარებაში, ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, მარცვლეული კულტურებისათვის ძირითადად გამოყენებულია სასიმიინდე, კიდობანი და ამბარი.

დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ სათავსებს კონსტრუქციული თავისებურების მიხედვით რიგი საერთო ნიშანი ახასიათებს, რომლებიც ადვილი დასანახია და კარგად ჩანს საილუსტრაციო მასალიდან მათი არქიტექტურული განზომებების, გეგმების, პრილებისა და ფასადების მიხედვით. სათავსის ერთგვარობისა და თითოეული მათგანისათვის დამახასიათებელი თავისებურებების ნათელყოფის მიზნით ზოგიერთი მათგანის ცალკეულ სახეებს განვიხილავთ.

ფუნქციის მიხედვით კლასიფიკაციის პირველ ჯგუფში. ე. ი. თაველის და მარცვლის სახმობ სათავსში ერთიანდება: ნალია, მოწნული კალათი//ჩელტი (გურ. //ოლე//ოკვალე (მეგრ.), სახლის სხვენი, სასიმიინდე და ორსართულადანი ნახევრადლია ნაგებობა ლალჩა//(ბალს ზემო სვანეთი) ცალმაგი// (ბალს ქვემო სვანეთი) მაჩა (ქვემო სვანეთი, რაჭა).

მეორე ჯგუფში შედის კომბინირებული ფუნქციის მქონე (თაველის, მარცვლის, ფქვილის და მშრალი პროდუქტის) სათავსები: ბედელი, ხულა, ბოყვი, კოდი, კიდობანი ხის ხარო, მანჩა//ამბარი და გოდორი.

აღნიშნული სათავსებიდან მხოლოდ ზოგიერთზე შეეჩერდებით.

1. მარცვლის სახმობი ნაგებობა

ა. ნალია

ნალია ღომის თაველის საშრობი — გასაწყობი ნაგებობაა. გარდა ღომის თაველისა, ნალიაში საჭიროების დროს სხვა მარცვლეულ კულტურებსაც აშრობდნენ (ტაბ. I. ნახ. 1.)

ნალიის გავრცელების არეს წარმოადგენს დასავლეთ საქართველოს ის ტერიტორია, რომელიც ძირითადად გურია-სამეგრელოთი და იმერეთით შემოიფარგლება.

აღნიშნული ნაგებობა XIX საუკუნეში და XX საუკუნის დასაწყისში ერთნაირი სიხშირით არ იყო გავრცელებული. გურია-სა-

მეგრელოში ნალია უფრო ხშირია, ვიდრე იმერეთში, რადგან იქ ძირითად მარცვლეულს ისტორიულადვე ღომი წარმოადგენდა. იმერეთის ისეთ რაიონებში, სადაც პურეული კულტურების უპირატესობა შეიმჩნევა, ნალია იშვიათად დასტურდება.

ნალია იყო მოღობილი // ფ ა ც ხ ა // მ ო რ ა გ უ ლ ი (გურ.) // ჳ ი ნ ი ს (მეგრ.) ფ ი ც რ უ ლ ი და ძ ე ლ უ რ ი (გურ. იმერ.), // ჳ ა რ გ ვ ლ უ რ ი (მეგრ.). იგი წააგავს სასიმინდეს, მაგრამ მასზე დაბალია, გრძელია და ორფერდა სახურავით დახურული ნახევრად ღია ნაგებობაა.

ნალიის ასაგებად ქვის ან მაგარი ხის (წაბლის ან აკაციის) ოთხ სვეტს მიწაში გაამაგრებდნენ; მათ თავებს ამოუტეხდნენ და ოთხ გამწვდომ დირეს უკეთებდნენ. დირეზე აწყობდნენ ქერს ან დებდნენ ჩელტს თაველის დასაყრელად — დასაფენად. თაველი რომ არ დაყრილიყო, დირეს // დ ვ ი რ ო ს (გურ.) სატეხით ამოტეხდნენ და თითო მეტრის სიგრძის ხეებს ჩაასობდნენ, რომელზედაც ოთხივე მხრივ დაბალი კედლის ასაგებად მრგვალ მორებს აწყობდნენ. ზოგჯერ მორის დანიშნულებას ნახევარი მეტრის სიმაღლის მოწნული კედელი ასრულებდა, რომელზედაც დირე იყო გაკეთებული. ამის შემდეგ ნალიას საარჩინავი უკეთდებოდა, რომელზედაც ხე — მორი იყო გადებული. მორზე კაეებს აწყობდნენ და თხილის ან რცხილის ხის კანით — წირეხით კვენდლავდნენ — კრავდნენ. კაეებზე ხუთი სმ-ის დაცილებით აწყობდნენ ჭოკებს და მერე ისლით ან ღომის ჩალით ხურავდნენ.⁷ როდესაც თაველის გაშრობა ცეცხლით იყო საჭირო (დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთ რაიონში ღომის თაველი მხოლოდ ცეცხლით შრებოდა), ნალიის სვეტებს და სხეების სარჩხინავს (გურია, ჩოხატაურის რ-ნი) ნედლი ხის ტოტებით, გვირგვინით ან სიმინდის ფუჩეჩით ფუთავდნენ, რომ სიმხურვალე არ გაფანტულიყო. ღომის გასახმობად საჭირო იყო მხოლოდ შეშა და ზომიერი ცეცხლი. ცეცხლის ხანგრძლივობა დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ როგორ იყო ღომი გამხმარი და რა რაოდენობის თაველი იწყობოდა ერთ ჭერზე. ამიტომ ცეცხლი ზოგჯერ ხუთი-ექვსი საათი ენთო, ზოგჯერ კი ორი-სამი დღე. ღომის გასაწყობად „ბობლი შეშა, შეხაერებული შეშა იყო საჭირო, შემპალი, დიდი ხნის მოკრილი, ბებერი შეშა. ღომს ფუტიანი შეშა უნდოდა, მისთვის ფუტი (კვამლი) იყო საჭირო“. სოფელ ბახეში მცხოვრებ 80 წლის სამსონ ჩიტაიშვილის მონათხრობით: „ღომს რომ ცეცხლს შოუენტებ ნე-

⁷ ავტორის სხვა დღიურები, ჩოხატაურის რაიონი, 1971, რკ. 2.

ლი უნდა ითქვას, ცეცხლი არ ითქმება თვარა დეიწობა ნალიეო, ასე იბრძნიენ. იტყვიან, წელი მინდა ამაღამ დოუდვა ღომსო“.⁸

ცეცხლი ზომიერად უნდა ყოფილიყო დანთებული; ამ მიზნით, ნალიაში წყლით სავსე ქვაბი ჰქონდათ, რომელსაც ძლიერი ცეცხლის დროს წყლის მოსასხურებლად და ცეცხლის გასანელებლად იყენებდნენ.

ხმობის დროს თაველს რამდენჯერმე აბრუნებდნენ. იცოდნენ აგრეთვე მასზე თხმელის ფურცლის დაწყობა. როცა ფოთოლი დაქნებოდა, მაშინ ღომი მშრალი იყო და ცეცხლს ჩააქრობდნენ. ღომის გაცივებას რამდენიმე დღე უნდოდა. ზოგიერთ რაიონში (სამტრედია, წულუკიძე, ტყიბული, წყალტუბო, ზესტაფონი) ჰაერის თავისებურების გამო თაველი ნახევრად ღია ნალიაში შვებოდა.

ნალია სასიმიინდის აღმნიშვნელ ტერმინადაც იხმარება, რაც იმით უნდა იყოს გამოწვეული, რომ დროთა ვითარებაში აღნიშნული ნაგებობები ორივე მარცვლეული კულტურისათვის იყო გამოყენებული, ხოლო შემდეგ სიმიინდის მეურნეობის ინტენსიურმა განვითარებამ ნაგებობის კონსტრუქცია შეცვალა, და იგი თითქმის ისეთი გახდა, როგორიც დაახლოებით ჩვენს ყოფაში არსებული სასიმიინდეა.

ბ. სასიმიინდე

სასიმიინდე ტაროიანი სიმიინდის სახმობი ნაგებობაა; მისი გავრცელების არე, ძირითადად, დასავლეთ საქართველოა, გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს ბარშიც. სასიმიინდის შესატყვისია ნალია (გურია, ზემო იმერეთი, ქე. სვანეთი), ნალია ა//ხარო ზემო გურია), ტურაბელელა, ნალიე (აჭარა); სამეგრელოში მას მაღაზაჰაჰქვია. ზემო იმერეთის ზოგიერთ სოფელში, ისევე როგორც ქართლში, სასიმიინდეს ძარს და ჭინს ეძახიან.

სასიმიინდე, ძირითადად, ერთსართულიანი მაღალზე გამართული ნაგებობაა, გვხვდება ორსართულიანი — კომბინირებული სასიმიინდე.

ერთსართულიანი სასიმიინდე არის როგორც ერთგანყოფილებიან, ისე ორ, სამ და ოთხ განყოფილებიანი — გრძელი სასიმიინდე (ტაბ. I ნახ. 2, 3).

⁸ ავტორის საეულე დღიურები, მახარაძის რაიონი, რე. 1. 1958 წ. მისივე, ღომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XI, 1960, გვ. 85—86; შდრ. თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გვ. 45—56.

ორგანოფილებიან სასიმიინდეში ერთი განყოფილება ტაროს შესანახია, ხოლო მეორე საფშენელს წარმოადგენს. სამგანყოფილებიან სასიმიინდეში კი შუა განყოფილება საფშენელია, გვერდის განყოფილებები — ს ი მ ი ნ დ ის ს ა თ ა ვ ს ი.

ორსართულიანი სასიმიინდეს რამდენიმე სახეა ცნობილი: ს ა ც ხ რ ი ლ ა ვ ი ა ნ ი ს ა ს ი მ ი ნ დ ე, ბ ე ლ ე ლ-ს ა ს ი მ ი ნ დ ე და ა ხ ო რ ი ა ნ ი//ჭ ი ხ უ რ ი ა ნ ი (სამეგრ.) სასიმიინდე. ქვემო სართულის მასალად გამოყენებულია ძ ე ლ ი//დ ღ ვ ა რ კ ა ლ ი (მეგრ.) ან ფ ი ც ა რ ი.

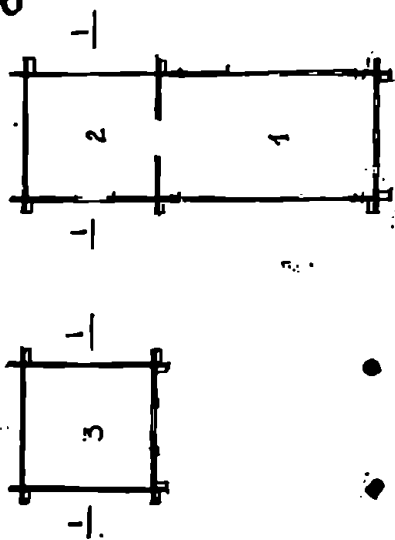
დასავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით ზემო იმერეთში, დღესაც ხშირია ორსართულიანი, შქერისაგან მოწნული სასიმიინდე, რომელიც რამდენიმე განყოფილებისაგან შედგება. ასეთ სასიმიინდეს ქვემოთ აქვს საცხრილავი. საფშენელის იატაკი დახვრეტილია ბურღით, რომ ცეხვის დროს სიმიინდის მარცვალ ქვემო სართულში ჩაცვივდეს. ზოგჯერ საცეხვის ქერს აწყობენ ისე, რომ ხეებს შორის ჭუჭრუტანები ღარჩეს, საიდანაც სიმიინდი ტუტით დაფშენის დროს ძირს იყრება (ტაბ. II. ნახ. 2).

ორსართულიანი სასიმიინდის ერთი მხარე სვეტებზე იგებოდა, ხოლო მეორე. მხარე — ახორის ან ბელლის სარტყელზე. მასალის დამუშავების მიხედვით გვხვდება: ძ ე ლ უ რ ი//ჭ ა რ გ ვ ა ლ ი//ფ ი ც რ უ ლ ი და მ ო წ ნ უ ლ ი//პ ი ნ ის სასიმიინდე (მეგრ.). ფიცრული სასიმიინდე სამგვარია: ფ ი ც რ უ ლ ი, რომელსაც ორნამენტის მაგივრად ფიცრებს შორის ჰაერისათვის ღიობები აქვს გაკეთებული, ფიცრული მარტივი ორნამენტით და ფიცრული რთული ორნამენტით, აუურული, ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ღიობებით (ქვემო სვანეთი, გურია). ჭარგვლისა და სუკიანი სასიმიინდის ძელის გვერდები ერთმანეთზე დამკვებული არ იყო; ზოგჯერ ძელს ორივე მხარეს გაკეთებული ჰქონდა სამკუთხა ღიობები, რომელსაც ზემო იმერეთში ს ა ს უ ლ ე თ ვ ლ ე ბ ი ერქვა.

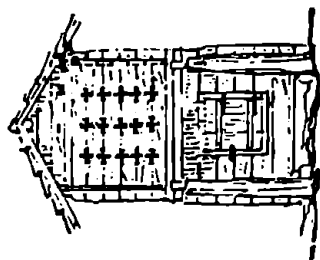
შქერისა თუ თხილის წკნელით მოწნული სასიმიინდე სხვადასხვაგვარია: ძ ა რ უ ლ ი//ძ ა რ ი ა ნ ი//ლ ა ს ტ უ რ ი //ჩ ე ლ ტ ი ს (გურ.), გ რ ი გ ლ უ რ ი, ჩ ა ს კ ე ნ ი ლ ა დ მოწნული, ღ ო ბ უ რ ი, ნ ა პ წ ე ნ ი ფ ა ც ხ ა; ჩხოროწყუს რაიონში დადასტურებულ იქნა სასიმიინდის გ ა რ გ ა ტ უ ლ ი და ა ფ ხ ა ზ უ რ ი მ ო წ ვ ნ ის წ ე ს ი.⁹

⁹ ავტორის სავლე დღიურები, ჩხოროწყუს რაიონი, 1969, რე. 1.

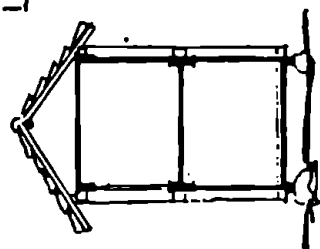
3.

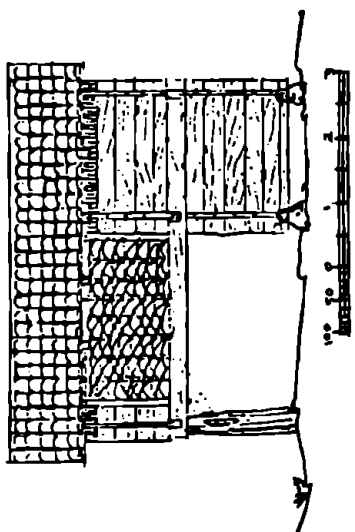
3.

1-1

3.

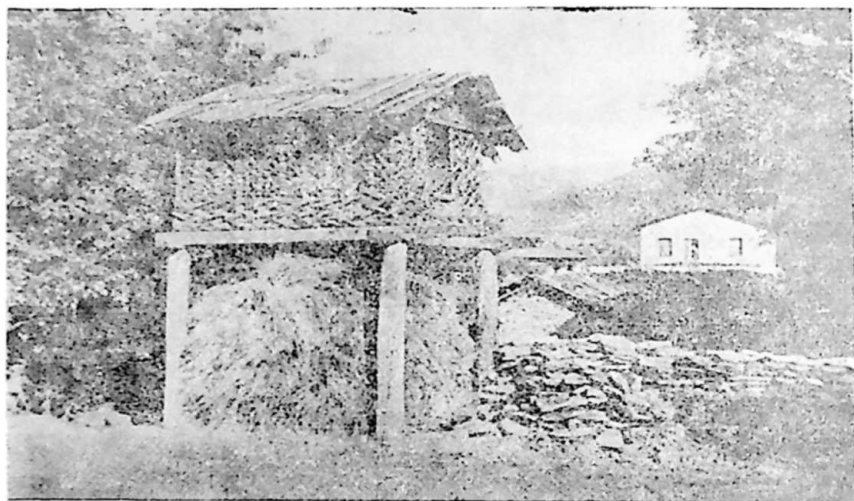

Sub. 1

სასიმიინდე იგებოდა მშრალ, მზიან და საკროლავ (ზენა ქარი რომ მოხვედროდა) ადგილზე, ლეჩხუმსა და ქვემო სვანეთში სასიმიინდეს ზოგჯერ ეზოს შემოსასვლელი კარების თავზე ქვის ან ხის ორმეტრიან სვეტზე მართავდნენ ზოლმე.

თუ ზემო იმერეთში ორსართულიანი და ორ- თუ სამგანყოფილებიანი სასიმიინდეები იყო გაერცელებული, გურიის-სამეგრელოში ერთგანყოფილებიანმა სასიმიინდემ ჰპოვა უპირატესობა¹⁰.

ქვემოთ ერთგანყოფილებიანი ფიცრული სასიმიინდის აღწერაზე შევიჩრდებით: ამგვარი სასიმიინდე ყურადღებას იპყრობს გადახურ-

სურ. 1

ვის თავისებურებით. ასეთი თავისებური სასიმიინდე, რომელიც ბარჯგოშ მაღაზას (ე. ი. სვეტებიანი სასიმიინდის) სახელით არის ცნობილი, აღწერილი გვაქვს გეგეპკორის რაიონის სოფელ დობეჩაზენში (ყურაუს სასოფლო საბჭო)¹¹.

სასიმიინდე წაბლის ხისაა. მის ასაგებად გამოყენებულია ექვსივე რშოკი სიგანის და ოთხი-ხუთი ალაბი სიგრძის ოცდაათი ფიცარი. სასიმიინდე დგას ხის ოთხ სვეტზე; თითოეულ სვეტს თავზე

¹⁰ ამ ტიპის სასიმიინდე, აგრეთვე ბელის სხვადასხვა სახეები, დაიდგა ხალხური ხელოვნებისა და ყოფის თბილისის ლია ცის ქვეშ მუზეუმში.

¹¹ ავტორის საველე დღიურები, გეგეპკორის რაიონი, 1971, რგ. 2.

ადევს გულჩაზნეჭილი მრგვალი ხის დისკო — ბ ა რ ბ ა ლ, როგორც ადგილობრივი აღნიშნავენ, ბ ა რ ბ ა ლ ზ ე ი ცოდნენ მცენარეების — თ ა გ ე ის ა რ ა ს, ე კ ლ ი ა ნ ი კ რ ა ზ ა ნ ა ს და წ ა ბ ლ ის ეკლიანი კანის — შემოხვევა. სვეტებზე ერთმანეთის პირდაპირ გაკეთებულია ორი დ ი რ ე. ღირე და სვეტი//ბ ა რ ჯ გ ი ქ ი ლ ი ქ ი თ არის შეკრული. ღირე საჭიროა იმისათვის, რომ სასიმიინდემ სიმძიმეს გაუძღლოს. წინა ფასადზე და უკან სასიმიინდეს ღირეს ნაცვლად ფიცარი აქვს შემოკედილი, რომლის თავ-ბოლო სვეტის თავში და ღირეშია ჩასმული; ღირეზე ჰერია დაწყობილი. ამის შემდეგ კედლის ფიცრები ქ ი ლ ი ქ ი თ არის აგებული და გა ს კ ე ნ ი ლ ი (მეგრ. ქ ი ლ ი ქ ი ს კ ე ნ ი ლ ი). სამი ფიცრით ნაგებ კედელს ფასადის მხარეს კარის საყრდენი, კუთხურად გათლილი მ ო რ ი აქვს ჩაშვებული; ამაზე ორი ბ ო ყ ვ ი ა დამაგრებული. კარის გამო წინა ფასადის ფიცრები მოკლედ დაქრილი და ცალი გათლილი მხარე ბოყვშია შესული. ბოყვის თავზე ჩამოცმულია ორი ფართო ძელი — კ ა რ ი ს თ ა ვ ი — კ ა რ ი შ დ უ დ ი, რომელსაც ოთხივე მხარეს ღირე აქვს გაკეთებული. ღირეზე დაწყობილია მოკლე ფიცრები — ა კ ა ო ნ ა ფ ა ლ ი. სასიმიინდეს აქვს პატარა ცალფა კარი, რომელიც ხის ლურსმნებით — ჩ ხ ი რ ე ბ ი თ ა ა შეკრული. კარი ყუნწით ჩადგმულია კარის ზღურბლის სა ყ უ ნ წ უ რ შ ი და საკეტი იკეტება.

სასიმიინდეს ჩვეულებრივ უკეთდება მოკლე სვეტებიანი პატარა აივანი/ს ა ჩ ე ხ ი //პ ა რ მ ა ხ ი (გურ.), ზოგი სასიმიინდე კი უაივნოა.

სახურავი კეთდება მთავარ დ ი რ ე ზ ე, რაზედაც მოთავსებულია ორ-ორი კ ა ღ უ. კაღუს თავი გამოჰრილია და შიგ გაყრილია მეორე კაღუს წვრილი თავი, კაღუზე აწყვია ექვსი ფ ი ნ ა.

სასიმიინდე მაღალი სახურავით არის დახურული, მაგრამ ზოგი დაბალი სახურავითაც იხურებოდა. სახურავად გამოიყენებოდა ის ლ ი /ის ი რ ი (მეგრ.), ჩ ა ლ ა, ჰ ე ვ ა ე ის ღერო, ლ ო მ ის ჩ ა ლ ა /წ უ (მეგრ.), ფ ი ც ა რ ი, ყ ა ვ ა რ ი და კ რ ა მ ი ტ ი. სასიმიინდის სახურავის აგების ხასიათი ისეთი იყო, რომ მისი ახლა შეიძლება როგორც სიმიინდის დაბინავების, ასევე გაზაფხულზე სიმიინდის ამოღების დროს.

აღნიშნული სასიმიინდე დახურულია წ ა ბ ლ ის ხის კარგად გათლილი ფიცრით. ხალხის დაკვირვებით, სახურავისთვის წაბლის ხის მასალა საუკეთესოდ ითვლებოდა, გამძლე იყო, თუმცა ამას ბატერიალურად თუ ტექნიკურად ყველა ვერ ახერხებდა.

უკვე აღინიშნა, რომ ღირზე დადებულია ორ-ორი კალუ, ხოლო ამაზე გადებულია გრძელი ფიცარი — ა ლ ა დ ვ ა ლ უ, რა-ზედაც სახურავის ფიცრებია დაწყობილი. თუ ფიცრის სიგანე არ-შ ი ნ ი ა, ხოლო სიგრძე სამნახევარი არ შ ი ნ ი, მაშინ სახურავის ერთ გვერდს ათი ფიცარი სჭირდება. პირველად დაფენილ ხუთ ფიცარს შეერთების ადგილზე კიდევ ხუთი ფიცარი დაეფარება. დახურულ სახურავს ცალ გვერდზე გაკეთებული აქვს ორი მოკლე კალუ, რომლის ერთმანეთში გაყრილი ბოლოები სახურავის თავზე იკვრება. კალუზე დევს ხე, სახურავის თავზე კი ფიცარი, რომელსაც სახურავის ქუდი — ხ ო ჩ ა ჰქვია.

ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით მოკლე კალუ სწორედ სა-ხურავის ცენტრალური ნაწილის გასამაგრებელია და მას ქარისაგან იცავს.

სასიმიინდეს მიღებული აქვს ხის მორის დასაფეხურებული კი-ბე — ჩ ა რ თ ი, ამას სამეგრელოს ზოგიერთ (მაგ., წალენჯიხის) რა-იონში ტ კ ე ა-ს, ხოლო იმერეთში ა დ ა მ კ ი ბ ე ს უწოდებენ.

სასიმიინდე იგება ჰაერის მუდმივი ცირკულაციის გათვალისწი-ნებით, ამიტომ მას ღობავდნენ, ან ღია ფარდალა-ორნამენტებს უკეთებდნენ. ჰაერის სამოძრაოდ სახურავიც ისეა აგებული, რომ ლარძაყინებიდან ჰაერი შევიდეს.

ჰაერის მოძრაობის გასაადვილებლად სასიმიინდის ქვედა ჰერი ამოჭრილი იყო და მასზე იდო თხილის წნელისაგან მოწნული ერთი მეტრი სიმაღლის ძ ა რ ი // ძ ა რ ო (იმერ. გურ.) // გ ო რ ძ ლ ო (იმერ.) // ჩ ი ხ თ უ რ ა // ქ უ ფ ე (მეგრ.), რომელსაც ზემოდან სიმიინდს აყ-რიდნენ. ძარი ისეთ სასიმიინდეშიც იდგა, რომელსაც ჰერი არ ჰქონ-და ამოჭრილი; ამის შესახებ მთხრობელი აღნიშნავს: „ძარო. მე ჩ-ხ ე რ ი დაღობილი იყო, კოტა სიმიინდი არ შევარდებოდა შით და ისე, ძარს სავსე სასიმიინდეში შეიტანდენ, სიმიინდს გულს ამოუწევ-დენ და ჩადგამდენ, რომ ჰაერს ემოძრავა“.¹²

მართალია, ძ ა რ ო ს გარკვეულ კლიმატურ პირობებში აკე-თებდნენ, მაგრამ იგი ასევე გარკვეული ჰიშის სიმიინდისათვისაც იყო გათვალისწინებული. მაგალითად, თეთრი სიმიინდი ძნელად ხმებოდა (ამის გამო მეტი წონა და გამოსავალი ჰქონდა), ხოლო წვრილმარც-ვლოვანი სიმიინდი—ადვილად და მისი გახმობა ძაროს გარეშეც შეიძ-ლებოდა. დიდ სასიმიინდეში ზოგჯერ ორი ქუფე იდგა (ჩხოროწყუ, 1969, რვ. 1.). ხშირად სასიმიინდეში ისეთ სიმიინდს ათავსებდნენ, რომელიც კარგად არ იყო გამხმარი. მაშინ ქარიან დღეს სასიმიინდის

¹² ავტორის საველე დღიურები, მახარაძის რაიონი, 1971, რვ. 2.

ქერს ცულით ხსნიდნენ ან ძაროს გასწევდნენ და სიმიინდს ძირს ჩამოყრიდნენ. ჩამოყრილ სიმიინდს ნიავე ამრობდა. იმ სოფელში კი, სადაც მეტი სინესტეა, სასიმიინდეში დაყრილ სიმიინდს ქვემოდან დაბალ ცეცხლს უნთებდნენ; როგორც მეურნე აღნიშნავს, „დიდი აღანი ცეცხლი არც მაგას უნდა“¹³

სიმიინდს ამხოზდნენ აგრეთვე შუა ცეცხლის თავზე გადებულ ჩელტებზე.

როგორც ცნობილია, გურიაში, იმერეთში და სამეგრელოში დიდი მოცულობის სასიმიინდეებია გავრცელებული; ასეთი დიდი სასიმიინდეების აგება დაიწყო დაახლოებით 1880-იან წლებიდან — ეს მაშინ, როდესაც სიმიინდის ნათესები მასიური გახდა და მისი ექსპორტი დაიწყო. საყურადღებოა, რომ სასიმიინდეს უკანასკნელი სამი საუკუნის განმავლობაში დიდი ცვლილებები არ განუცდია. ზოგიერთი მათგანი დიდ მსგავსებას იჩენს იმ სასიმიინდესთან, რომელიც XVII საუკუნეში ჩახატა იტალიელმა მხატვარმა კასტელიმ.

2. თაველის, მარცვლის და ხმელი ხილის შესანახი სათავსო

ა. აელელი

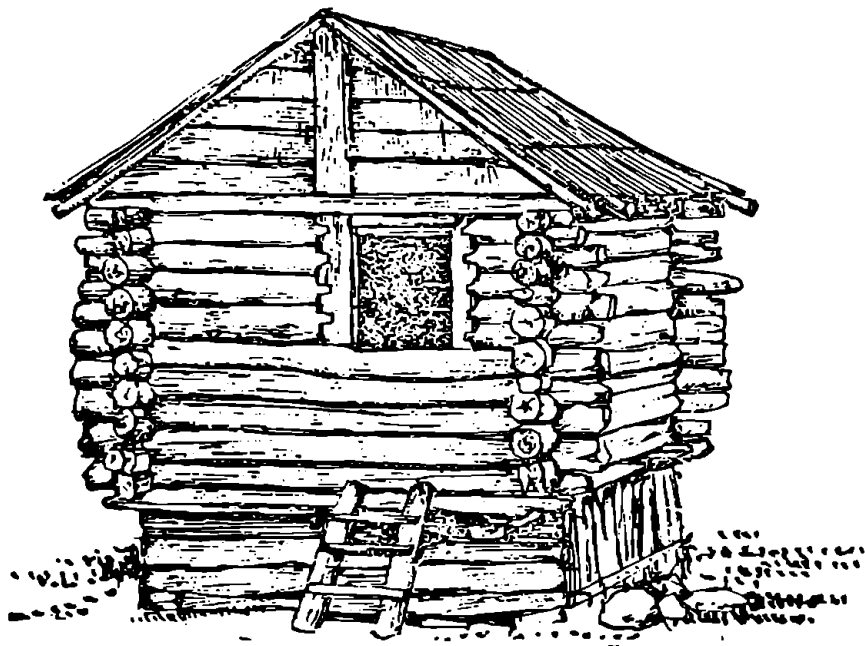
ბელელი მშრალი თაველის, მარცვლეულის (ღომი, ზორბალი, ფეტვი, ქვაკი, ქერი, სიმიინდი და სხვ.) და ფქვილის შესანახი ნაგებობაა. მაგრამ, როგორც აღვნიშნეთ, გარკვეულ მიკროკლიმატებში იგი მხოლოდ ღომის თაველის შესანახად იხმარებოდა.

ბელელი, ძირითადად, შედის კარ-მიდამოს კომპლექსში და, როგორც წესი, ეზოშია მოთავსებული. იგი კვადრატული ფორმის ერთსართულიანი ნაგებობაა, რომელიც შედგმულია ოთხ ცალ ქვის ან ხის ბოკონზე. ბელელს აშენებდნენ წაბლის, ცაცხვის, თელის ფიცრისაგან. აშენების დროს ყურადღებას აქცევდნენ იმას, რომ ბელელს მთლიანობა ჰქონოდა შენარჩუნებული, ე. ი. ნაკლებად ყოფილიყო დაკუწული, დაქრილი,¹⁴ ამიტომ მასალად ფართო და კარგად დამუშავებულ ფიცრებს იყენებდნენ. კედელი შენდებოდა კოტი-სა და კდის საშუალებით. ბელლის კუთხეები კი — ქილიკით — ყურიით; ბოყეში ბელელს არ აშენებდნენ. როდესაც კედლის აშენება დამთავრდებოდა, ზემოდან სარტყელს ადებდნენ; სარტყელზე ქერის იატაკი ეწყობოდა, რომლის ფიცრები ერთმანეთთან კოტის

¹³ ავტორის სხვა დოკუმენტები, მახარაძის რაიონი, 1971, რე. 2.

¹⁴ შინამრეწველობის მასალები, 11, აღმშენებლობა, გურია, გვ. 12.

საშუალებით იყო დამაგრებული. ამის შემდეგ კეთდებოდა ა ფ რ ა ,
ს ა თ ა ვ ე და კ ა ვ ე ბ ი , რომელზედაც ეწყობოდა ლარტყა. ბელელი
დახურული იყო ორფერდა, სამფერდა ან ოთხფერდა სახურავით,
ი ს ლ ი თ , კ ო რ ო ლ ი თ — ჩ ა ლ ი თ , ყ ა ვ რ ი თ ან კ რ ა მ ი ტ ი თ .
სახურავის მასალის შესაბამისად ბელელს ჰქონდა მაღალი ან დაბალი
სახურავი. ბელელი მაღალი — ჩხოტიო (ქვემო იმერეთი) სახურა-
ვით იგებოდა მაშინ, როდესაც იგი იხურებოდა ისლით ან ჩალით.

ნახ. 2

ყავრით და კრამიტით (განსაკუთრებით კრამიტით) ბელელი დაბალ-
ზე უნდა დახურულიყო, მას იმერეთში ბ ა ბ ა გ ი ნ ი ერქვა.

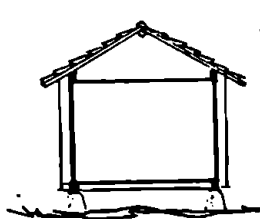
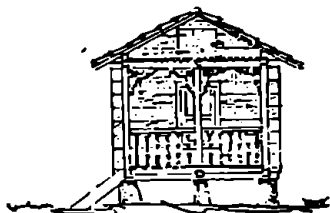
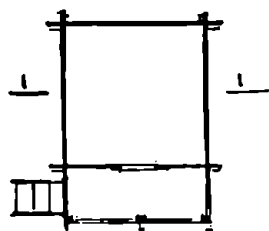
ხის ბელლის მჭიდროდ აგება, ისევე როგორც მისი ბოცონების
საშუალებით ამაღლება მიწის ზედაპირიდან, ნაკარნახევი იყო მარც-
ვლეულის უკეთ დაცვის საჭიროებით.

ბელელს აქვს ოთხკუთხა ფორმის კარის ლიობი და ხის კარი, რო-
მელიც იკეტება ხის ურდულით და თ ე ა -თი, რომელსაც და თ -
ვ ა კ ლ ი ტ ე სა ც ეძახდნენ, ან რკინის რაზით და ბოქლომით. ზოგ-
ჯერ კარი გაკეთებულია სხეენის წინა ფასადის ლიობზე. ასეთ ბე-

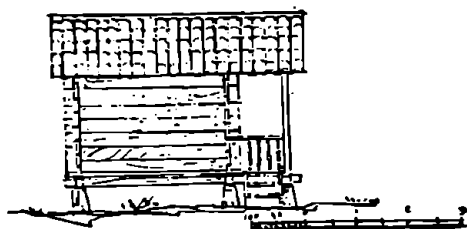
დელში ჩასასვლელად ჩაუდებულია ცალფა კიბე. ბელის კარზე ზოგჯერ ვხვდებით ამოტვიფრულ ჯვარს, სარტყელზე და ღირსზე — ჩუქურთმოვან როზეტს (ტაბ. VII ნახ. 1).

მასალის დამუშავების მიხედვით გვხვდება ძეღური/როკის/ჯარგელის, სუკიანი, ფიცრული და სიპისაგან აგებული (აღმოსავლეთ საქართველოს მთა) ბელელი (ნახ. 2).

ბელელი არის დაყოფილი და დაუყოფელი. დანაყოფების სხვადასხვა სახელია ცნობილი: თვალი, ხარო, ხვიმერა, თვალვარ (ქვ. სვან.), საგვერდული¹⁵. დანაყოფები გამოყენებულ იყო მარცვლეულის და ფქვილის შესანახად (ტაბ. III ნახ. 2).

1-1

ნახ. 3

ბელის შემდეგი სახელწოდებები დასტურდება: ბელელი (იმერეთი, გურია, რაჭა-ლეჩხუმი, აჭარა, ქვემო სვანეთი), ბაღ/ბაღუ (სამეგრელო, ლაზეთი), ბელის სინონიმად იხმარება ხუ-

¹⁵ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, გვ. 158—159.

ლა (ქვემო სამეგრელო, იმერეთი, გურია), ხარო (იმერეთი), დიდი კილობანი — ბალ (ზემო სვანეთი), რომელიც მაჩუბზე მიშენებულ ნაგებობაში გემ/გუშე მში იდგა.

ბელის, როგორც მარცვლეულის და ფქვილის შესანახი ნაგებობა. გამოყენების ფაქტი, მეტ-ნაკლები გავრცელებულობით საქართველოს ყველა კუთხეშია დამოწმებული; ბელელი ჩვენში დიდი მასშტაბის მეურნეობისთვისაა განკუთვნილი. ბელელი გენერტურად უკაწირდება (როგორც ფორმით, ასევე დეკორით) ამ რიგის სათავსებს (კილობანი, ამბარი, ხარო და სხვ.) და, როგორც წესი, ყველაზე მეტად დასავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. მსგავსი ნაგებობა-სათავსები გვხვდება საქართველოს ფარგლებს გარეთაც.

ბელელი არის ერთსართულიანი (ტაბ. IV, X, ნახ. 1) და ორსართულიანი (ტაბ. IV, ნახ. 2). ერთსართულიანი ბელელი ერთ და ორ ოთახიანია. ერთსართულიანი და ერთოთახიანი ბელის რამდენიმე ვარიანტია ცნობილი: 1. უაივნო კვადრატული — „კოთხო“ ბელელი (ტაბ. V, ნახ. 1); 2. აივნოანი ბელელი. აივნოანი ბელელი სამგვარია: ღია აივნოანი, მოაჯირიანი, რომელსაც დაჩარხული რიკულეებიანი მოაჯირი და სვეტის ზედა ნაწილზე დაფანჯარული ჩუქურთმა აქვს; რიკულები ზომით მცირეა, რაც ესთეტიკურ შთაბეჭდილებას აძლევს და ნაგებობის აღქმის მასშტაბურობას ზრდის (ნახ. 3.). მახარაძის რაიონში ჩაწერილი მასალის მიხედვით „ბელელს კოჭებიანი მოხვეწილი ბალკონი ჰქონდა“¹⁶. დახურულაივნოანი ბელელი, რომელსაც საპაეროდ ღიობებს უკეთებენ (სურ. 2.) 3. ბელელი, სათავსად გამოყენებული სხვენით და ორი ცალკე შესასვლელით. 4. ბელელი, სათავსად გამოყენებული დერეფნის სხვენით და ასევე ცალ-ცალკე ორი შესასვლელით.

როგორც ვხედავთ, ზოგან ბელის განვითარება ერთი ფორმის სრულყოფით დასრულდა, მას სხვადასხვა კონსტრუქციის აივნო გაუკეთდა, ზოგმა თავის სრულყოფა სახურავის სათავსად გამოყენებაში ჰპოვა.

სხვა კუთხეებისაგან განსხვავებით, ქვემო იმერეთის ზეგანზე და ზემო რაქაში ოდითგანვე ტრადიციული ყოფილა ორ ოთახიანი ბელელი; იმერეთში (ტყიბულის და წყალტუბოს რაიონი) ბე-

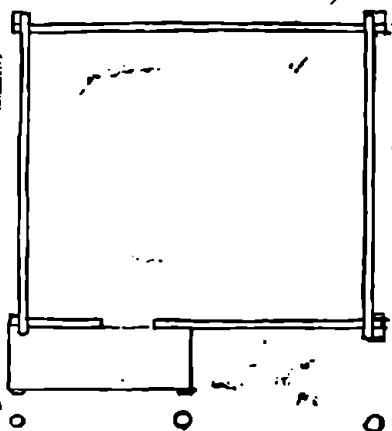
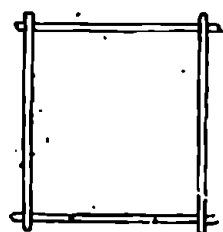
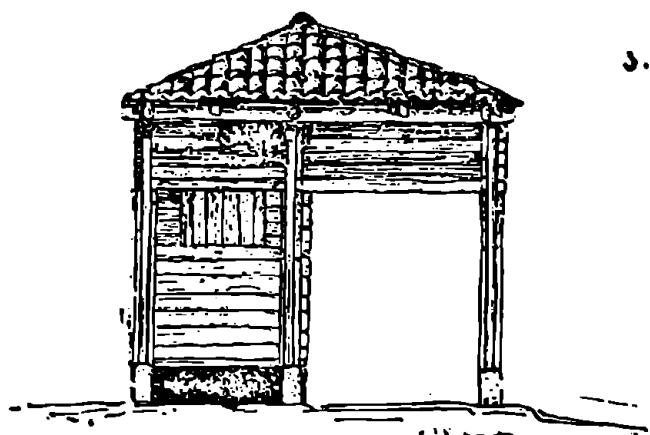
¹⁶ ავტორის საველე დღიურები, მახარაძის რაიონი, 1971, რვ. 2.

დელსა და ბელლის ოთახს შორის მკვეთრი ფუნქციური დიფერენ-
ცია არსებობს. ერთი ოთახი კვადრატულია, იგი ტიხარით თვლე-
ბად არის დაყოფილი, რომელშიც მარცვლეულს ან მშრალ თავთავს
ინახავენ, ხოლო მეორე სასტუმრო ოთახს წარმოადგენს, მას

სერ. 2

ბელელ-ოთახი, ბელლის ოთახი ან ხულა ჰქვია.
ბელელ-ოთახი მოგრძო, სწორკუთხა ფორმისაა, ფასადის მხარეს გაჭ-
რილია კარის გრძელი ღიობი, რომელზედაც ხის ცალფა კარი საყუნ-

0 50 100 150 200 м

636. 4

წუროთ არის ჩასმული, ბელის ოთახში დგას პატარა სუფრა, სკამები, კედლის გასწვრივ გაკეთებულია გრძელი ტახტი; ამავე დროს, იქ სხვადასხვა საოჯახო ავეჯი და ინვენტარია შენახული.

ბელელ-ოთახი ლიტერატურაში სასტუმრო ოთახად არის ცნობილი.¹⁷ ამავე დროს იგი ახალდაქორწინებულთა საცხოვრებლის დანიშნულებასაც ასრულებდა. ეთნოგრაფიულ გარემოში მრავალი საინტერესო ფაქტი იძებნება. მთის რაჭის სოფელ ლებში ახლად დაქორწინებულთათვის სტოდნიათ დეფანი (ბელის გვერდზე მოდგმული პატარა ოთახის) გამოყენება. რაჭაშივე დასტურდება ნეფე-პატარძლის ბელის თავზე¹⁸ ან ბელის თვალში (სოფელი ლები) დაწვენა.¹⁹

ორსართულიანი ბელელი ხშირად დაშენებული იყო სხვადასხვა გამოყენების და სახის სამეურნეო ნაგებობაზე და, უმრავლეს შემთხვევაში, ეკავა შენობის ზემო სართული.²⁰

იმერეთის ზეგანზე და ზემო გურიასი გვხვდება ბელელ-სასიმინდე, რომლის პირველ სართულზე სხვადასხვა სახის მასალისაგან აგებული ბელელია მოთავსებული, მეორე სართული კი სასიმინდეს წარმოადგენს. ჩოხატაურის რაიონში გავრცელებული ბელელ-სასიმინდე ძარბელელას სახელით არის ცნობილი. ძარბელელას პირველი სართული ღოჯური ქარგვად იყო, ხოლო მეორე — მონოლითისა.²¹ ზოგჯერ პირველი სართული მომცრო ხელას უჭირავს, რომელიც გამოყენებულია ქურჭლისა და ზამთრისათვის განკუთვნილი მშრალი პროდუქტის სათავსად, მეორე სართულზე კი დაშენებულია ბელელი. გვხვდება აგრეთვე ორსართულიანი ბელელ-მარანი, რომლის პირველ სართულზე მარანია გამართული, ხოლო მეორე სართულზე — ბელელი და ოთახი.

მარანი არის ხის და ქვითი (ქვამარანი). ხის მარანი ძელური ან ფიცრულია, ხოლო მასზე დაშენებული ბელელი —

17 Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, Тифлис, 1885, стр. 260.

18 თ. ოჩიაური, ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი ონის რაიონში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, V, IX, 1957, გვ. 16.

19 ქ. რუხაძე, 1960 წლის რაჭა-ლეჩხუმის და სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურიდან, მისივე. რაჭა-ლეჩხუმის და სვანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის ანგარიში, ბელნაწერი ინახება საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში.

20 შტრ. ივ. ქაჯახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, გვ. 25—26.

21 ავტორის საველ დღიურები, ჩოხატაურის რაიონი, 1971, რე. 2.

ფიქრული. ბელელს ორფერდა საბჭოელი, ყავრით დახურული სახურავი აქვს. ბელელის გვერდზე ოთახი საკუქნაოა; აქ სუფრის ჭურჭელი, სასმისები და საღვინეები ინახება. მარნის ირგვლივ აივანი ხმელი ხილის და სხვა პროდუქტების გასაშრობად არის გამოყენებული²².

წყალტუბოს რაიონში ხშირია ისეთი ბელელ-სასიმიინდე, რომელსაც გაიდაბნათ — ფართოდ დახურული სახურავი აქვს. ბელელ-სასიმიინდის სახურავქვეშ გამართულია საქაჯავი, საწნახელი და ზოგჯერ მიწაში მოთავსებულია ქვევრები; იქვე ინახება სამეურნეო ინვენტარი, ჩალა და სხვ. ბელელ-სასიმიინდეს შუაში ჰყრიან აქვს ამოჭრილი, რომელიც კარით იხურება. საჭიროების დროს კარს ახდიან და დაუშვნილ სიმიინდს ბელელში აქედან ყრიან²³ (ტაბ. VI. ნახ. 1).

რაკაში მაღალ სვეტებზე და კოკებზე ნაგები ბელელიც დასტურდება, ასეთ ბელელეს ორი სვეტი ჰქონდა, მისი წინა ფასადი კოკებით სახლზე იყო შემოდგმული.

ბელელის დაშენება რომელიმე სამეურნეო ნაგებობაზე ტიპიურადაა მიჩნეული XI საუკუნისათვის. ნიკორწმინდის სიგელში აღნიშნულია, რომ „შეექმენ საწირეს... მარანი მუხისა :ა: ...და დაედგი ზედა ბელელის ხერხული :ბ:“ (ქრბი II, 48). ბელელისა და მარნის ერთად აგება შემთხვევითი არ უნდა იყოს, არქეოლოგიური მონაცემებით ირკვევა, რომ ურბნისში მარანთან მდებარე სათავსი მარცვლეულისათვის იყო განკუთვნილი (ურბნისი, 110). შესაძლებელია, რომ მარცვლეულისა და ღვინისათვის განკუთვნილი ადგილი დაუნაწევრებელიც იყო. ეს მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია საქართველოს ზოგიერთ მიკრორეგიონში დღესაც ცოცხლობს. ამასთან დაკავშირებით საგულისხმოა, რომ ბიბლიის მიხედვით ბელელი მარცვლეულთან ერთად ღვინის და ზეთის შესანახს გულისხმობს „და ბელელნი, საცაენი ხორბლისა, იფქლი, და ღვინო, და ზეთი“... (ნეშტა 32, 28).

აღსანიშნავია ისიც, რომ სომხეთში ძველთაგან შტემარანი ღვინის, მარცვლის და სხვა პროდუქტის საცავად იხმარებოდა. ჰრ. აკა-

²² ლ. ფრუიძე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, თბილისი, 1974, გვ. 109.

²³ ავტორის საველე დღიურები, ქვემო ოპრეთი, წყალტუბოს რაიონი, 1975 რვ. 1.

რიანი სომხურ მანან-ს ასურული *madāna* — „ბელელი“-დან მომდინარედ თვლის (პრ. აპარიანი, სომხ. ეტიმოლოგ. ლექსიკ. 4).

მთის ზონაში ბელელი საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში შედის (ტაბ. VIII, ნახ. 1). იგი სახლის პირველ სართულზე ან სხვენზეა მოთავსებული. ჩოხატაურის რაიონში მცხოვრებ აპარლებთან (სოფლებში: ზოტი და ჩხაკოურა) ბელელი სხვენზეა აგებული. ბელელში შესვლა ხდება სხენიდან, ხოლო სხვენზე აღიან ხის ვიწრო კიბით.

არქიტექტურული ფორმების მიხედვით, მთის ზოლის ბელლები და სასიმიინდეები განსხვავდება ბარის ბელლებისა და სასიმიინდეებისაგან. მთაში და ზეგანზე მათი მრავალი მოდიფიცირებული ვარიანტი გვხვდება მაშინ, როდესაც ბარში ისინი უნიფიცირებული და მარტივი ფორმისანი არიან.

ვ. ბარდაველიძე, იმოწმებს რა ლინგვისტურ მონაცემებს, დაასკვნის, რომ ბელელი ქართულ ენაში მეტად ძველი ტერმინია, იგი ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობის ხანას განეკუთვნება.

ამ ტერმინიდან ნაწარმოებია ბელლის გადახურვის სტრუქტურასთან დაკავშირებული მეტად საყურადღებო ტექნიკური ხერხის აღმნიშვნელი ზმნა — დაბელვლა და ქორბელვლად (მთათუშეთი)²⁴ დაწომა. აღსანიშნავია, რომ ბელელი საზოგადოებრივი უნიფიცირებულია ყავერისათვის.

ტერმინის „ბელელი“ მონათესავე სიტყვები ბოთლიხურში და ხუნძურშიც დასტურდება. ბოთლიხური ბელუა — მარცვლის საფიცხობელის აღმნიშვნელია, ხუნძური — ბულუ — სამნე სახლს და საფიცხობელს ნიშნავს.²⁵ ბელო ამავე მნიშვნელობით ქართულშიაც არის (საბა ორბელიანი, დ. ჩუბინაშვილი) ცნობილი.

ბ. ხულა

ხულა ხმელი ხილის, თხილის, წაბლის, კაკლის და მისთ. სათავსია. აქ ინახავდნენ აგრეთვე კურკლით მარცვლელს და ფქვილს, პარკოსნებს, არაყს, ზამთრისათვის შესანახ ნედლ ხილს და სხვ. მას შემდეგ, რაც ხულამ თავისი ძირითადი დანიშნულება დაკარგა, იგი ტანსაცმლის და სხვა ნივთების შესანახად გამოიყენეს.

²⁴ ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციულ საზოგადოებრივ-საეკლტო ძეგლები, თბილისი, 1974, 19—18.

²⁵ ტერმინების შესახებ ჩასალა მომწოდებ. ტ. ჟუღაძე.

ხულა, ისევე როგორც ბელელი, ეზომია მოთავსებული. ძირითადად გვხვდება კვადრატული ან მოგრძო ფორმის ე რ თ ს ა რ თ უ ლ ი ა ნ ი და ე რ თ ო თ ა ხ ი ა ნ ი ხ უ ლ ა.

ცნობილია აგრეთვე ბელლისა და ხულას ერთმანეთის გვერდზე აგების ტრადიცია; ზოგჯერ, ასეთ შემთხვევაში ხულა ბ ე ლ ლ ი ს ო თ ა ხ ი ს სახელით იხსენიება. ყოფაში დადასტურებულია ო რ ს ა რ თ უ ლ ი ა ნ ი ხ უ ლ ა, რომლის პირველი სართული ა ხ ო რ ი ა. ხულა გვხვდება საცხოვრებელი სახლის ინტერიერშიც.

ხულა შენდებოდა სამზად სახლთან ახლოს. არჩევდნენ მშრალ ადგილს და მასში ოთხ ცალ ქვის ან ხის ბოკონს ღრმად ჩაასობდნენ; ამაზე სდებდნენ ხის ს ა ძ ი რ კ ე ე ლ ს, რომელზედაც აწყობდნენ იატაკს. ამის შემდეგ წაბლის ხის მასალისაგან დამზადებულ ფიცრებს ერთმანეთს ხის კ ო ტ ი თ უკავშირებდნენ. აგებულ კედლებს ს ა რ ტ ყ ე ლ ს და ა დ ე ბ დ ნ ე ნ, ზემოდან ქერს და აწყობდნენ და ო რ აფრას დააყენებდნენ. აფრაზე მოთავსებული იყო ს ა თ ა ე ე. შემდეგ მაგრდებოდა კავები და ლარტყა. ხულა და ხურული იყო ჩ ა ლ ი თ, ყ ა ე რ ი თ ან კრამიტით. ხულას წინა კედელში, ბელლისაგან განსხვავებით, გაჭრილია კარის გრძელი ღიობი. კარის თავისა და ზღუბრბლის ხის ფოსოებში საყუნწურით არის ჩასმული ხის ცალფეხა კარი. ხულის კარი ხშირად ანჭამით არის დაზაგრებული.

მასალის დამუშავების მიხედვით ხულა არის ფ ი ც რ უ ლ ი და ძ ე ლ უ რ ი/ჭ ა რ გ ე ლ უ რ ი, ო თ ხ ლ ო ჯ ი ა ნ ი.

იჩვენება, რომ ხულა თვლებად დაყოფილიც იყო და დაუყოფელიც. ზოგიერთ ხულაში კედლის თაროების არსებობაც დასტურდება. თარო გამოყენებული ჰქონიათ სხვადასხვა თესლეულისათვის განკუთვნილი ქ უ რ ჭ ლ ი ს, ყ ე ე ლ ი ს, ქ ი ლ ე ბ ი ს, ხ ა ლ მ ე ბ ი ს და სხვ. დასაწყობად.

ხულა და ბელელი კონსტრუქციულად ერთმანეთს ჰგავნან. თითქოს არც ფუნქციური სხვაობაა გამოკვეთილი; ამიტომ ხულა ხშირად ბ ე ლ ლ ი ს სინონიმად იხმარება. ახალი ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე ნათელი გახდა, რომ იგი XIX საუკუნის და XX საუკუნის დასაწყისშიც, როგორც ზემოთ ითქვა, განსხვავებული დანიშნულების ძირითადად ხმელი და ქერქმაგარი ხილის შესანახი ნაგებობა იყო. ამ მონაცემების მოშველიებით შეგვიძლია ასეთი დანიშნულების ხულის ძველთაგან გამოყენების ტრადიცია ვივარაუდოთ. ხ უ ლ ა ს ძირითადი ფუნქციის გარკვევისათვის საყურადღებოა ტერმინი ხ უ ლ ი (ხულ-ი), რომელიც საბას განმარტებული აქვს,

როგორც „...ნაჭუქმაგარი ხილი, ნუში, ნიგოზი, თხილი, წაბლი, ბუსტული და ეგევითარნი“ (ლექსიკ.). იგივე სიტყვა სევანურშიც მოწმდება. ჯ უ ლ ი სევანურად ნაძვის, კაკლის თუ მსხლის ხის მსხვილი გრძელი ტოტის აღმნიშვნელი სიტყვაა, რომელსაც რიტუალის შესრულების დროს იყენებდნენ.

რადგან ხ უ ლ ა თავდაპირველად სწორედ ქერქმაგარი ხილის სათავსი იყო, საფუძვრებელია, რომ ასეთი ნაგებობის სახელი წარმომდგარიყო სწორედ ხ უ ლ-ფუძიდან.

ბ. კიდობანი

მარცვლეულის და ფქვილის სათავსი კიდობანი გვხვდება საქართველოს მთაში; დასავლეთ საქართველოში იგი გავრცელებულია სევანეთსა და რაჭა-ლეჩხუმში, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში: ხევსურეთში, ფშავში, თუშეთში, მთიულეთ-გუდამაყარში და ხევში.

სევანეთში მოწმდება არსებობა სხვადასხვა დანიშნულების კიდობნებისა, რომლებიც ერთმანეთისაგან ფორმით და მოცულობით განსხვავდებიან, ამის გამო სახელწოდებაც სხვადასხვა აქვთ.²⁶

მარცვლისა და ფქვილის კიდობანი ორგვარია: 1. ოთხკუთხედი და მოგრძო ფორმის სახურავიანი და 2. მაღალი, უსახურავო კიდობანი, რომელსაც ლ ა კ ი ჩ ხ ა ნ ლ უ ე კ ი ბ კ ი ბ დ ო ნ-ს — კიბიან კიდობანს ეძახიან. პირველს უნდა მივაკუთვნოთ აგრეთვე სახურავიანი პატარა კიდობანი, რომელშიც რიტუალის შესასრულებლად დღეობისათვის წინასწარ მომარაგებული საუკეთესო ხორბალი ან ფქვილი ინახებოდა; ხოლო მეორეს — ლუხუნაჭ, ბელელზე პატარა, მაგრამ მეტად ღრმა კიდობანი, რომელსაც ფსკერი ძლივს უჩანდა.²⁷

სადა კიდობანს აკეთებდა თვით სოფლის მეურნე,²⁸ მაგრამ ორნამენტიანი კიდობნის კეთება ყველას არ შეეძლო, იგი საგანგებო დახელოვნებას და დროს მოითხოვდა.

კიდობნისათვის გამოყენებული იყო ცაცხვის, თელის, ნაძვის, ან ფიჭვის ხის მასალა, ხოლო კიდობნის წინა ნაწილი, რომელიც

²⁶ შტრ. მ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106—116; ლ. ბ ე დ ე-კ ი ძ ე, სევანური ივეჯი, სევანეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1970-გვ. 143.

²⁷ ივ. ქავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, 87, რე. 1.

²⁸ კიდობნის კეთების ტექნოლოგიურ მხარეს ჩვენ აქ დეტალურად არ შევეხებით. ამასთან დაკავშირებით იხილეთ ლ. ბ ე დ ე უ კ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი გვ. 126—132.

უნდა მოეჩუქურომებიანთ, კაკლისაგან მზადდებოდა.²⁹ დამორილ ხეს წინასწარ დანიშნული ზომების მიხედვით ცულით კოკებად, ჩარჩოდ და ფიცრებად დათლიდნენ; ჩარჩოს ღირებებს ფიცრების ჩასაწყობად ორსავე მხარეს ბუდეებს ამოუღებდნენ — ა მ ო ტ ო - ხ ა ე დ ნ ე ნ, თავ-ბოლო გათხელებულ ფიცრებს ერთმანეთთან კბილანებით აკავშირებდნენ, ღირებებში შეაწყობდნენ და შეკრავდნენ. შეკრულ ჩარჩოს გადმოაბრუნებდნენ და ძირს გაუკეთებდნენ. თუ კიღობანს ფეხი არ ჰქონდა, მას ხის კოკებზე დაამაგრებდნენ და სიკვლეზე დგამდნენ ან ღირეს — სვეტს ფეხიანად გამოთლიდნენ.

კ ი ლ ო ბ ნ ი ს ლ ა ფ რ ი — სახურავი თავ-ბოლო გათხელებული ფიცრებისაგან შედგება. ლაფრის ფიცრები ეწყობა ხის ღ ა გ დ რ ე ზ ა ლ შ ი (ბალს ზემო სვანეთი) — ღირეში, რომელიც კიღობნის ორსავე ნაპირზე არის დაჭედილი. ლაგდრეზალში ჩაწყობილი ფიცრები მოძრაობს. მარცვლის ან ფქვილის ჩაყრის დროს ლაფრს მთლიანად გამოიღებენ, ხოლო ამოღების დროს ერთი ლაფრის გამოწევა ხდება. კიღობნიდან ფქვილი კ ი ზ ი თ (ბრტყელ-თავიანი კოვზი) ამოაქვთ, მარცვალი — კ ა რ ვ ი თ (ხის კანისაგან შეკერილი საწყაო ჭურჭელი).

კიღობანი მარტივად კეთდება, იგი კვადრატული ან წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმისაა და ძირითადად ერთგანყოფილებიანი სათავსია. მაგრამ გვხვდება ორ- და სამთელიანი — დანაწევრებული კიღობანი. რამდენიმეთელიან კიღობანს ზოგჯერ ერთი სახურავი ანუ კ ა რ ი აქვს. ხშირად ყოველი თ ვ ა ლ ი გამოსაწევი სახურავით იკეტება (ტაბ. VII, ნახ. 1).

როგორც აღვნიშნეთ, სვანეთში სხვადასხვა დანიშნულების კიღობანს სხვადასხვა სახელი ჰქონდა. მაგ., პურის კიღობანს — კვეცანა კიბდვენ-ს ეძახდნენ. ფეტვის კიღობანს — ლაფტურალ კიბდვენ-ს, ქერის კიღობანს — კვმნიშ კიბდვენ-ს, კვავის კიღობანს — მანაშ კიბდვენ-ს და ა. შ. მაგ., კიღობანს, რომელშიც მარცვალი ან ფქვილი ხანგრძლივად ინახებოდა (ორი-სამი წელი), ძველი კიღობანი — ნაჭენელ კიბდვენი ერქვა. მასში უფრო მეტად ინახავდნენ ფქვილს, რადგან მარცვალი ადვილად ფუჭდებოდა. ეს კიღობანი სახურავიანად იყო გაღესილი; ტრადიციულ და შეძლებულ ოჯახს გვეშში შენახული ჰქონდა რამდენიმე ასეთი კიღობანი. მოულოდნელი ხარჯისათვის (მოუსაველიანობის, ქორწილის ან მიცვალებულისათვის) შენახულ კიღობანს გადადგმულს — ქალგგე-ს³⁰ ეძახდნენ.

²⁹ შდრ. ლ. ბ ე დ უ კ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.

³⁰ შ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.

ხალხური ცოდნის მიხედვით ძველი მარცვლის ან ფქვილისაგან გამომცხვარი პური გამოირჩეოდა სუნიით და გემოთი; იტყოდნენ ამ ოჯახიდან „ნაჭენელ კვეცენის სუნი გამოდისო“ (ბეჩო).

კიღობანი შერჩეული იყო სხვადასხვა მარცვლეულისა და ფქვილისათვის. მაგ, ფეტვს და ფქვილს ათავსებდნენ უკეთ გათლილ და მკიდროდ ნაშენ ან გაღესილ კიღობანში, ხოლო ქერისა და ცერცვისათვის შედარებით უხარისხოდ ნაკეთებ კიღობნებს იყენებდნენ. კიღობნის გასალესად ხმარობდნენ ქვავის ფქვილის და ნაცრის ან ნაქელის, ნაცრისა და ღორის ჯაგრის ნარეუს. ლესავდნენ იმ ადგილებს, სადაც ფიცრები ერთმანეთს უერთდებოდა. ზოგჯერ კიღობანი გარედან გათეთრებული იყო კირის ხსნარით. კიბით ასასვლელი კიღობანი ბელის ტოლფასოვანი იყო და სვანეთის ზოგ თემში მას ბაღ-ს ეძახდნენ. დიდ კიღობანში ძირითადად იმ მარაგს ათავსებდნენ, რაც ერთი წლით გათვალისწინებულ სარჩოს გადარჩებოდა. მოსავლიან წელს ეს კიღობანი ივსებოდა. ბაღ-ში ჰქირნახულს ყრიდნენ ლაშ და რაოდან — საგანგებო საარჩმლოდ, რომელიც სვანური სახლის მეორე სართულზე, დარბაზში იყო გაკეთებული. ბაღ-ში ეტეოდა 100—120 კვიდოლი მარცვალი (კვიდოლი 3 ფუთია).

აღნიშნული კიღობნების გვერდით ყურადღება უნდა გამახვილდეს იმ კიღობნებზეც, რომლებშიც შენახული იყო დღეობისათვის წინასწარ მომარაგებული საუკეთესო ხორბალი ან ფქვილი. ამ კიღობანს ბაღს ზემო სვანეთში გუიზ კიბდვენი-ი, ხოლო ბაღს ქვემო სვანეთში ტაბლაშ კიბდვენი-ი ერქვა.

ზაფხულის მიწურულში, ახალი მოსავლის გაღწევის დროს, გამოჰყოფდნენ საუკეთესო ხორბალს, დაფქვავდნენ და ცალ-ცალკე კიღობნებში ინახავდნენ. ოჯახის უფროსი დიასახლისი თვითვე კიღობანს ცალკე დღეობას შეუსახელებდა და ისე შეინახავდა, რომ დათქმულ დღეობამდე ის არავის გაეხსნა და ფქვილი არ ენახა. ამ გადანახულ პურეულს ეწოდებოდა „გუიზ“-ი ან „ტაბლაში“.³¹ ის უწუე-ნა იყო, ე. ი. მისგან გამომცხვარი ლემზირების დანახვა და შეკმა არავის შეეძლო, გარდა ოჯახის გათხოვილი ქალისა. გვიზიან და ტაბლაშიან კიღობანს უწმინდური ქალი ახლოს ვერ გაუვლიდა. ასეთი დღეობები იყო მაგ., ყორ-ლიკ-რალე გუიზ, ლამარიკ-გუიზ, ბარბლაშ გუიზ და სხვები. ტაბლაშის ფქვილისაგან აცხობდნენ ლემზირებს ზამთრის დღეობებში — შობას,

³¹ ვ. ბარდაყელიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, გვ. 15.

ქრისდეშს, ეშხუამს დაკანდას, აღსანიშნავია, რომ გუიზები და ტაბლაში ოჯახს მრავლად ჰქონდა. გადმოცემით, ოჯახში რვა-ცხრა სხვადასხვა გუიზის ან ტაბლაშის კიდობანი იდგა.³²

საყურადღებოა, რომ ლოცვა-ვედრება ხდებოდა არა ყველა კიდობანთან, არამედ ამა თუ იმ ღვთაების სახელზე განკუთვნილთან. წმინდა კიდობანი ყოველთვის გუემში³³ იდგა, მაშინ როდესაც სხვა კიდობნებს ათავსებდნენ ჰაგამშიც³⁴ და გუბანდშიც.³⁵ მაგ., სათესლე კიდობანი — ლაშიკიბდენი დარბაზში იყო მოთავსებული, ყოველდღიური მოხმარებისათვის განკუთვნილი ფქვილიანი კიდობანი კი საცხოვრებელი სახლის მაჩუბში, იქ, სადაც მეურნეობას ეწეოდნენ.

ყოველივე ზემოაღნიშნულთან ერთად საინტერესოა კიდობანთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები. ამაზე მიუთითებს ლილაშუნეს (თესლობას) გამომცხვარი რიტუალური კვერი გემ//გუემ, რომელიც ჰირნახულის დოვლათის სიმბოლურ გამოსახულებას წარმოადგენდა. კვერს ზემოდან დაკრული ჰქონდა პურის სამი ბურთულა, რომლებიც კიდობნებს გამოსახავდნენ.³⁶

საყურადღებოა აგრეთვე გუემთან შესრულებული კულის რიტუალი.³⁷ იცოდნენ კიდობანში ავი თვალის საწინააღმდეგოდ თეთრი ქვის, რკინის ნაკრის ან ნალის და ნახშირის ჩადება.³⁸

აღსანიშნავია კიდობნის დაკრელების წესები და თავისებურება. კიდობნის წინა ფასადზე სამკაულად ხშირია გეომეტრიული

³² ვ. ბარდაველიძე, იქვე.

³³ სახლის მინაშენი პურელის მარაგის — კიდობნების შესანახად. გუემთან დაკავშირებით იხილეთ მ. ჩართოლანის დასახ. ნაშრომი, გვ. 115.

³⁴ მაჩუბში შესასვლელი დერეფანი.

³⁵ საზაფხულო საცხოვრებელი ნაგებობა.

³⁶ ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სეანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბილისი, 1953, გვ. 114.

³⁷ კული ეწოდებოდა ნაძვის, კაკლისა და მსხლის მსხვილსა და გრძელ ტოტს, რომელსაც ახალწლის წინა დღეს (შეშხტამ), დილით მოკრიდნენ და სახლთან, გარეთ, გამოსაჩენ ადგილას მოათავსებდნენ, ვ. ბარდაველიძე, სეანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, 1939, გვ. 221.

³⁸ კიდობანთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენების შესახებ ანალოგიური ვითარებაა აღმოჩენილი აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში და საინგილოში. ლ. ბე. დუკიძე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1973, გვ. 84—105; მ. ქანაშვილი, საინგილო, ძველი საქართველო, საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ე. თაყაიშვილის რედაქციით, ტფილისი, 1911—13, ტ. II, გვ. 96.

ორნამენტი: დიდი ზომის სვასტიკები, ბულაური, ჭვარი და სხვა. ზოგჯერ კიდობანზე მხოლოდ ჭვარია გამოსახული. კიდობნის ქვედა არშია იმეორებს ის გ ნ ტ ა ფ ი ს // ლ ე ქ უ ნ დ ი რ ი ს მორთულობას. ჭვრის და ბორჯღალას გამოსახულება კიდობნის სამკაულთა მთავარი ელემენტია. როგორც ცნობილია, საქართველოში ჭვრის მზატერულად გამოსახვას მატერიალური კულტურის ძეგლებზე მეტად დიდი ხნის ტრადიცია აქვს.³⁹ ეს არ უნდა იყოს შემთხვევითი, ასტრალურ ორნამენტს — მზე, ჭვარი — დიდი ადგილი უჭირავს იმდროინდელი ადამიანის სამეურნეო ცხოვრებაში. ასტრალური ორნამენტი მზის ემბლემას გამოსახავს და უძველესი დროის კულტურულ მონაპოვრად ითვლება; იგი აღორძინების და ნაყოფიერების სიმბოლოა.

როგორც ცნობილია, ავეჯზე გამოსახულმა ორნამენტმა დაკარგა თავისი შინაარსი და ხალხური ხელოვნების ეს ნიმუშები დღეს წარმოადგენენ განყენებულ დეკორატიულ ელემენტებს.⁴⁰

მთხრობელთა გამოკითხვამ დაგვარწმუნა, რომ მრავალსახეობათა შემცველი და მრავალგვარი დანიშნულების მატარებელი კიდობანი ძველად უფრო ნაირსახოვანი ყოფილა; დროთა ვითარებას მისთვის კვალი დაუმჩნევია. გასულ საუკუნეში ფართოდ ხმარებული ორნამენტიანი საფეკილე თუ სამარცვლე კიდობნები მოხმარების სფეროდან თანდათან გამოსულა და სადა კიდობნები დამკვიდრებულა.

კიდობნის ფასი მისი ზომით და ორნამენტთა სახეობით განისაზღვრებოდა. სევანების ნახელავი, რომელიც სილამაზით და ხარისხით გამოირჩეოდა, გასაყიდათაც გაჰქონდათ. დიდი ორნამენტირებული კიდობანი ძვირად ფასობდა, იგი ერთი ძროხა ღირდა.⁴¹

ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე ირკვევა, რომ სევანურ სახლში განსაზღვრულ ადგილზე მიჩენილი კიდობნები ოჯახის უფროსი ქალის — ხოშა ზურალ დიხსალ-ის განკარგულებაში

³⁹ ვ. ბ ა რ დ ა ე ე ლ ი ძ ე, გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართული ხალხური ორნამენტი, 1, ხევსურული, თბილისი, 1939; ლ. ბ ო ქ ო რ ი შ ე ი ლ ი, ხევსურული ჭვარი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, V, თბილისი, 1951, გვ. 70—76.

აღსანიშნავია, რომ სევანეთში გავრცელებული კიდობანი გარკვეულ კავშირს აქვდა როგორც რაჭა-ლეჩხუმში, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში გავრცელებულ კიდობანთან.

⁴⁰ ლ. ბ ე დ ე უ კ ი ძ ე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, გვ. 104.

⁴¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, სევანური „საკურცხილ“, საქ. მუზეუმის მოამბე, II, ტფ., 1925, გვ. 97.

ბაში იყო და იქ შენახული მარცვლეული მისი მეთვალყურეობით იხარჯებოდა. ზოგ შემთხვევაში ამ მოვალეობას პურის მცხობელი — მერბიელი ასრულებდა.⁴²

კიღობანი მარცვლისა და ფქვილის საცავე-სათავისი და საზომია. კიღობნის მოცულობა ცნობილი იყო, რადგან იგი გამოწყული საწყაო კვიდოლით ივსებოდა.⁴³ ოჯახში 6-12-მდე კიღობანი იდგა და თითოეულში 10-20 კვიდოლი მარცვალი თავსდებოდა.⁴⁴

სვანური მასალების მიხედვით, კიღობანთან დაკავშირებული ქალის მოვალეობა მკვეთრადაა გამოყოფილი და განსაზღვრული. დიასახლისმა ი ც ო დ ა წლის განმავლობაში რა რაოდენობის ფქვილი სჭირდებოდა ოჯახს გამოსაყვებად და ეს რაოდენობა ყოველი ჭერისათვის განაწილებული ჰქონდა. ამიტომ იგი კიღობნიდან კიზით ამოღებულ ფქვილს გამოზომილ ჭურჭელში — კვიდოლში ან ტურფაში ყრიდა. ცალკე იყო გამოყოფილი პურის გულში შესარევი ფქვილი — სართავი, რომლის საწყაოს ნ ა ჩ დ უ ნ კ ა რ ვ ა ერქვა.⁴⁵

XIX ს. მეორე ნახევარში კიღობანთან ერთად, მხოლოდ უფრო იშვიათად, სათავსად გამოყენებული იყო მოწნული ჭურჭელი ჯ უ ფ / გ ო დ / გ ო დ ო რ ი და ლ ა შ ხ ე ტ / კ ი ბ დ ო ნ — მოწნული კიღობანი.

ძველი ნაგებობის გადაკეთებისა და ახალი სახლების გავრცელებასთან ერთად, რაც XX საუკუნის დასაწყისიდან უკვე შესამჩნევია, იერს იცვლის საცხოვრებლის შიდა მოწყობილობაც. ამ დროს კიღობანი კვლავინდებურად აღარ არის გავრცელებული, ხოლო მოწნული ჭურჭელი ყოფიდან იღვენება და მის ადგილს იკავენს ხ ა რ ვ ა ლ ი.

დ. ხარო

ხარო მარცვლეულის ერთ-ერთი უძველესი სათავსია. ხარო ფორმის, დანიშნულებისა და მდებარეობის მიხედვით ორგვარია: მიწისქვეშა და მიწისზედა.

ქართულში სიტყვა ხ ა რ ო ფრიად გავრცელებულია, მეტადრე დიალექტებში. მას იცნობს ფშავი, ხევსურეთი, მესხეთ-ჭავჭავეთი,

⁴² მ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111.

⁴³ კვიდოლი, მთლიან ზეში ამოკვეთილი საწყაო, სამ ფუტს იტევს.

⁴⁴ მ. გ უ ჭ ე ჭ ი ა ნ ი, სვანური საზომ-სათასურები ანუ მეტროლოგია, ბალს ზემო სვანეთი, 1950, საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივი, რე. I, 360.

⁴⁵ ავტორის საველე დღიურები, ბალს ზემო და ბალს ქვემო სვანეთი, 1967, 1968, 1971 წ. მდრ. მ. ჩ ა რ თ ო ლ ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113.

კახეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, ზემო გურია და ა. შ. მაგრამ იგი შემდეგ გახდა პოლისემური სიტყვა: ზოგან მიწისქვეშა ქვითკირის სათავეს აღნიშნავს (ქართლი, კახეთი, მესხეთ-ჯავახეთი), ზოგან უძრავ ან მოძრავ სახლის შიდა ხის ჭურჭელს (სვანეთი, ზემო რაჭა, ზემო გურია, მესხეთ-ჯავახეთი), ზოგან კი — ბელის (ლეჩხუმი, იმერეთი, ზემო გურია) ანდა ლაზამბარის (მესხეთი) თვალს,⁴⁶ ზემო გურიასა და ჭანეთში ხაროს სასიმიინდესაც ეძახიან.⁴⁷

არქეოლოგიურ მასალაში ხარო იშვიათობას წარმოადგენს; ორი ხარო ტალახით შემოლესილი კედლებით და იატაკით ქვევრთან ახლოს მიკვლეულია ურბნისში, იგი დათარიღებულია IV-VIII საუკუნით.⁴⁸

საბას ხარო მხოლოდ მიწის ქვეშ გაკეთებულ სათავესად აქვს განმარტებული — „ხარო არს მთხრებელი შინაგან ქვითკირით ამოგებული“.

სიტყვა ხარო ნახსენებია სვმეონ მესტეტის ცხოვრებაში, სახელდობრ: საიფქლე ნაგებობა ს ა ი ფ ქ ლ ე ხ ა რ ო ს სახელდებით არის ცნობილი (Keimena 271 272, § 105); სამწუხაროდ, ამ წყაროდან არ ჩანს, თუ როგორი ნაგებობა იყო ეს ხარო⁴⁹

ხის ხარო გრძელი ჭურჭელია, რომელიც მასალით, დამზადების ტექნიკით, კონსტრუქციით და მოცულობით იგივეა, რაც სვანეთში გავრცელებული ხ ა რ // ხ ა რ ა ლ // ხ ა რ ა ვ // ხ ა რ ვ ა ლ -ი; აღნიშნული სათავესი XX ს. ოცდაათიან წლებამდე ერთნაირად არ იყო გავრცელებული. ბაღს ზემო სვანეთში ხარვალი ხშირი იყო, ხოლო ბაღს ქვემო. სვანეთში იშვიათად იხმარებოდა. აქ ხარვალი დღესაც აქა-იქ გვხვდება, მარცვლისა და ფქვილის ძირითად სათავესად კიდობანია გამოყენებული.

ხ ა რ, ხ ა რ ა ვ // ხ ა რ ვ ა ლ უფრო ზემო სვანეთის ლექსიკაში დასტურდება, ხარალ ქვემო სვანეთშია დამოწმებული.

ხ ა რ ა ვ // ხ ა რ ვ ა ლ // ხ ა რ ა ლ // ხ ა რ კონსტრუქციულად წააგავს კიდობანს, მაგრამ მასზე დაბალი, გრძელი და ასახდელი სახურავით დახურული ჭურჭელია. იგი დამზადებულია: თელის, ნაძვის, ვერხ-

⁴⁶ Н. Марр, Грамматика Чанского (лазского) языка, — Петербург, 1910 г. სიტყვასთან ხარო.

⁴⁷ თ. ჩიქოვანი, ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრებელ ნაგებობათა ისტორიიდან, თბ., 1967, გვ. 67—77.

⁴⁸ ლ. ჭილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი, 1964, გვ. 110.

⁴⁹ ვასახელბთ ივ. ჯავახიშვილის მიხედვით, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, გვ. 59.

ვის ან ფიქვის სუფთად გათლილი ფიცრებისაგან. ხარავ დგას გამოჩარხულ ან გამოთლილ ექვს ფეხზე, რომელიც ძირითადად ხაროს კუთხის ან გვერდის სვეტის ღირეს დაბოლოებაა.

პირველად კეთდებოდა ხარავის ფიცრების სავერი ჩარჩო, რისთვისაც არჩევდნენ მაგარი ჭიშის ხეს. ჩარჩოს — ღირეს რაოდენობა ხარავის სიდიდეზე იყო დამოკიდებული. ხარავს ჰქონდა ექვსი, ხან რვა ღირე. ღირეების გულს სატეხნით ამოტეხავდნენ, სუფთად გათლილ ფიცრებს ხაზით ერთმანეთზე მიაწყობდნენ და ღირეში ჩასვამდნენ, რის შემდეგ ცულით მიჯრით მიაწყობდნენ — შეამპიდრობდნენ. შეკრულ ხარავს ძირს გაუკეთებდნენ და ტიხარით თვლებად დაყოფდნენ. ხარავის თითოეული თვალი მჭიდროდ შეკრული ასახდელი კარით იკეტება, რომელიც საყუნწურით არის მიმაგრებული. სახურავის ნაპირი ფიცარი ოდნავ გამოწეულია, იგი გათვალისწინებულია ასახდელად. გეხვდება აგრეთვე გამოსაწევი სახურავით დახურული ხარეები.

ხ ა რ ვ ა ლ ი, ხ ა ლ ვ ა რ ი და ხ ა რ ვ ა რ ი ვარიანტები საწყაოდაა ცნობილი მე-18 საუკუნის ქართულ საისტორიო ძეგლებში.

1773 წელს ქარების საჭიროებისათვის შეწერილი ხარჯის ნუსხაში, რომელიც ერეკლეს ბრძანებითაა დადგენილი, გამოსაღებად ნახსენებია ფქვილი და ქერი ხალვარი. ხარვალი და ხარვარი გამოსაღებადაა დასახელებული 1784 და 1789 წლებში.⁵⁰ როგორც ჩანს, ხარვარი გამორჩეული საზომი იყო, რომლის მიხედვითაც გამოსაღების გადახდა ხდებოდა.

ამ განმარტებას რამდენადმე ავსებს დ. ჩუბინაშვილის შემდეგი ცნობა: ხარვალი (ოსბ), ს. ყაბიწი ათკოდინი ან ასილიტრა; ხ ა ლ ვ ა რ ი და ხ ა რ ვ ა ლ ი დ. ჩუბინაშვილს სინონიმებად აქვს⁵¹ ნახსენები⁵².

ასე განმარტავს ხალვარი-ს მნიშვნელობას ნ. ჩუბინაშვილიც — ხალვარი ან ხარვალი კაბიწი 12 კოდი და ნახევარი⁵²; ლექსიკოგრაფების მასალის მიხედვით ხალვარი 3 ფუთის ტევადობის ჭურჭელია, რადგან კოდი იმ დროისათვის დაახლოებით 3 ფუთის ტოლი ერთეულია. ჩვენთვის ხ ა რ ვ ა ლ ი ს მეორე და უპირველესი მნიშვნელობაც არის ცნობილი. ივ. ჭავჭავაძის განმარტებით, მარც-

⁵⁰ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (XIII—XIX სს.) წიგნი II, თბილისი, 1974, გვ. 14, 113, 158.

⁵¹ დ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, 1887, სიტყვასთან ხარვალი.

⁵² ნ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ლექსიკონი, თბილისი, 1961, სიტყვასთან ხარვალი.

ლეულის საზომი ხარვალ სპარსული სიტყვაა, ვირის, სახედრის ტვირთს ნიშნავს და 2 1/2 ფუთია ე. ი. ცხენის ტვირთის 1/3 უდრის.⁵³ ტვირთზიდვის აღნიშნული ერთეული შეუსაბამო ჩანს ლექსიკოგრაფების მონაცემებთან. ეთნოგრაფიული მასალით დასტურდება, რომ ქვემო ქართლში ხარვალი 10 კოდის მოცულობისაა. როგორც ჩანს, დროთა ვითარებაში სახედრის ტვირთის აღმნიშვნელმა ტერმინმა პირვანდელი მნიშვნელობა დაკარგა და წონის სხვა საზომი ერთეული გახდა. ერთი სიტყვით, ხარვალი, საფიქრებელია, ქართველი ხალხის შემეცნებაში არ იწვევს მხოლოდ ტვირთის ასოციაციას, მან გარდა ძირითადისა, მიიღო მეორე და მესამე მნიშვნელობაც. ეს გასაგებს ხდის ჩვენთვის საყურადღებო იმ მოვლენას, რომ ხარვალი თავისი მნიშვნელობით შეხვდა და დაემთხვა საზომს და შემდეგ ჭურჭლის ცნებას, მათი სინონიმი გახდა. ასეთივე გარემოება გვაქვს საპალნე ტვირთის და საპალნე საზომის მიმართ და სხვ.

როგორც აღვნიშნეთ, სვანეთში ეს სათავსი გვიანდელია. იგი ქვემო სვანეთის გზით, რაჭა-ლეჩხუმიდან შემოსულად ითვლება, სადაც ეს ტერმინი ბელის თვალს აღნიშნავს, ე. ი. აქაც სამარცვლე ჭურჭლის ნაწილია, მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ხარვალი ერთი ზომისა არ არის, მისი მოცულობა მაინც ცნობილია, გვხვდება 60-80 და 180 ფუთის ტევადობის ხარვალი. ხარვალის ძირითადი საცავი იყო გუქეში, ლალჩა/ცალმაგი და დარბაზი. ე. ი. სიტყვა ხარალ//ხარვალი მოსწყდა, დაშორდა გამოზომილი ტვირთის ცნებას, დაშორდა საზომს და გამოყენებული აღმოჩნდა სათავსის აღმნიშვნელ სახელად.

სიტყვა ხარო და ხარვალ-ის ლექსიკური კავშირის საფუძველზე, რომელიც განვითარების ხანგრძლივ და ერთიან გზას გულისხმობს, ჩვენ გვესახება საერთოდ მათი გენეტიკური კავშირის არსებობის შესაძლებლობა. საფიქრებელია, ხარვალ იყოს უფრო ძველი ფორმა, ხარო კი მეორეული (ხარვალ > ხარალ > ხარო).⁵⁴ ამ მოსაზრებას შემდგომი დაზუსტება დაჭირდება, რამდენადაც სიტყვა ხაროს ისტორია ქართველურ ენებში არ არის დადგენილი.

უნდა აღვნიშნოს, რომ XX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ზოგიერთი სათავსი (კიდობანი, ხარვალი) საცხოვრებელი სახლების

⁵³ ივ. ქავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნი III, ნაკვეთი მესამე, ტფილისი, 1925, გვ. 115—116.

⁵⁴ თუმცა პირვებრუნებული პროცესის ახსნაც შეიძლება: ხარო—ხარვალ—ხარვალ.

ფორმათა შესამჩნევი უნიფიკაციის მიუხედავად, მაინც არის გამო-
ყენებული.

2. მანჩა

იგი ყუთის მსგავსი (რამდენიმე ათეული ფუთის ტევადობის) სა-
თავსო ხორბლეულის და ფქვილის შესანახად. მანჩა//მაჩა ზემო
იმერეთში გვხვდება. მაჩა კახეთში (ლაგოდეხის რაიონი) მცხოვ-
რებ იმერლებთანაც დასტურდება.

მანჩა მარტივად კეთდება. წიფლის, ცაცხვის ან აბანოზის ხის
ფიციებს წინასწარ ალებული ზომების მიხედვით ოთხკუთხედად
დაჭრიან და გასუფთავენ, შეკრავენ და თვლებად დაყოფენ.
მერე კეთდება სახურავი ანუ ზემო კარი და საკეტი. მანჩას
წინა მხრიდან ხშირად მეორე კარი, ან პატარა თალისებური სარკ-
მელი აქვს. რომელიც ნიჩბისებური საგდულით იკეტება.

მანჩაში მარცვალს ზემოდან ყრიან, ხოლო წინა კარიდან იღე-
ბენ. როდესაც მანჩა სავსეა, წინა კარი კარგად უნდა დაიკეტოს:
კარს აქვს კოჭაკი, რომელშიც ჩამაგრებულია მაგარი ჩხირი.

მანჩა სხვადასხვა მოცულობისაა, არის ნახევარურმიანი, ერთ-
ურმიანი, სამი და ოთხურმიანი (ურეში, როგორც საზომი ერთეული.
ამ დროისათვის უდრის 20 კოდს, კოდი 3 ფუთია). მანჩა იდგა
გადახურულში ან შენობაში: საჩხში, შინაში, მარანში ან დარბაზში.

მანჩა იგივე მარცვლის სათავსი უნდა იყოს, როგორც ამბარი,
ლაზამბარი და ხალამბარია. ამბარი კი, საბა ორბელიანის განმარტე-
ბით, წარმოადგენდა მცირე ბელეს, სადაც მარცვლეული კულტუ-
რები და მისი პროდუქტები (ფქვილეული) ინახებოდა. მანჩა//ამბა-
რი//ხალამბარი და ლაზამბარი კონკრეტულ ეთნიკურ გარემოში
ბელის სინონიმებად იხსენიება.

დასავლეთ საქართველოში მარცვლეულისა და ფქვილის და-
საუნჯებლად იხმარებოდა აგრეთვე; გოდორი//გოდ//კუფ//ქუფ
(სვანეთი), კოდი (იმერეთი) //ბურწენი//ბუყუნი (სამეგრელო)//ბი-
დილა (ზემო რაჭა) //ნელარ//ნილარ (ზემო სვანეთი)//ბოყ-
ვილ (ქვ. სვანეთი), ხოკერი (გურია)//ბოყვი (იმერეთი, რაჭა-
ლეჩხუმი) //გოლ (სვანეთი) და სხვ.

შრომის იარაღები

ა. ხლით სამუშაო იარაღები

მემინდერეობისათვის განკუთვნილ ინვენტარში მნიშვნელოვა-
ნი ადგილი უკავია მიწის სამუშაო იარაღებს, რომელთა თითოეული
სახეობა შეგუებული იყო, როგორც გეოგრაფიულ-კლიმატურ პირო-
ბებს და სათესი კულტურების თავისებურებას, ასევე ამა თუ იმ
რაიონის სპეციფიკას და საზოგადოებრივი განვითარების დონეს.

აქ ყველა არსებული გეოგრაფიული ზოლის და მასში შემავალი მიკრორაიონის შესაბამისად იარაღების ნაირგვარი სახეები და მათი ვარიანტები გამომუშავდა. უხვადაა წარმოდგენილი მიწის სამუშაო იარაღების სახელებიც, რომელთაგან ბევრს, როგორც ივ. ჭავჭავაძე ალნიშნავს, ალბათ სახელისდამიხედვით სპეციალური დანიშნულება და განსხვავებული მოყვანილობაც ჰქონდა.⁵⁵ მაგრამ სახელების სიუხვე ყოველთვის იარაღების სხვადასხვაობით არ არის გამოწვეული. ზოგჯერ ერთნაირი ფორმისა და ფუნქციის იარაღს სხვადასხვა სახელი ჰქვია და პირიქით: ერთი და იმავე ფუძიდან ნაწარმოები ერთი ან განსხვავებული ტერმინი სხვადასხვა იარაღს ალნიშნავს: მაგ. ღომის თოხს იმერეთში კეკო, ხოლო სამეგრელოში ბეკაუტი და კეკი⁵⁶ ჰქვია. კეკო იმერეთში და კვეკვა სამეგრელოს ზოგიერთ მიკრორაიონში სიმინდის საფშენელი იარაღის სახელია, ხოლო კაკუტი (რომელიც თავის მხრივ ბეკაკუტისაგან უნდა მომდინარეობდეს) ღომის საცეხეს ალნიშნავს, კეკო თოხი, როგორც ბეკაკუტი, მოხრილი ბოლოციდურით და კავისმაგვარი მოყვანილობით ხასიათდება. მის ფუნქციას შეადგენს მიწის თოხნა — ფხეკა, ჩიჩქნა და დაფშენა. დაახლოებით ასეთივე დანიშნულება და ფორმა ჰქონდა საფშენელსაც. ალნიშნული იარაღების მსგავსება იქედანაც ჩანს, რომ კეკო//კეკუთუთა (მეგრ.) — კეკო მთვარე ნამგალა, პატარა მთვარეა კეკო, კეკუ, კვეკვა, კაკუტი, ბეკაკუტი ერთი და იმავე ფუძიდან ნაწარმოები სხვადასხვა სახელებითა. როგორც ჩანს, კეკო ან სხვა მისი შესატყვისი სიტყვა იმ პირვანდელი სახის იარაღის სახელია, რომლიდანაც სხვა მისი მსგავსი იარაღი დამზადდა.

ივ. ჭავჭავაძე ალნიშნავს, რომ კეკო ქექვა ზმნასთან და მის მეგრულ სახეობა კეკუა-სთან უნდა იყოს დაკავშირებული, რაც კრა-მოკრას ნიშნავს და მიწის ან სხვა რაიმის აქეთ-იქით გაწევას, გაშლას და ჩხრეკას ვარაუდობს.⁵⁷

აღსანიშნავია, რომ გურიაში წისქვილის თოხი ჰქვია წისქვილის ქვის მოსაკოდ წერაქვს და წალკატს, ხოლო წერაქვით მოკოდვას — მოკენკვა.⁵⁸ საყურადღებოა, რომ თოხით მუშაობა აქაც კენკვასთან არის დაკავშირებული; შდრ. ჩეჩვა, კეკვა, ქექვა და კეკო, კვეკვა, კაკუტი და სხვ.

55 ივ. ჭავჭავაძე ილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 215.

56 გ. ელიაშვილი, აღმოსავლეთ სამეგრელოს მოსახლეობის... გვ. 50.

57 ივ. ჭავჭავაძე ილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 216—217.

58 ნ. რეხვიაშვილი, მკვლელობა რაქაში, თბილისი, 1953, გვ. 106—107.

მ-წის სამუშაო იარაღებიდან ყურადღებას იქცევს ხელით სამუშაო იარაღები, რომელთა ნაირი სახეების ზოგიერთი წინაპარი ბრინჯაოს ხანიდანაა ცნობილი.

ყველაზე მარტივი მიწის სამუშაო იარაღია მარგილი, თავწათლილი სარი, რომელიც მიწიდან სარეველების და ბოლქვების ამოსაღებად იხმარებოდა. მარგილის შესატყვისია სევანეთში გავრცელებული წამ, რომელსაც ფეტვის მარგვლისას იყენებდნენ.⁵⁹

ტყე-ბუჩქების გაკაფვის დროს მიწის გასაფხვიერებელი და გასასუფთავებელი იყო ორკაპა-ორკბილიანი, ან სამკაპა-სამთითა ანუ სამკბილიანი ჯოხი მერული — ბიგა (გურ. იმერ.), რომელსაც სამეგრელოში კალუშ/შყალაპოტი და ორკა (გეგუქორის რ-ნი) ერქვა, ხოლო რაქა-ლეჩხუმში სარეკები.⁶⁰ ზოგიერთი მასალის მიხედვით ორთითა ღომის თესვის დროსაც სჭირდებოდათ, თოხით მოჩიჩქნილი მიწა ორთითით — მერულით უნდა გაეშალათ (გურ.).

ახოს დამუშავების დროს ბელტების დასამტვრევად იხმარებოდა ურ⁶¹, ორთავიანი ხის იარაღი. ურო იყო შედგენილი ტარზე წამოკებული თავით, ან ერთი ხისაგან გამოთლილი. იგი ადვილი სახმარი და მსუბუქი უნდა ყოფილიყო, ამიტომ მას წიფლის ხისაგან თლიდნენ და მომუშავე წელში რომ არ მოხრილიყო, გრძელ ტარს უკეთებდნენ. ურო სევანეთში ყვებირ-ის (ბალს ზემო სევან. ლატალი)//ლაყვებარ-ის (ბალს ზემო სევან. იფარი)//ლაღვე-ნირ-ის (უშგული) სახელით არის ცნობილი. გურიაში ამ იარაღს კოხული, ხოლო რაქა-ლეჩხუმში ძალაყინი ერქვა.

⁵⁹ გ. ჩიტაია, თოხის კელტურა დასავლეთ საქართველოში (კოლხეთში). — ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, ნაკვ. II, თბ., 1959, გვ. 147—162.

⁶⁰ ა. რობაქიძე, რაქის ეთნოგრაფიული მივლინების ანგარიში, ენოქის მოამბე, IV, გვ. 315.

⁶¹ ურო ეფრემ მცირეს ერთ წერილში იხსენიება: „ბერი კვირიაკე... კეტე-ბითა და უროებითა, მათსა ახოდ გაკაფელსა და ლოდოვანობისაგან ყანობირ-ქმნილსა შინა ადგილადგილ სიმაშურალითა დაშთომილი მათდა ძირი და ანუ კლდე, აღმოკვაფო...“ (ფ. ქავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, გვ. 154; ურო ძველად ეგვიპტეში ხნულის დასამტვრევად ყოფილა გამოყენებული. ხნულის უროებით დამტვრევა მიწის დამუშავების გარკვეული საფეხური იყო, რომელიც თესვის შემდეგ სრულდებოდა. Georg Steindorf und Walther Wolf, Die Thebanische Gräberwelt. Leipziger Ägyptologische Studien. Hamburg, 1936 ტაბ. VIII. ვასახლუბ გ. ქალაპის ნაშრომის (აღმ. საქართ. სამეცნიერო-კვლევ. ინსტორ.) მიხედვით, გვ. 22.

ხის იარაღებიდან ყურადღებას იპყრობს, აგრეთვე სხვადასხვა სახის თოხები და ბარები. ბზის, მუხის ან აკაციის ხის თოხები დადასტურებულია იმერეთში, სამეგრელოში⁶², ლეჩხუმში და სვანეთში, სადაც მას ლაინალარ-ს ეძახიან. აღნიშნულ რეგიონებში გავრცელებული იყო აგრეთვე ხის ბარი; იგი ძირითადად გამოყენებული იყო ვენახებში სამუშაოდ.⁶³ სამეგრელოში ხმარებული ხის ბარის შესახებ ცნობა დაცულია ქართული შინამრეწველობის მასალებში.⁶⁴

დასავლეთ საქართველოს მემინდერეობაში ყურადღებას იპყრობს სხვადასხვა ფორმის და დანიშნულების თოხები და ისეთი კომბინირებული იარაღები, რომლებიც ძირითადად ახოს და მძიმე ნასვენი მიწების დასამუშავებლად იხმარებოდა.

ნ. რეხვიაშვილს რაჭაში გავრცელებული თოხები დაყოფილი აქვს ორ ჯგუფად: ნახნაეის და უხნაეი — ყამირი მიწის დასამუშავებელ თოხებად, ხოლო აღნაგობის მიხედვით მათ ცალთავიან ან ორთავიან თოხებად ანაწილებს, რომლებიც ქვესახეებად⁶⁵ იყოფიან.

ახლად გატეხილი და უყი მიწისათვის იხმარებოდა წალკატი, რომელიც მთელ დასავლეთ საქართველოში იყო გავრცელებული და ორგვარი ფორმა ჰქონდა: ცალთავიან-წვერიანი და ორთავიანი, ორთავიან წალკატს ერთ მხარეს სწორი პირი ჰქონდა, ხოლო მეორე მხარეს წვერი, წალკატი წარკატი და წაკატი სახელით გვხვდება იმერეთში, გურიასა და სამეგრელოში. წალკატის შესატყვისია რაჭაში გავრცელებული თოხ-წერაქვა, რომლის ერთი თავი თოხს წარმოადგენდა, მეორე კი ამოსაძირკვავად იხმარებოდა.⁶⁶ ამავე რიგის იარაღებია იმერეთში დადასტურებული: თოხუთა, ბართოხა⁶⁷ და რაჭაში ცნობილი ბარჯუკი და კაფია. სამეგრელოში ამ ტიპის იარაღად ნ. რეხვიაშვილს ჩენგი აქვს დასა-

62 ს. შაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 185.

63 გ. ქალაბაძე, მემინდერეობის კულტურა საქართველოში (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული გამოკვლევა), ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი დისერტაცია, თბ., 1971, გვ. 431.

64 შინამრეწველობის მასალები, შინათმოქმედება და სოფლის მეურნეობის იარაღები, II, გვ. 135.

65 ნ. რეხვიაშვილი, მკვლელობა რაჭაში, გვ. 155.

66 ნ. რეხვიაშვილი, მკვლელობა რაჭაში, გვ. 157.

67 გ. ქალაბაძე, აღმოსავლეთ საქართველოს სამინათმოქმედო... გვ. 16—17.

ხელებული.⁶⁸ იმერეთში ცნობილია აგრეთვე ბარ-ფიწალა თოხი, რომლის ერთი მხარე თოხს წარმოადგენდა, მეორე კი ფესვების დასაპრელ კირკისებურ იარაღს. ასეთივე იარაღია სამეგრელოში (ჩხოროწყუ) დადასტურებული თოხ-მარგილის სახელწოდებით.

ცოტად თუ ბევრად განსხვავებული იარაღია წვერბასრი წერაქვი, რომელიც ახოს გატეხვის დროს ყველაზე მძიმე სამუშაოსათვის იყო გამოყენებული.

ახოშივე იყენებდნენ ფართო, მაღალპირიან და პირბასრ თოხებს. მიწის მოსატეხად-მოსაჩორგნად და დასათესად ჩენგი//ჩორგი⁶⁹//ჩორგალი (მეგრ.) იხმარებოდა, რომელიც სხვადასხვა ზომის და მოყვანილობის იყო: მაღალი, წვერისაყენ ოღნავ განიერი ტანის და მეორე—შეფარდებით პატარა და ვიწრო. ჩენგის ტანის მოყვანილობა შეფარდებული იყო მის ფუნქციასთან. მაგარი ზვარე ადგილის მოსათოხნად მაღალტანიანი ჩენგი იხმარებოდა, ცივ მიწას კი ვიწრო ჩენგით თოხნიდნენ.

გ. ჯალაბაძის მიერ აღწერილია ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების ფონდში დაცული შვეტტანიანი და ყუაქოპულიანი ჩენგი, რომლის სიმაღლე 27-28 სმ-ია, მხრების ზიგანე 8 სმ, სამუშაო პირის კი 12 სმ. ავტორის აზრით ამ თოხის აღნაგობა ჰგავს ო. ლამბაშიძის მიერ შესწავლილ თხმორის განძის თოხებს და რაქულ თოხ-წერაქვას.⁷⁰

ჩენგის შესატყვისია ზემო იმერეთში (ტყიბულის რაიონი) გავრცელებული ეჩოთოხი. აჭარაში ეჩოთოხი გამოყენებული იყო ღომის სამარგლავედ.

სამეგრელოში უყი მიწის დასამუშავებლად იხმარებოდა. აგრეთვე სქელპირიანი წვრილი იარაღი — ქარჩი; მისი საშუალებით ხდებოდა აგრეთვე ხვნა-თესვა. ჩორგი, ეჩო და ქარჩი ძირითადად მთის ზოლის იარაღებია.

აღსანიშნავია, რომ დ. ქორიძემ ნიადაგის პირველადი დამუშავებისათვის განკუთვნილ თოხებად მიიჩნია კოლხური ბრინჯაოს

⁶⁸ ნ. რეხვიაშვილი, ქართული სამეურნეო იარაღი, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII—B, 1954, გვ. 91.

⁶⁹ ავტორის საველე დღიურები, ჩხოროწყუ, 1969, რვ. 1; ჩოხატაური 1971, რვ. 2.

⁷⁰ გ. ჯალაბაძე, შემინდვრების კულტურა საქართველოში... გვ. 441.

ლობების ის სახეობა, რომლებსაც სამკუთხა პირი და სწორი ტარი აქვთ; ამ თოხებს მან ბ ა რ თ ო ხ ა უწოდა.⁷¹

გარდა წერაქვისნაირებისა და ახოს თოხებისა, დასავლეთ საქართველოს მემინდერეობაში დიდი ადგილი უკავია სხვა თოხებსაც, რომელთა ნაირი სახეები ბრინჯაოს ხანიდანაა ცნობილი.⁷²

როგორც აღნიშნული გვქონდა, დასავლეთ საქართველოს მრავალდარგოვანი მეურნეობის თუ ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოს შესატყვისად სხვადასხვაგვარი სამეურნეო იარაღებია (თოხები და სახვნელები) გავრცელებული.

დასავლეთის თითოეულ რეგიონში რამდენიმე სახის თოხი მუშაობს, მაგრამ სხვაობა ყველაზე მეტად ჩანს ქვ. იმერეთის იმ მიკრორაიონებში, რომლებიც ერთმანეთისაგან მხოლოდ მკვეთრად განსხვავებული ნიადაგებით ხასიათდებიან. ამ ზონაში გვხვდება ს ა ქ ე ი ო და ს ა მ ბ ი ლ ა რ ი თოხების სხვადასხვა სახეები, რომელთა სრული სახით წარმოდგენა ნაშრომში ვერ შეეძლებოდა.

ბილარის თოხს განიერი ბეჭები, ფართო პირი (16 სმ), კარგად გამოკვეთილი ორი ნილური და გრძელი ტარი აქვს.

საქეო თოხის ერთი სახეობაა ორთავიანი კ ი რ კ ა ტ ე თოხი, რომლითა ერთი მხარე წვრილცხვირიანია, მეორე კი ბრტყელი, წვრილი ცხვირი სქელი ყანების გა მ ო ს ა ხ შ ი რ ა ვ ა დ, ბალახის გა მ ო ს ა შ ა მ ბ ა დ — სარეველას ამოსაღებად იხმარება, ბრტყელი თავით კი მიწას თოხნიან. კირკატე თოხის ტარის სიგრძე 75-80 სმ-ია. ეს თოხი ც ე რ ი ა ნ ი თოხის სახელითაც იხსენიება (ტაბ. VIII, სურ. 5).

საქეო თოხი არის სამეურიანიც.

ბილარის და საქეოს თოხი რამდენიმე სახისაა: ს ა თ ო ხ ნ ი, ს ა მ ა რ გ ლ ა ვ ი, ფ ე რ ღ ზ ე მღებარე მიწის და ვ ე ლ ი ს. ფერ-ღობზე მღებარე ს ა მ ბ ი ლ ა რ ი ს მოსათხონად დიდი ო ყ ი ა ნ ი (სამგირვანქიანი) ან ო რ ო ყ ი ა ნ ი (სამეგრ.) მძიმე თოხი იხმარება, მაშინ, როდესაც, მარგვლის ღროს იმავე მიწას პატარა მსუბუქი თოხით ამუშავენ.

მაგარი ან ქვიანი მიწის სათოხნად და სათესად იყენებენ საშუალო ზომის, მსუბუქ, სწორტანიან თოხს, რომელსაც გვერდებდაქა-

71 დ. ქ ო რ ი ძ ე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965, გვ. 82—85.

72 ო. ჭ ა ფ ა რ ი ძ ე, მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ-ქართულ კულტურაში, თსუ შრომები, ტ. 49, 1953, გვ. 190—198.

ნებელი ნიღურები და აცქვეტილი ყურები აქვს; ეს თოხი იმერული თოხის სახელითაა ცნობილი.

ნ. რეხვიაშვილის მიხედვით იმერულ თოხს ახასიათებს — „გორდა“ პირი, სწორად დაქნილი ტანი, გამართული „წელი“, ბასრი და წვეტიანი „ნიღურები“ (პირის კიდეები), კუთხელი „ყუა-ყვრი-მალი“ და „სატარე“, „მოუქანდავი“ აღნაგობა.⁷³

ბილარის და საშუალო სიმაგრის მიწის თოხებია: ფართოპირიანი რაქული თოხი, ხანგულა (უფოლადო თოხი, რომელსაც ხშირი გამოკვერვა სჭირდებოდა) თოხი,⁷⁴ კვახჩირელი (ტყვარჩელური?) //ოკრიბული//ყურიანი, პირფართო, ყუასთან ვიწრო თოხი;⁷⁵ აფორული თოხი — დახრილი მხრებით და ფართო, მრგვალი და ბრტყელი ყუით;⁷⁶ გურული თოხი — გაშლილი, ოდნავ მხრებდაწეული, ბეჭებში განიერი, ოთხკუთხედ-სატარიანი;⁷⁷ ოკრიბული ფრთიანი და სწორლინგებიანი თოხი. ტყიბულისა და ზესტაფონის რაიონში იხმარება აგრეთვე შვეული, ე. ი ტართან სწორკუთხიანი იყერი თოხი; ხოლო მოროდის დროს ირიბად დაგებული თოხი, რომელიც ტართან მახვილ კუთხეს ქმნის და მას იჩოჩია ეწოდება.⁷⁸

თოხს, ისევე როგორც ხშირ თოხნას, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა კარგი მოსავლის მისაღებად. მოვუსმინოთ მთხრობელს: რამდენსაც მეტს მოძრავ მიწას, იმდენად მეტ სინესტეს ინახავს ის, იტყვიან თოხის შვილია სიმიწდიო, კარგად მოთოხნი, კარგი მოსავალი მოგივა, ცუდად მოთოხნი — ცუდიო, თოხნა თოხ-ზეცაა დამოკიდებული.⁷⁹

აღსანიშნავია, რომ ყუის მიხედვით ორიგინალური თოხებია შემონახული იმერეთში, სამეგრელოში, გურია-აჭარაში, რაჭა-ლეჩხუმში, ქვ. სვანეთში და აფხაზეთში. ოთხკუთხა ყუაკოპულიანი თოხის საჭიროება ნიადაგის თავისებურებებით იყო შეპირო-

73 ნ. რეხვიაშვილი, მკვლელობა რაჭაში, გვ. 155.

74 ავტორის საველე დღიურები, სამტრედიის რაიონი, 1975, რვ. 1.

75 ავტორის საველე დღიურები, წყალტუბოს რაიონი, 1975, რვ. 1, შდრ.

გ. ჩიტაია, თოხის კულტურა, გვ. 154.

76 ავტორის საველე დღიურები, ტყიბულის რაიონი, 1973, რვ. 2.

77 ნ. რეხვიაშვილი, მკვლელობა რაჭაში, გვ. 155.

78 ზ. კუშხუაძე, მასალები პურეულის ლექსიკონისათვის ქვემო იმერეთში, სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, წიგნი V, თბილისი, 1950, გვ. 220.

79 ჟ. რუხაძე, სიმინდის კულტურა... გვ. 75.

ბებული. ასეთი თოხები იხმარებოდა ნახნავეში ბელტების დასაჩერ-
კნად და დასაფშენელად.⁸⁰

თავისებურებით გამოირჩევა ბრტყელი ფორმის, ყუნწიანი, ღო-
მის სამარგლავი თოხი. ამ თოხის შესახებ შინამრეწველობის მასა-
ლებში აღნიშნულია: „მარგლის დროს თითო კაცი ნაგორში (ყვალ-
ში) ჩადგებით და მარგელავთ ჩაუჭებული, მუხლმოკეცილი ვართ და
გვაქვს ჩამოცმული სამარგელა, ღომის სამარგელას პატარა ტარი
აქვს და ხელში გვიკავია და მარგვლით იმით, ცალი ხელით ვჭრით
ბალახს სამარგელათი. ამას ვეძახით ღომისათვის ხელით სამარგე-
ლას“.⁸¹

ამგვარი სეგმენტისებური იარაღები, რომელთაც ტარი არ გა-
აჩნიათ და ბრტყელი ყუნწი აქვთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში
ტყაეის დასამუშავებელ იარაღად არის მიჩნეული (გ. ნიორაძე,
ბ. კუტუნი): ზოგი მას ბარის ტიპის იარაღად თელის (ო. ჭაფარიძე).
გარდა აღნიშნულისა, ღომისა და ზოგიერთი ფეტვნიანი მარცვლე-
ულის სამარგლავად იხმარებოდა აგრეთვე სამარგელა და
თოხ-სამარგელა, რომელთა არასრული აღწერილობა ჩვენ
მასალების მიხედვით ასეთია:

სამარგელას პატარა მოკლე ტარი აქვს და ადამიანი
ჩაუჭული მარგლავს, აქაურთა თქმით, ამ თოხით და-
ყუჭული უნდა გაშარგლო, ზედგომელა ვერ გა-
შარგლი.⁸² ტყიბულის რაიონში ღომის სამარგლავ თოხს
სწორპირიან და ნიკურტიან თოხს ეძახიან,⁸³ ხოლო
ქვემო იმერეთის გარკვეულ მიკრორაიონში — ლინგა წვერიან
კეკო თოხს, რომელიც წააგავს ბოსტანში სამუშაოდ გამოყენებუ-
ლი თოხების ზოგიერთ სახეობას. მეურნის მონათხრობით, სა-
ქვიო თოხს კეკო თოხს უძახოდით, ზოგი კეკო
ორთითიანია. ის დამოუკიდებელი ბალახის ამო-

⁸⁰ გ. ჭალაბაძე, მემინდერობის კულტურა საქართველოში... გვ. 440—441.

⁸¹ შინამრეწველობის მასალები, შინათმოქმედება და სოფლის მეურნეობის
იარაღები, 1, გვ. 21—23. უნდა შევნიშნოთ, რომ ტყიბულის რაიონში დადასტურე-
ბული სამარგელას პატარა ტარი მის ყუნწს ვარაუდობს, რაც კარგად ჩანს იმ
ჩანახატში, რომელიც აღწერილობას თან ახლავს; შდრ. ივ. ჭაფახიშვილი, სა-
ქართველოს ეკონ. ისტ. გვ. 213.

⁸² ავტორის სავსე დღიურები, წყალტუბოს რაიონი, 1973, რვ. 2.

⁸³ იქვე.

საღებია, ძაან დამჯდარი ბალახი რომა იმას ვერ
ამოიღებ სწორი კეკოთი⁸⁴.

გურიანში სამარგლავის აღწერის დროს ამბობენ, რომ მას სწო-
რი და ოდნავ გაშლილი ნიკურტიანი მხრები აქვს; ასეთი თოხები
ვანში (ქვ. იმერეთი) ძირითადად რაპველების მიერ ყოფილა გა-
ქედილი.⁸⁵

მეურნეთა დახასიათებით, ბეკაკუტი მოკლე და პატარა თოხია.
რომელსაც პატარა მხრები და პირი აქვს.⁸⁶

იმერეთში გადატანითი მნიშვნელობით თითქმის ყველა პატა-
რა თოხს კეკო ჰქვია. სიმინდის თოხნის დროს, თუ ვინმე შეუფე-
რებელი თოხით დაიწყებს მუშაობას, ეუბნებიან, მაგ.: კეკო თო-
ხით რომ მომიდექი გვერდით შენ რას გააკე-
თებო.⁸⁷

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ ღომი თოხ-სამარგელა-
თი იმარგლებოდა. თოხ-სამარგელა თიკიანი (წვერიანი)
და პატარა ლინგებიანი თოხია, იმას ვერ გეექცე-
ვა ბალახი, დაგჭირდება ფართო პირს ხმარობ,
დაგჭირდება თიკს⁸⁸.

მაშასადამე, ირკვევა, რომ ღომის სამარგლავად XX საუკუნის
დასაწყისშიც სამი სახის იარაღი არსებობდა და თვითველი მათგა-
ნი (გარკვეულ პირობებში) განსხვავებული სახის იყო.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია აზრი, რომ პატარა,
მხრებაქნილი თოხები (კეკო, აფხაზური აჩა⁸⁹ თოხი და ჩერქე-
ზული წუან)⁹⁰ ციხისძირის ბრინჯაოს განათხარ თოხებთან პოუ-
ლობს მსგავსებას.

ღომის სამარგლავ თოხებთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყ-
რობს ქვემო იმერეთში გავრცელებული ბოსტნის თოხები, რომელ-
თაგან თუ ყველას არა, ბევრს თავის სპეციალური დანიშნულება
აქვს. სოფელ ფარცხანაყანეში, ქუტირში და მალლაკში (ქვ. იმე-

⁸⁴ ავტორის საველე დღიურები, ჩოხატაურის რაიონი, 1971, რვ. 1; მახარაძის
რაიონი, 1971, რვ. 2.

⁸⁵ ავტორის საველე დღიურები, წყალტუბოს რაიონი, სოფელი მალლაკი,
1973, რვ. 1.

⁸⁶ ავტორის საველე დღიურები, ჩხოროწყუს რაიონი, 1969, რვ. 1.

⁸⁷ ავტორის საველე დღიურები, ტყიბულის რაიონი, 1973, რვ. 2.

⁸⁸ ავტორის საველე დღიურები, წყალტუბოს რაიონი, 1975, რვ. 1.

⁸⁹ ნ. რეხეიაშვილი, რკინის სამეურნეო იარაღები აფხაზეთიდან,
საქართველოს მუზეუმის შობაზე. XIV—A. XX—B, 1957, გვ. 321.

⁹⁰ გ. ქალაბაძე, მეშინდერების კულტურა საქართველოში... გვ. 440.

რეთი, წყალტუბოს რაიონი) ფიქსირებული თოხები შემინდვრობა-
შიც ყოფილა გამოყენებული. ამ თოხების ზოგი სახეობა სიმინდის
პატარა ყანებში ეხლაც იხმარება. აღნიშნული თოხები მრავალ-
გვარია. ისინი ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან თოხის ტანის ფორ-
მით, ყუთით და ფუნჯიკით. გვხვდება ო რ თ ა ვ ი ა ნ ი და ე რ თ თ ა-
ვ ი ა ნ ი თოხები. კომბინირებული თოხის ტარსაგები შეკრულია,
მისი გარეთა გარშემოწერილობა თავში გახსნილია და შევრილებით
ბოლოვდება. შევრილების მიხედვით თოხები სამი სახისაა: ე რ თ-
წ ვ ე რ ი ა ნ ი ანუ ე რ თ თ ი თ ი ა ნ ი-ე რ თ თ ი კ ი ა ნ ი, რომელ-
საც კბილიან და ყურიან თოხსაც ეძახიან, ო რ ყ უ რ ი ა ნ ი-ო რ თ ი-
კ ი ა ნ ი//ო რ წ ვ ე რ ა — კ ბ ი ლ ი ა ნ ი და წ ე რ ა ქ ე ს ე ბ უ-
რ ი.⁹¹ თოხი მოცულობით კეთდება დიდი და მცირე ტანის, ისეთი,
რომ დამკერპმა ცალი ხელით ადვილად მოიხმაროს.

თოხის აღნაგობა თავისებური და ორიგინალურია. მას ახასია-
თებს სწორი პატარა მხრები და ტანი, იშვიათად ოვალური მხრები.
სწორი ტანი და დახრილი გვერდები. ყველაზე მეტად გავრცელე-
ბულია ფოთლის ფორმის სხვადასხვაგვარი თოხები: ნიკარტიანი,
ოვალური და სხვა. ამ ორთავიან იარაღებს სხვადასხვა სამუშაო
ეკისრებათ ერთი თავით, რომლითაც თოხის მოვალეობას ეწევა,
თოხნის მიწას, მეორეთი კი — მისი წვერები ქეებსა და ფესვებს
ამოყრის, ამოძირკვავს.

ბოსტნის თოხები გვხვდება განსხვავებული ტარსაგებით, რო-
მელშიაც იდგმება გრძელი ან მოკლე ხის ტარი. ტარის მიხედვით
ეს თოხები ორგვარია: გრძელტარიანი ჰ ა ლ ა-ვ ე ლ ე ბ ი ს მოსა-
თოხნი და მოკლეთარიანი ფერდობისათვის. ტარის სიგრძე დამო-
კიდებული იყო აგრეთვე გასათოხნი ბოსტნეულის სახეობაზე და
ნიადაგზე.

უნდა აღინიშნოს, რომ ბოსტნის თოხები ადგილობრივ მზადლე-
ბოდა ცხელი კვერვით.

ბ. სახვნელი იარაღი

საქართველოს რელიეფის და ნიადაგის ნაირფეროვნება აპირო-
ბებდა მრავალგვარი სახვნელის შექმნას. ამ მხრივ განსაკუთრებით
აღსანიშნავია დასავლეთ საქართველო, რომელმაც სახვნელ იარაღ-
თა მრავალი სახე და მათი ვარიანტები შემოგვინახა.

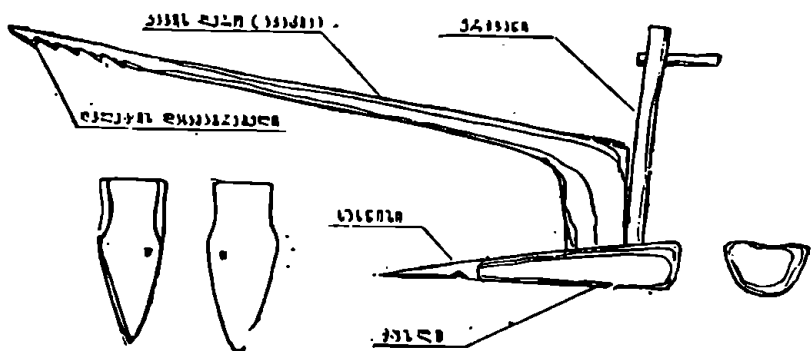
⁹¹ ავტორის სველე დღიურები, წყალტუბოს რაიონი, 1973, რვ. 1, 2;
1975, რვ. 1.

დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ სახვნელთა შორის ყველაზე მარტივი აგებულებისაა სევანური ლაღრავეი, რომელსაც ქვემო სევანეთში საკვეთელსაც ეძახიან და მეგრული ჯაშის ოხოზალი-ოღარაი⁹².

სევანეთში გავრცელებული იყო აგრეთვე სახვნელი იარაღი — ლანჭუთიშო/ლენჭუთიშო/ხენჭუთიშო.

რაკამ სახვნელი იარაღის ოთხი სახეობა შემოგვინახა: რაკული სახვნელი, ოჩოჩა — იმერული კავი, ლეჩხუმური კავი და ორხელა.⁹³

მეგრული და გურული სახვნელები თუშური კაეწერის განვითარებული სახეებია, ამ ტიპის სახვნელ იარაღში ყუ-

ნახ. 5

რადღებას იქცევს ის, რომ მასში ჩოჩიალა ურმის პრინციპია გამოყენებული, მხრის თავი ფრჩხილზეა დაყრდნობილი.⁹⁴ მეგრული ტიპის სახვნელი გვხვდება გურია-აჭარაში და აფხაზეთში. ეს სახვნელი კოლხური სახვნელის სახელით არის ცნობილი⁹⁵.

კავის განვითარებული სახეობაა იმერული კავი. სახვნელი მთლიანი ხის მორია, სათანადოდ შერჩეული. მისი მოქმედება განი-

⁹² გ. ჩიტაია, რაკული სახვნელის ფარგლიანი ქუსლი. — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, შრომები, ტ. XVIII, თბ., 1941; მისივე, ლეჩხუმის ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XII—B, თბ., 144. ნ. ბარეგაძე, მთის მიწათმოქმედება... გვ. 77—93.

⁹⁴ შლრ. გ. ჯალაბაძე, მეშინდერობის კულტურა, გვ. 444.

⁹⁵ Г. С. Чита я, К вопросу о происхождении абхазских пахотных орудий, Сообщ. АН Грузинской ССР. т. II, № 3, 1944, стр. 293.

საზღვრება ნიადაგის აჩეჩვა-აქეჩვით. იგი შედგება გრძელი მხარის, რომელსაც აქ ზეწარს კავს ეძახიან, ერქვანის და ქუსლის ანუ გუთნისაგან, რომელსაც ცხვირი გათხელებული აქვს რკინის სახნისის წამოსაგებად.

ეს სახნისი ორგვარი იყო: საქეიო (ნახ. 5) და სამბილარი (ტაბ. IX. ნახ. ა. ბ.). რბილი მიწის მოსახნავად სახენელის ფართო ფრთიანი და ყურიანი ქუსლი იყო გამოყენებული, ხოლო მაგარი ქვიანი ნიადაგისათვის სოლისებური უფრთო და უყურო ქუსლი იხმარებოდა (ქუთაისის და წყალტუბოს ზოგიერთი მიკრორაიონი), რომლის გვერდები მეგრული სახენელის მსგავსად მომრგვალებული იყო.

დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულია აგრეთვე მოკლემხრიანი ცხენის კავი ოგაფა (მეგრ.), რომელიც ზოგიერთ მიკრორაიონში (ქვ. იმერ.) ორი სახისაა: საქეიო და სამბილარი. ამ სახენელებში ცხენის გამწვევ ძალად გამოყენების შესაბამისად შეცვლილია მათი კონსტრუქცია.

მნიშვნელოვანია სახენელის სახელწოდების თავშემონახულობა. იმერეთში კავს (სამტრედიის რაიონი) ხარსარახ ი/ხ არსარალ ი/ხ არწარალ⁹⁶ ჰქვია. ამ სახელთან დაკავშირებით საყურადღებოა სახენელის აღმნიშვნელი სვანური ტერმინი ღენწიშ ი/ხ ეწიშ ი/ხ, რომელიც ხარის გაწეულს უნდა ნიშნავდეს და აფხაზური სახენელის სახელწოდება — აცამატა, რომელიც ასევე ხარის იარაღის აღმნიშვნელია. საყურადღებოა, რომ აფხაზური სახენელის თითოეული ნაწილის სახელი გამწვევ ძალასთან — ხართან არის დაკავშირებული. ეს სახელწოდებანი მიუთითებენ სახენელი იარაღის უძველეს სახეობაზე.⁹⁷

აღსანიშნავია, რომ ზემო იმერეთში ქართლის მოსაზღვრე მიკრორაიონებში დიდი გუთანიც იხმარებოდა.

სამეხველი

დასავლეთ საქართველო თავთავის საფშენელი და კილის გამცლელი იარაღის ნაირგვარობით ხასიათდება. ამ მხარის მარცვლეული კულტურების გრავალფეროვნებამ თავთავის დაფშენის სხვადასხვა წესებში იჩინა თავი.

აქ ძველთაგან გავრცელება ჰპოვა თავთავის კევრით თუ საქონლის ფეხით ღეწვამ და ცეხვამ. კევრი, ისევე რო-

⁹⁶ ტერმინი ხარწარალი დადასტურებულია გ. ჩიტაის მიერ.

⁹⁷ У. Генко, О названиях плуга в северокавказских языках, Доклады Академии наук СССР, 1930, № 7, стр. 130 და შმდ.

გორც საცხველი, მეურნეობის ერთ-ერთ ძირითად ელემენტად წარმოგვიდგება.

სომინდის სასაქონლო პროდუქტად გადაქცევის ინტენსიურმა პროცესმა შეაპირობა აგრეთვე სომინდის საფუძვლის წარმოშობა და XIX საუკუნის ბოლოსათვის მისი გაბატონება.

აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოში უძველესი მარცვლელი კულტურების ცეხვა-ნაყვავზე დამყარებული პროცესი ქვის და ხის საცხველთან არის დაკავშირებული.

საცხველი ჭერ კიდევ XX საუკუნის დასაწყისში მოქმედებდა. მისი გავრცელების მასშტაბი დაკავშირებული იყო გარკვეული ჭიშის და თვისების მარცვლელ კულტურებთან, ამავე დროს, ამა თუ იმ კონსტრუქციის და მასალის საცხველის არსებობას ბუნებრივი პირობები და გეოგრაფიული მდებარეობა განსაზღვრავდა.

ყოფაში დამოწმებული საცხველი ორი ტიპისაა: ხელის საცხველი და ღერძით მოქმედი საცხველი. მეორე ტიპის საცხველის ორი სახეა ცნობილი — ფეხის და წყლის. წყლის საცხველი ორგვარია: ბერკეტიანი — ერთღერძიანი საცხველი და ვერტიკალურ-ბორბლიანი, მრავალღერძიანი საცხველი.

საცხველი მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული, სადაც იგი მარცვლის საცხვეად იხმარებოდა. დასავლეთ საქართველოში (სამეგრელო, გურია, იმერეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, აჭარა, აფხაზეთი). საცხველი გამოყენებული იყო ენდემური პურელის: მახას, ზანდურის, ფეტვის, ღომის და ბრინჯის საცხვეად, ხოლო, როდესაც აღნიშნულმა მარცვლელმა კულტურებმა შემცირება დაიწყო, საცხველი სხვა დანიშნულებითაც გამოიყენეს. საცხველში ნაყვადნენ საკორკოტე ხორბალს, ბეგვადნენ სელს, მარილს, საკმლის საკმაზ სუნელს (ზამთრისათვის), ხილს და სხვ. რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში საცხველი გამოყენებული იყო როგორც მარცვლის, ასევე თოფის წამლის სანაყვად.⁹⁸ აჭარაში სადოგველში ცეხავდნენ ღომს, ასლს, ხას პურს — მახას, ქერს და ზოგჯერ სომინდს; ეყვადნენ ვაშლს, მსხალს ბაქ-მახის წველისათვის.⁹⁹

⁹⁸ კალეიტს აღნიშნული აქვს, რომ ღომი სვანეთშიც ითესებოდა, მაშინ ზემო სვანური როდინ//ქეიქ ღომის საცხვეად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. Э. К а л е и т, Очерк сельского хозяйства Верхней Сванетии, Тиф., 1911. стр. 16, 45.

⁹⁹ ნ. კახიძე, აჭარის მთიანი ხეობის ძველი და ახალი სამეურნეო ყოფა და კულტურა (მაქახლის ხეობა), ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, 1967, გვ. 214.

საცეხელის ტიპის იარაღი დამოწმებული იქნა ხევესურეთში, სადაც მას თოფის წამლის დასანაყად იყენებდნენ,¹⁰⁰ ასეთივე იარაღი თუშებსაც ჰქონდათ.¹⁰¹

საცეხელი სხვადასხვა სახელწოდებითაა ცნობილი: იმერეთში მას ჩამურას, როდინს, საცეხელსა და როფს ეძახიან; ჩაქში — როდინს და საცეხელს, ლეჩხუმში — საცეხველსა და ჯორგოს, სამცხე-ჯავახეთში — საცეხველს. გურიაში და სამეგრელოში საცეხელის სახელად ჩამური და ჩამურაა დადასტურებული, ჭანეთში ჩამური და მანგანა,¹⁰² აჭარაში საბეგველი და საძიგველი. საცეხელის მსგავს იარაღს სვანეთში როდინი და ქვიჩი ჰქვია, ხოლო აფხაზეთში ალაქვარა.¹⁰³ საცეხელს ანალოგი მოეპოვება ჩრდილო კავკასიაში (ოსეთი, დიდოეთი, ყაბარდო,¹⁰⁴ ინგუშეთი).

საქართველოში გვხვდება აგრეთვე სხვა კონსტრუქციის და სახელწოდების საცეხელი; ასეთია საინგილოში და მესხეთ-ჯავახეთში გავრცელებული დინგი.¹⁰⁵

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, საცეხელი, ჩვეულებრივ, მოქცეულია დასავლურ-ქართული კარ-მიდამოს კომპლექსში. ხელის საცეხელი დგას ბეღლის ან ხელას ახლოს, ფეხის საცეხელი კი გამართულია მყუდრო ადგილას სასიძინდის ქვეშ

¹⁰⁰ Г. Радде, Хевсурия и Хевсуры. Зап. КОИРГО, XI, вып. II. Тбилиси, 1881, стр. 281. აღ. რობაქიძე. თოფის წამლის დამზადება პირაქეთ ხევესურეთში, ანალები, I, 1947, გვ. 233 და შემდგ.

¹⁰¹ Г. Радде. დასახ. ნაშრომი. იქვე

¹⁰² ნ. შარის განმარტებით ჩამურა — მანგანა — ჩამური სომხების დასაფუძნელად გამოყენებული ხელის, ფეხის ან წელის ქვის საცეხელია. Н. Я. Аллар, Грамматика чанского (лазского) языка, с.-Петербург, 1910, стр. 209; როგორც ჩანს ეს უმართებულო განმარტება ეყრდნობა არასწორ ინფორმაციას. შტრ. ჩვენი განმარტებები; მანგანასთან დაკავშირებით იხ. ს. ბედუქაძე, წყლით მბრუნავი წისქვილები არავეის ხეობაში, თბილისი, 1960, გვ. 64.

¹⁰³ წალკასა და თეთრიწყაროს რაიონში, მესხეთ-ჯავახეთში, ისევე როგორც თბილისის შემოგარენში — ელიას მთაზე (სომხურ-ეთნიურ ფენაში) ბოლო ხანებამდე (XX საუკ. II ნახ. დასაწყ.) შემონახული იყო ქვის ქაშები, რომელშიც მარცხენა ხელსა და მესხეთ-ჯავახეთში სანაყად ჯამს ღენვი ერქვა, თეთრიწყაროს რაიონის არაქართული მოსახლეობაში დიბეჩ, ხოლო ხელკავს — სალდი; ელიას მთაზე მცხოვრები სომხები მას სანდს ეძახდნენ.

¹⁰⁴ მ. ჯანთარია, სმიწთმოქმედო იარაღები ყაბარდოში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები (ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა ნაშრომები) 1964, გვ. 304.

¹⁰⁵ ლ. მოლოდინი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური ზეთსახდელი იარაღები), თბ., 1963.

ან სამზადი სახლის გვერდზე საგანგებოდ გადმოხურულ ღია სა-
თავსში — მოდგმულ ა/დო შკაჩანაში ან ახორში (ჩოხა-
ტაურის რაიონში).

წყლის საცეხველის უკანა ეზოში გამართვა წყალზე და წყლის
დინებასთან დაკავშირებულ შესაძლებლობაზე იყო დამოკიდებული.
წყლის საცეხველი დღე-ღამის განმავლობაში მუშაობდა, ამიტომ
იგი წვიმისაგან დასაცავად საგანგებოდ იყო გადახურული. მიწაში
ჩასმულ მაღალ ბოძებზე გადებდნენ ლარტყებს და ხურავდნენ
ჩაღის, კოროლის, ზოგჯერ ისლის ან წუ-ს ღეროს
სახურავით. საცეხველის ამ უმარტივეს საფარს ზოგჯერ მხოლოდ
ქვემოთ აქვს ღობე შემოვლებული. გავრცელებული ყოფილა მე-ს-
რით ან შქმერით შემოკავებული საცეხველი. სამეგრელოში ამ
საფარს ოჩამურე, ხოლო გურიაში ჩამურის ბურული ერქვა.
გადმოცემის მიხედვით „ოჩამურის ბურული ქვინტად,
ძალიან ჩხოტიოდ — ვიწროდ იყო დახურული“.

ბურულის ცენტრში, მიწაში ჩამაგრებული იყო საცეხველი,
რომელსაც ირგვლივ აყალი მიწით ტყეპნიდნენ. ოჩამურეში, ხში-
რად, მოთავსებული იყო ცეხვასთან დაკავშირებული ინვენტარი:
ხელკავი, სარევი ჭოხი, ცხრილი, სანიავებელი
ფიცარი ან ხის ქერქი, გობი, 2 ვარცლი, მარცე-
ლის საწყაო ჭურჭელი, ცოცხი და სხვ.

ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ საცეხველი ნაირგვარია
კონსტრუქციისა და მასალის თავისებურებების მიხედვით. გვხვდე-
ბა როგორც ხის, ისე ქვის საცეხველი; უფრო გავრცელებულია
შეორე.

ხის საცეხველთან შედარებით ქვის საცეხველს უპირატესობა
ენიჭება მისი განსაკუთრებული გამძლეობის გამო. ამიტომაც იმ მხა-
რებში, სადაც სათალი ქვა უფრო მეტი იყო, ქვის საცეხველია
გაბატონებული. ამის კვალი დღესაც კარგად ჩანს ტყიბულის, წყალ-
ტუბოს, ჩოხატაურისა და მახარაძის რაიონებში. აღსანიშნავია ისიც,
რომ ამ რეგიონების ბუნებრივი პირობების გამო ძველად ფულადი
შემოსავლის თუ გაცვლის ერთ-ერთი წყარო ქვის ნაწარმი იყო
(საცეხველი, კეცი, წისქვილის ქვა, სახლისა და კიშკრის სვეტები,
საამშენებლო მასალა).

როგორც ირკვევა, XIX საუკუნეში ქვის ნაწარმით ვაჭრობა
გაიზარდა, რასაც ხელი შეუწყო სამიმოსელო გზებმა, რომელთა
საშუალებითაც აღნიშნული პროდუქციის გაცლა-გასაღება ხდე-
ბოდა.

ხის ან ქვის საცხველი ჯამი ორივე ტიპის საცხველისათვის აუო გამოყენებული და, მიუხედავად მისი მარტივი აგებულებისა, დამზადების ტექნიკაში ხანგრძლივი ემპირიული ცოდნა-გამოცდილება შეიმჩნევა და ეს შემთხვევითი როდია.

ხის საცხველი. ხის ჯამის — საცხველის დამზადების პროცესი რამდენიმე ეტაპს შეიცავს: ხის შერჩევა, მოჭრა და გათლა.

ხეს ძველ მთვარზე კრიდნენ (ტრადიციული იყო უკუნი ღღე — ორშაბათი, სამშაბათი, ოთხშაბათი), რადგან ამ ღღეებში მოჭრილ ხეს, საგრძნობლად მეტი უპირატესობა ჰქონდა.

მასალას კრიდნენ წლის ყოველ დროში, მაგრამ უმთავრესად ზამთარში. შერჩევდნენ მზიან ადგილზე გაზრდილ მაგარი ჯიშის: მუხის, წაბლის, წიფლის ან კაკლის მსხვილ და საღ ხეს, რომელსაც ორი ცულისპირით შემოსეირავდნენ. შემდეგ საცხველის ზომის ჰიხედვით მოჭრილი მორის გადაზომვა, დაქრა ან დახერხვა საჭირო. ხოლო მთვარის კლების დროს მორს გამოკუთხავენ, სატოხით (იმერ.) გულს ამოუტეხენ, ნაჯახით ამოთლიან და წყეპარით ამოფხეკენ. ამოთლილ გულში გამოსაწეავად სიმიდის ნაგულას ჩადებენ და ცეცხლს დაანთებენ. ზოგი ხე გამოწევის დროს სკდება, ამიტომ გულის ამოწვა ყოველთვის არ შეიძლება. გამომწვარ ან გულამოღებულ საცხველს ჯერ ეჩოთი გაწმენდენ, მერე ხეწით და დანით გაასუფთაებენ. საცხველი სხვადასხვა ზომის იყო. ხშირად გვხვდება 2 მეტრი სიგანის, 70—80 სმ სიმაღლის და 20—30 მეტრი სიღრმის საცხველები.

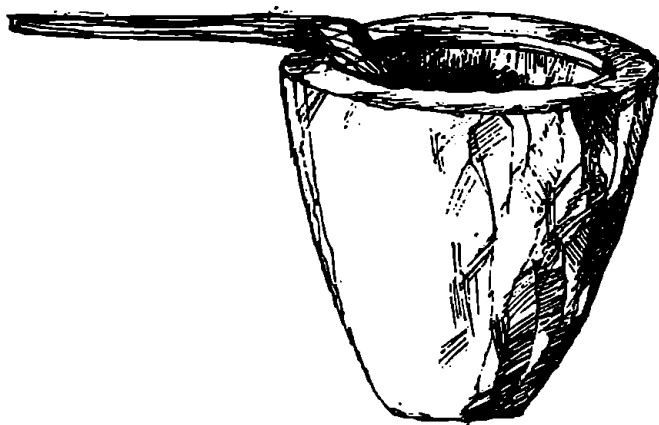
ქვის საცხველი. საცხველის გათლის ტრადიციების შესასწავლად, საინტერესო მასალას გვაძლევს გურიის (ჩოხატაურის რაიონის სოფელ ვანის, ზომლეთის, ძირგანახლების და მახარაძის რაიონის, სოფელ გორისფერდის) ქვის საბადოების დამუშავების ხალხური წესები.

ქვის მოჭრა და გათლა ღიდ დახელოვნებას საჭიროებდა. ქვის საბადოებით მდიდარ კუთხეში ქვის მჭრელი და მთლელი ხშირად სხვადასხვა პირი იყო; ზოგი ქვისმთლელი სალაღუმეზე (ნახ. 6) ქვის მოსაჭრელად არ წავიდოდა.

საცხველის ქვის შერჩევა უპირატესად საბადოს მდებარეობის მიხედვით ხდებოდა. ყველაზე კარგ მასალად ითვლებოდა მზის გულზე ამოზრდილი ობოლი ქვა, რაც ადვილი მოსაჭრელი და კარგი დასამუშავებელი იყო. ქვის გამოცნობა იცოდნენ აგრეთვე

ხმის გამოცემით. ქვას ჩაქუჩს ან ქვას ურტყამდნენ. ბზარი თუ ახლოს იყო, ხმაზე ატყობდნენ და მას არ კრიდნენ. საცეხველისათვის იხმარებოდა სახსარიანი და ტალიანი ქვა, რასაც სხვადასხვაგვარი დაბურღვა და მოჭრა ესაპიროებოდა.¹⁰⁶

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში საცეხველისათვის სხვადასხვანაირი ქვა იყო გამოყენებული. ჩოხატაურის რაიონში ამ მიზნით ლურჯი ხოქოიანი ქვა იხმარებოდა. „თეთრ ქვას, რომელსაც თირ ქვას უწოდებდნენ, საური — ბზარი აქვს, იგი ლალუმით არ-ცქრება, თუ ასეთი ქვისაგან საცეხველი გაითალა, იგი ცეხვის დროს იშლება და ნაცეხს ქვიშასავით შეერევა“.

ნახ. 6

ტყიბულის რაიონში (კურსები, მუხურა) საცეხველისათვის იყენებდნენ სილახეშიან ქვას, რომელსაც ზოგან კბილიან ქვას ეძახდნენ, ზოგან კი ფხიანს ან ხორკლიანს¹⁰⁷. ეს ქვები შედგებოდა სხვადასხვა ფერის და სიმაგრის ქვის ნაწილაკებისაგან. კბილები წირის მოქმედების დროს ხელს უწყობდა თაველის დაფშვნას — მარცვლისათვის კილის შემოცლას.

ქვის შერჩევას დიდი მნიშვნელობა აქვს. ცუდად შერჩეული ქვა დამუშავების დროს ტყდება. საგანგებოდ არჩევდნენ წყლის საცეხველის ქვას, რომელიც ძალიან მაგარი უნდა ყოფილიყო.

¹⁰⁶ ავტორის სხვა დღიურები, ტყიბულის რაიონი, 1973, რგ. 3.

¹⁰⁷ ავტორის სხვა დღიურები, მახარაძის რაიონი, 1959, რგ. 1, 2; 1971, რგ. 1.

ტეხვას ყველა კლდე არ ემორჩილება, ამიტომ ქვის მოჭრა ორგვარი ხერხით ხდება: სოლებითა და წამლით — დანადგრით. ზოგ უსახსრო და მაგარ კლდეს ბ უ რ ი — სოლი ვერ ერევა. ზოგ კლდეს

სურ. 3

კი სიმაღლის გამო ვერ მიუღებებიან. ამიტომ ისეთი ქვა, რომელიც სოლით არ იჭრება, დანადგრით უნდა მოტეხონ.

ქვის მოჭრის ან ქვის ხდის დროს ქვას მოუძებნიან ძარღვს — სახსარს (ს ა თ ა ლ ი კლდე ძარღვიანი უნდა ყოფილიყო),

წვერწამახული წაქატი ერთ ხაზზე დაღარავენ და რკინის პალათი ან ბურლით//ბურით გატეხენ — სასულეს მისცემენ. ქვის-მჭრელები ქვის გასაქრელად ბურს ნელ-ნელა ატრიალებენ, ხოლო ქვის დასარბილებლად (რომ ადვილი გასაქრელი ყოფილიყო) ნაბურალში წყალს ასხამენ და ნაფქვავს რკინის კოვზით ამოწმებდნენ. სუფთა ნაბურალში ჩაყრიან შინ დამზადებულ ლალუმის წამალს. თავზე კლდის მშრალ მიწას დააყრიან და ბურისთავით დატეხიან. წამლის ჩაყრის შემდეგ ნაბურალის გვერდზე გრძელსახე-ლურიან რკინის მილს არჭობენ და ხერელის გასაქეთებლად ატრიალებენ. ხერელში ათავსებენ წამლიან ისლის კალამს, რომელსაც ნიწის ზემოთ თავს უტოვებენ. ისლის კალამს ცეცხლის მოსაქიდებლად თავს უხსნიან, აბედს ადებენ და მერე ცეცხლს უკიდებენ. ცეცხლი აბედს გაჰყვება, მივა ლალუმთან და აფეთქდება. ბურის სიმაღლე და ჩასაყრელი წამლის რაოდენობა ქვის სიდიდეზე და სისქეზეა დამოკიდებული. თუ მოსატეხი ქვა დიდია, ლალუმი გრძელი უნდა იყოს და წამალიც ბევრი უნდა ჩაეყაროს. ზოგ ქვას რამდენიმე ნაბურალი სჭირდება. შემდეგ იწყება მოჭრილი ქვების გათლა, რასაც ესაჭიროება საკუთარი მოხელე და იარაღი.

ოსტატი ქვაზე ხის ორკაბა ჯოხით ან ფარგლით წრეს შემოწერს და წრეხაზის შიგნით დიდი წვერიანი წაქატი ქვის გულს ამოკაფავს, ხოლო სიღრმეში მუშაობა რომ ადვილი იყოს, პატარა წვერწამახულ წაქატს ხმარობს. პატარა წაქატი ქვას გულბანდს (სიგანეში თლის) უთლის.

როდესაც გულის ამოღება დამთავრდება, პირთხელი/პირგვალ წაქატი, ქვისმთლელი საცეხველის შიგნითა ნაწილს გამოპირთხლავს—წმენდს, საცეხველის ქვას სიმრგვალებს აძლევს. ეს არის საცეხველის გულის გასასწორებელი საფხეკი წმენდა. ქვისმთლელი შემდეგ საცეხველის ქვას გარეთა წრეხაზის ორგელივ შემოჭრის. ქვა პირთხელი წაქატი კოშტულამდე¹⁰⁸ თანდათან ითლება, ხოლო კოშტულის გათლა-გამოყვანა ხდება სატეხით. ქვის სიგანეში მოკლება იწყება მუტლის ქვემოთ და კოშტულამდე გრძელდება თუ ქვის გული არასწორად ამოიკაფა, ე. ი. ერთ მხარეს მეტად ამოღებული, ხოლო მეორე მხარეს ნაკლები, მაშინ წირისთავი მუშაობის დროს გამრუდდება და ვერ იმუშავებს, ამისათვის საჭიროა საცეხველის ქვის არათანაბრად ამოკაფული ადგილი ისევ ამოიკაფოს — გასწორდეს.

¹⁰⁸ საცეხველის ქვის ძირი, რომლითაც ის მიწაში მაგრდება.

საეცხველის ქვას თავზე უკეთებენ ლავგარდანს, რომ ცეხვის დროს მარცვალი შიგ ჩაბრუნდეს და არ ამოიფანტოს.

საეცხველი სხვადასხვა ფორმის და მოცულობის იყო: კონუსისებური, ოვალური, გულბანდიანი — დიდგულიანი (იმერეთი, რაჭა, ლეჩხუმი, გურია, სამეგრელო), პირჩაკრილი (სამეგრელო), დიდგულიანი და მრგვალი ოთხფეხიანი (იმერეთი — ვანი), ყურიანი (გურია — მახარაძის რაიონი), დიდგულიანი და სწორძირიანი (ტყიბული, მუხურა), აღნიშნული საეცხველები შეიძლება ყოფილიყო როგორც დაბალი, ასევე მაღალი.

საეცხველი სხვადასხვა მოცულობისაა. ხელის და ფეხის საეცხველის ამოღებული აქვს დიდი გული, წყლის საეცხველი კი უფრო გრძელი და ვიწროა, მას პატარა გულბანდი აქვს (ქვის გული ღრმად და განივრად არ არის ამოღებული), რის გამოც ცეხვის დროს მარცვალი თავისთავად ტრიალებს შიგ და დამხმარე მუშახელს არ საჭიროებს. ამის გამო საეცხველში სუფთა — ჭენჭა — ნახორ გაცლილი ღომის ჩხო უნდა ჩაიყაროს, რადგან ნახორიანი მარცვლის ცეხვას ხელის შეწყობა (ხშირი ამორევა) უნდა.

გურიაში საეცხველის ქვების საუკეთესო ხარისხის საბადოებად ცნობილია ჩოხატაურის რაიონის სოფელ ვანის — სამაჰვარანას, ქვის სატეხის, ყორეოლიანის დელეს და ჩიჩუას ქვის საბადოები. ამავე რაიონში საეცხველის ქვას კრიან სოფელ ძირგანახლებაში, ქვიშნარას დელეში, სოფელ ზომლეთში, კონცხოულა და ბოხტანა-ში, სოფელ ბუქსიეთში — ქვაისათალზე.

მახარაძის რაიონში საეცხველის ქვა იჭრებოდა სოფელ გორისფერდის საბადოში, იმერეთში: მუხურაში, კურსებში. აღნიშნული საბადოების საეცხველები იყიდებოდა ადგილზე, გაჰქონდათ მეზობელ რაიონებშიც.

როგორც გათლილი, ისე გასათლელი ქვის შესყიდვა საბადოს ადგილზეც იცოდნენ. XX საუკუნის დასაწყისში საუკეთესო ქვის მთლები მახარაძის რაიონიდან ჩოხატაურში მიდიოდნენ და ქვას იქ თლიდნენ, ან ქვას ყიდულობდნენ და გასათლელად მახარაძეში მიჰქონდათ. ზოგჯერ ასეთ ქვებს ვაჭრები იძენდნენ; მაგალითად, ერთ-ერთი ასეთი ვაჭარი ჯამლეთ სურგულაძე ჩოხატაურში ნაყიდ ქვებს ბათუმში სხვას ათლევინებდა. გასათლელი ქვა ადგილზე უფრო იაფი იყო. მყიდველს ზოგჯერ ურმის ქირაც ჰქონდა გადასახდელი. ერთ ურემზე მხოლოდ ორი ქვა ეტეოდა. ორი ქვის წაღება უღელი

ხარით XX საუკ. დასაწყისში, თითქმის 1914 წლამდე, მანეთი ყოფილა გურიაში ყველაზე დიდი მაზნანდა ვანის საბადოს ქვისა იყო. ქვის ფასებში სხვაობა იყო. წყლის საცეხველის ქვას მეტი მუშაობა სჭირდებოდა, 3 მანეთი ღირდა,¹⁰⁹ ფეხის და ხელის საცეხველი კი — 2 მანეთი.

ცნობილი ქვის მთელის, ივანე მახარაძის მონათხრობის მიხედვით ქვა ზოგჯერ ნატურით იყიდებოდა. XX საუკ. 30-იან წლებში საცეხველს ფუთ ბრინჯზე ცვლიდნენ, ფუთი ბრინჯი კი იმ დროს 150 მანეთი ღირდა.

როგორც აღინიშნა, საქართველოში ორი ტიპის საცეხველი იხმარებოდა — ხელის და ღერძით მოქმედი.

ხელის საცეხველი შედგება ხის ან ქვის ჯამის და ხელკაჯარისაგან, რომლითაც წარმოებს ცეხვა. ხელკაჯარის სხვადასხვა სახეობა დასტურდება: თავმოხრილად გათლილი ან თავკოჩიანი ხის ხელკაჯარი¹¹⁰ (ტაბ. X, ნახ. 1).

ხელკაჯარის სხვადასხვა სახელწოდებაა ცნობილი: ხელკაჯარი/კაჯარი (იმერეთ-ლეჩხუმი), ხელკაჯარი/საცეხვი კეტი (რაჭა), კაჯუტი/კაჯუტეფი (სამეგრელო),¹¹¹ ლაყალ (სვანეთი).

XX-XIX საუკუნეებში საცეხველის ასეთი მარტივი სახეობა არსებობდა უფრო განვითარებულ (ფეხის და წყლის) საცეხველებთან ერთად და იგი, ადვილი გაკეთებისა და მოხმარების წყალობით, ჩვენში მეტად იყო გავრცელებული. ყოფის მონაცემების მიხედვით ხელის საცეხველში მარცვლის ცეხვა საკმაოდ რთულ და ხანგრძლივ პროცესს მოიცავდა;¹¹² სამი, (ან უფრო მეტიც, ექვსამდე) ქალი დგებოდა საცეხველის გარშემო და ხელკაჯარით რიგრიგობით გარკვეული ტაქტის მიხედვით არტყამდა საცეხველში მოთავსებულ თავთავს და სიტყვებს თუ ბგერებს — ა-ს ა-ვ-ს წარმოთქვამდა.

¹⁰⁹ სოფელ ვანში მცხოვრები ივანე მიხეილის ძე მახარაძის მონათხრობით „წყლის ჩამურას ქვა მაგარი გასათლი იყო, სიმაღლე მეტი უნდოდა და ამოქრაც. სიმაღლე 5 ნიშანი უნდა ყოფილიყო, ნიშანი 1 ცილა, ე. წ. 18 სმ. 5 ნიშანი 90 სმ უდრის“. 1959 წლის გურიის ეთნოგრაფიულ ექსპედიციის დღიურიდან.

¹¹⁰ ქვემო რაჭაში, სოფელ ყოშხაში ხელკაჯარის შესახებ ამბობდნენ: „ტყეში დავიბადე, ტყეში გვეიზარდე, გაშვედი და კიკუ დავიძახე“. ავტორის სავსე დღიური, ამპროლოვების რაიონი, 1960, რე. 2.

¹¹¹ კაჯუტეფი სიმინდის საფუშველადაც იხმარებოდა, მას მოკაუჭებელი ან კოჩიანი თავი ჰქონდა. შინამრეწველობის მასალები, მიწათმოქმედება და სოფლის მეურნეობის იარაღები, MII, გვ. 133—134.

¹¹² ქ. რუხაძე, ღმრის კულტურა დასავლეთ საქართველოში. გვ. 88.

ლომის პირველი ცეხვა მეტად მძიმე სამუშაო იყო. თუ ლომის თავთავი კარგად იყო გამხმარი, მას მხოლოდ ერთხელ ცეხვავდნენ, მაგრამ ხშირად იგი ორჯერ იცეხებოდა. მეორე ცეხვა უფრო სწრაფად ხდებოდა, რადგან მარცვალი სუფთა იყო.

როგორც ცნობილია, სამეგრელოს მთავრებს ჰყავდათ მოჯალაბეები, დოღმახორები, რომელთაგან ლომის მცეხავი და მელომცხრილე ყველაზე დაბალი კატეგორიის ყმები იყვნენ. მათ ევალებოდათ ლომის ცეხვა, განიავება და მოხარშვა. ლომის ცეხვა ყველაზე უფრო ძნელი ხელობა იყო. თუ დოღმახორე თავს გამოსიყუდდა ან თვითონ ბატონი უწყალობებდა და გაათავისუფლებდა, იგი მეგერე ხდებოდა, ანით კი იგულისხმებოდა, რომ ლომი აღარ უნდა ეცეხვა. მაგრამ ბატონისათვის წლიურად უნდა გადაეხადა: 1 ღორი, 1 ქათამი, 1 კოკა ღვინო და 1 ქილა ლომი.¹¹³

ასევე ძნელი იყო ენდემური პურეულის — მახას და ზანდურის ცეხვა. შინამრეწველობის მასალებში აღნიშნულია, რომ „მახა და ზანდური ორივე საცეხვი პურია და ესაა, რომ გვძულს თუ არა მაგათ პური ვერ მოუვა ვერაფრით... ზ ა ნ დ უ რ ი, მ ა ხ ა და ლ ო მ ი იცეხება“.¹¹⁴

ფეხის საცეხველის კონსტრუქციაც მარტივია. იგი ძირითადად დამყარებულია ხის ნაწილების ერთმანეთთან დაკავშირების პრინციპზე. ფეხის საცეხველი ოთხი ნაწილისაგან შედგება: საცეხველი ჯამის, წირისთავის, ტაფის და ორი ძელისაგან. დამხმარე ნაწილებია: ხელის მოსაკიდებელი ღვედი და მარცვლის სარევი ჯოხი (ტაბ. X ნახ. 3.)

ფეხით ცეხვა ასე ხდება: მცეხავი ფეხით შედგება გრძელტარბიანი საცეხველის მარჯვენა ან მარცხენა ღერძზე — ლილვზე, ხელებს მალა გამობმულ თოკს მოჰკიდებს და მეორე თავისუფალ ფეხს ტაფის/ძელის ბოლოს მოახვედრებს. თუ მარცხენა ფეხი ღერძზე აქვს დადებული, ის მარჯვენა ფეხით აწევს ტაფის ბოლოს, რომლითაც წირისთავი მარცვლის გასაცეხავად მოძრაობაში მოჰყავს. წირისთავმა ზომიერად უნდა იმოძრაოს, რომ უკან არ გადატრიალდეს.¹¹⁵

¹¹³ ქ. ბოროზდინი, რაფ. ერისთავი, მურიე. ბატონუბო საქართველოში, გვ. 124—125.

¹¹⁴ შინამრეწველობის მასალები, მიწათმოქმედება და სოფლის მეურნეობის იარაღები, M II, გვ. 36.

¹¹⁵ შდრ. თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გვ. 44.

ფეხის საცეხველში ჯენჯიანი მარცვალ უფრო სწრაფად იცეხვება, ვიდრე ხელის საცეხველში, რადგან დარტყმა მძიმედ და სწრაფად ხდება. ცეხვის დროს მარცვალ სამჯერ უნდა გადააბრუნონ, რომ ერთ ადგილზე არ ჩაეკრას და გაუცეხავი არ დარჩეს. მცეხავს დამხმარე ქალი ჰყავს, რომელიც მარცვალს ხელით ან ჯოხით ურევს. ფეხით ცეხვა მეტისმეტად მომქანცავია, რის გამოც მომუშავენი ერთპანეთს ენაცვლებიან.

ღერძიანი საცეხველის ერთ-ერთი სახეობაა წყლის საცეხველი, რომლის მოძრაობაში მოყვანა და ცეხვა წყლის ენერგიის მექანიკური გამოყენებით ხდება, მაშინ, როდესაც ფეხის საცეხველში ამავე სამუშაოს შესასრულებლად ადამიანის ძალაა გამოყენებული.

წყლის საცეხველი შედგება: კოვზის, წირისთავის, ქვის ან ხის ჯამის — საცეხველის და ღერძისგან. საცეხველის ცენტრალური ნაწილია ძელი/ღერძი, რომლის ერთი ბოლო წყლის ჩასასხმელად კოვზივითაა გათლილი, მეორე კი გამოჭრილია სწორი წირისთავის გასაყრელად. წირისთავის ქვემოთ დგას საცეხველი ჯამი, რომელშიც ხდება ცეხვა. წირისთავთან გაკეთებულია ცეხვის მარეგულირებელი პატარა ფიკარი — ნამორი. კოვზის ტარს ცენტრალურ ნაწილში გაყრილი აქვს ლილვი — საყრდენი, რომელიც ღანდურზეა დამაგრებული.

საცეხველის მოძრაობაში მოსაყვანად კოვზს მიუყენებენ დელეს ან საგანგებოდ გაკეთებულ ღერძს: როდესაც კოვზი წყლით აივსება, ქვემოთ იწევს, წირისთავი კი მაღლა ადის; კოვზიდან წყლის გადმოხშვის დროს წირისთავი დასძლევს, დაეცემა საცეხველ ჯამს და მარცვალს ცეხავს.¹¹⁶

წყლის საცეხველის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მოწყობილობას წარმოადგენს ოთხკუთხედად გათლილი კოვზის ფორმის გრძელი ხე და მასზე ასხმული სხვა ნაწილები (ტაბ. X, ნახ. 2.)

წყლის საცეხველის ნაწილების გასაკეთებლად კარგი ხელოსნური ცოდნაა საჭირო. გურული ოსტატის თქმით: კოვზისათვის საუკეთესოდ ითვლება წაბლის ხე, რომელსაც საგანგებო შერჩევა სჭირდება. კოვზისათვის „ხახვიანი ხე არ ვარგა, წაბლის ხე მკი ხახვივით იცის გული“.

¹¹⁶ შდრ. თ. სახოკია, მოგზაურობანი, გვ. 44.

ზოგიერთი ხის მასალა მთვარის ფაზების მიხედვით უნდა მოე-
კრათ. წაბლს და მუხას კია არ უჩნდება, ამიტომ მთვარეს ყურად-
ღებას არ აქცევდნენ. ხოლო ბლის ან თხემლის ხის მოჭრა ძველ
მთვარეზე იყო საჭირო. ხეს კოვზისათვის მაისში ან გვიან შემოდ-
გომას კრიან. ხალხური თქმით, მაისის ხე არ კილავს, შე-
მოდგომას მოჭრილი ხე მშრალია და წყალში დიდხანს ძლებს. სა-
კოვზედ შერჩეულ ხეს დაზომავენ და ცულით ან ბირდაბირით მოჭ-
რიან. მოჭრილ ხეს ტყეში გამომორავენ, ფართო ძირს და ვიწრო
ყელს გაუყეობენ. გამომორილ ხეს წყალში ჩაღებენ. „წყალში
ჩაღებული ხე რკილს არ იჩენს, გამეიხარება
წყალში და მერე დავხევთ, ცხელ წყალშიც
ვატარებთ ძელს და არ კილავს, დუღარეს გადა-
ვარებთ, ისიც კარქია“.

გამოსათლელად მომზადებულ ძელს ცულით ძირს წახევენ
და გულს ცულის პირით ამოიღებენ. კოვზის კუთხეებს სატეხით
ამოჭრიან და პირგვალი ეჩოთი ამოასუფთავენ (რადგან სიღრმე-
ში ცულით მუშაობა არ შეიძლება).

კოვზის//ბალქაშის (იმერეთი) //ტაფის (ჩოხატაურის
რაიონი) დიამეტრი სხვადასხვა ზომის კეთდება. ტანი შუაწელთან
თანდათან ვიწროა, ხოლო ბოლო წვრილი აქვს. გათლილი კოვზის
სიგრძე დაახლოებით 3 მ და 70 სმ, ტარის სიგრძე 2 მ 55 სმ-ია.
როდესაც კოვზი ამოითლება (სიღრმე 30-35 სმ) მას გადააბ-
რუნებენ და უკანა ნაწილს ცულით წანაქთულათ გათლიან.
კოვზის ტარის შუა წელს ლილვის გასაყრელად სატეხით ამოჭრიან,
ბოლოში ამოტეხავენ და მოკლე წირის თავს//კველოს (იმე-
რეთი) ვერტიკალურად დაუყენებენ.

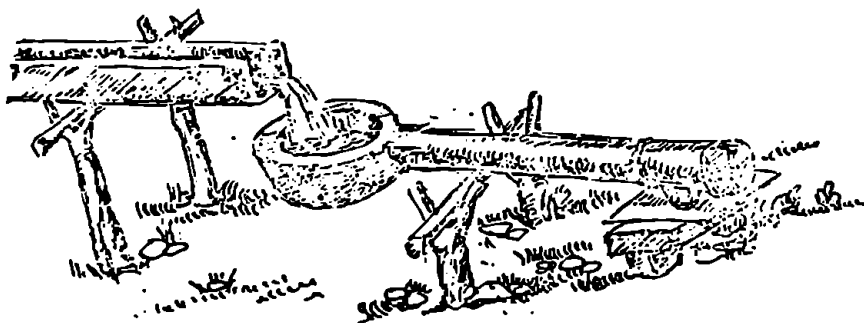
წირისთავისათვის ყველანაირ ხეს იყენებენ (თხმელა, თუთა,
წაბლი, ცხემლა, ხურმა, ბზა, წყავი). კარგია, როდესაც წირისთავი
ხმელი ხისაგან არის გათლილი, რადგან დაწოლას იგი განიცდის
ვერტიკალურ მდგომარეობაში და თუ სიმაგრე არ ექნა, გაიღუნება.
ამასთანავე, ნედლი წირისთავი ხმობის დროს შევიწროვდება, იგი
კოვზის ტარში თავისუფლად იმოძრაავებს და ხელს შეუშლის
მის მუშაობას. წირისთავის დიამეტრი 8—10 სმ ფარგლებში მერ-
ყეობს. მისი სიგრძე საცხეველის ქვის სიღრმეზეა დამოკიდებული.
ამის გამო წირისთავი კოვზის ტარში ისეა გაყრილი, რომ შესაძლე-
ბელია მისი აწევ-დაწევა. თუ ქვა ღრმა არის, წირისთავს ქვემოთ
წევენ ან პირიქით. წირისთავის სიგრძე დაახლოებით 1 მ-ია. რო-
დესაც კოვზი ხმელია, კოვზის ტარის და წირისთავის შეერთების

ადგოლზე კეთდება ცეხვის მარეგულირებელი ფიცარი. საშუალო სიანუ დამატებითი ნამორის სისქე 2 ვერშოკი ან ვერშოკნახევარია, სიგრძე 50 სმ. ნამორი იმ ზომის და იმ სიმძიმისაა, რამდენიც კოვზის გასაწონასწორებლად სჭირდებათ. თუ ცეხვის დროს წირისთავს ნამორი არ ჰყოფნის, უმატებენ მეორე ნამორს.

წირისთავის გასაშუალებად ხდება მასზე სიმძიმის დაკიდებითაც (მას ჰკიდებენ ქვას, დაჰყებდნენ ხის ნაჭერს, ან ტყვიას გაუკეთებენ); თუ კოვზი ცეხვის დროს რეგულირებული არ იქნა, მაშინ კოვზის ტარი აიწვეს მაღლა და გადატრიალებს.

ასე ხდებოდა წყლის საცეხველის ხის ნაწილების ასწმა, მაგრამ მას რომ ემუშავა, საჭირო იყო დვიროს, არხის//დარის, საგდულა//რეგულატორის გაკეთება¹¹⁷.

წყლის საცეხველში იცეხებოდა 3 ბათმანი (დაახლოებით 30 კგ.) თველი. თუ წყლის დინება სწორია და საცეხველი კარვადაა გამართული, დღე-ღამეში მას შეუძლია ორ ფუთამდე ღომი გაცეხეს. მაგრამ თუ საცეხველს სული ეპარება, მაშინ ის ერთ ქილა ღომსაც ძლივს მოერევს, — ამბობენ გურიში.

ნახ. 7

¹¹⁷ საცეხველის ხის ნაწილების ტექნოლოგიური მხარის დეტალურ აღწერას არ შეეხებოთ. ხის დიფერენცირებული გამოყენების შესახებ იხ. მ. გეგეშიძე, გელენიობის ხის იარაღ-კერპელი დის. საქართველოდან. საქ. მეზუუმის მოამბე, ტ. XIX B., 1956.

ფეხის საცეხველში, რადგან იგი ნაკლები მოცულობის იყო და მისი კონსტრუქცია ზედმეტ დაწოლას — სიმძიმეს ვერ იტანდა, ბევრი ღომის თავთავის ჩაყრა არ შეიძლებოდა.

წყლის საცეხველის სახესხვაობას წარმოადგენდა კახეთში გავრცელებული თ რ ი მ ლ ი ს წ ი ს ქ ე ი ლ ი და საინგილოში დადასტურებული ბრინჯის სა ც ე ხ ვ ი დ ი ნ გ ი, რომლებიც დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული საცეხველისაგან განსხვავდებოდა იმ ვერტიკალური ბორბლით, რომლის გარკვეული მიმართულებით ტრიალი იწვევდა მასზე გაკეთებული რამდენიმე მკლავის მოძრაობას და ცეხვას.¹¹⁸

წყლის საცეხველის მსგავსი ხელსაწყო იარაღი: და თ ვ ო უ ლ ი, სა ც ე ხ ვ ე ლ ა (იმერეთი), და თ ვ ო უ ლ ი (გურია, შავშეთ-კლარჯეთი),¹¹⁹ სა რ ა ე უ ნ ა, სა რ ა ხ უ ნ ა (რაჭა-ლეჩხუმი, გურია), ო კ ა ე ე ე / ო კ ე ა ე ე (სამეგრელო), სა რ ე ჭ გ ე ე ლ ე (ქვემო იმერეთი), წ კ ა რ - მ ა ნ გ ა ნ ა (ლაზეთი), გამოყენებული იყო ყანებში დათვის და მაჩვის დასაფრთხობად. ეს იარაღი საცეხველისაგან კონსტრუქციულად იმით განსხვავდება, რომ აქ კაკუტი ჯამს კი არ ეცემა მარცვლის საცეხვად, არამედ ორ ბოძზე დამაგრებულ ძელს, რომლის ხმაური ნადირს აფრთხობს (ნახ. 7).

საცეხვი ფილები დასტურდება ძველი კულტურული სამყაროს იმ ხალხთა სამეურნეო ინვენტარშიც, რომლებსაც უხსოვარი დროიდან მოჰყავდათ ღომი, ბრინჯი და სხვა მარცვლეული.

ფილი იხმარებოდა არა მარტო მარცვლის საცეხვად, არამედ ტექნოლოგიური და ფარმაცევტული საქმისათვისაც. ძველი გემთამდნეები მას იყენებდნენ (მესოპოტამია, ეგვიპტე, საბერძნეთი) მდინის დასამტვრევად,¹²⁰ აღსანიშნავია, რომ ამ მიზნით რკინის

¹¹⁸ წყლის საცეხველი და მარცვლის სანაყი დინგი (თეთრიწყაროს რაიონი, მესხეთ-ჯავახეთი, თრიალეთი, სომხეთი) დასტურდება წისქვილთან ერთად.

გასათვალისწინებელია, რომ ხევსურულ-დიდოური თოფის წაშლის სანაყი დ ე ნ გ ი, ინგილოური დ ი ნ გ ი, მესხურ-ჯავახური მარცვლის საცეხვი დ ი ნ გ ი კონსტრუქციულად განსხვავებული, მაგრამ ერთი ფუნქციის მქონე იარაღია, რასაც მხარს უბამს წინა ინდოეთსა, ინდონეზიაში და ჩინეთში მარცვლის საცეხვი ჭურჭლის დენკის არსებობა. ეს ენობრივი შეხვედრები შემთხვევით არ უნდა იყოს. შესაძლებელია იგი მათ საერთო წარმომავლობაზე ლაპარაკობდეს.

¹¹⁹ Н. Я. Марр, Дневник из поездки в Шавшетию и Кларджетию, С. П. 1911. стр. 33.

¹²⁰ P. Forbes, Studies in Ancient Technology, III. 1955, 148—149.

ფილთაქვებსაც ხმარობდნენ.¹²¹ ფილსა და ფილთაქვას პალესტინის ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ მეზოლითის მცხოვრებლები იყენებდნენ. საბერძნეთსა და რომში თიხის ფილები ახალი წელთაღრიცხვის 1 საუკუნეში იყო გამოყენებული.

ცნობილია ფილთაქვის მარტივი მექანიზაციის რამდენიმე ნიმუში: ერთ-ერთია, როდესაც ის ჰკიდია ხის ტოტზე ან რომელიმე სხვა სახის ელასტიურ საკიდარზე და მუშაობს.¹²²

ფეხისა და წყლით მოქმედი ბრინჯის საცეხველები იხმარებოდა აღმოსავლეთ და სამხრეთ აზიაში, ჩინეთში, იაპონიასა და ინდონეზიაში. პ. ლეზერის ცნობით, საცეხველი დადასტურებულია 1230 წელს, მე-13 საუკუნის დასაწყისში, ჩინეთში.¹²³ საცეხველს ხმარობდნენ ფინეთში, აღმ. გერმანიაში, პოლონეთში, იტალიაში, ესპანეთში, უნგრეთში და სხვ.

როგორც ვხედავთ, საცეხველის გავრცელების არეალი მეტად ფართოა, იგი მოიცავს ტერიტორიას იაპონიიდან ესპანეთამდე.

ქართულ სპეციალურ ლიტერატურაში საცეხველი აბორიგენულ კულტურად და ჩვენი ყოფის ერთ-ერთ მთავარ ელემენტად არის მიჩნეული.¹²⁴

საცეხველის წარმოშობის საკითხზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ის კულტურები, რომლებშიც საცეხველს იყენებენ, თანაბარფასოვანი კულტურების ჯგუფს არ ეკუთვნიან (პ. ლეზერი და ე. მაინენი)¹²⁵. ე. მაინენი თვლის, რომ საცეხველის წარმოშობა და გავრცელებაში კავასია მხოლოდ პასიური გადაცემის როლს ასრულებდა. პ. ლეზერისა და ე. მაინენის შეხედულებები გაკრიტიკებულია ა. რობაქიძის მიერ და წამოყენებულია მოსაზრება საცეხველის ფილოგენეტური წარმოშობის შესახებ.¹²⁶

ეთნოგრაფიულ (მარცვლეული კულტურების თავისებურებათა გათვალისწინება და სხვ.) და არქეოლოგიურ მონაცემებს არსებითი

¹²¹ Р. В. Ш м и н т, Очерки по истории горного дела и металлообработки в античной Греции, 253—254.

¹²² Forbes, დასახ. ნაშრომი, გვ. 149—150.

¹²³ P. L e s e r, Westöstliche Landwirtschaft. Koppers Festschrift, W. 1928 გვ. 468—472.

¹²⁴ Г. Ч и т а я, Этнографические исследования в Грузинской ССР, Советская этнография, 1948, т. IV, стр. 182.

¹²⁵ ა. რობაქიძე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბილისი, 1960, გვ. 8.

¹²⁶ იქვე.

მნიშვნელობა აქვს საცეხველის გაჩენის დროისა და ოდითგანვე მისი ამავე დანიშნულებით ხმარების თვალსაზრისით. რადგანაც საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებმა ხალხმა უკვე ქვის ხანიდანვე იცოდა სათანადო ქანების შერჩევა და მათი გამოყენება საცეხველის „წინაპრისათვის“ — სანაყ-სასარესებისათვის¹²⁷, არსებობდა ყველა პირობა იმისათვის, რომ ეს სამეურნეო იარაღი ჩვენში შექმნილიყო.

აღნიშნული იარაღების და მბრუნავი ხელწისქვილების დადასტურების ფაქტები მიუთითებენ უძველესი დროიდან მომდინარე იმ უწყვეტ ტრადიციების არსებობაზე, რასაც საცეხველის შექმნამდე უნდა მივეყვანეთ.

საყურადღებოა ისიც, რომ უძველესი მარცვლეული კულტურები (მახა, ზანდური) და საცეხველი კულტში არის შეპერილი.

ლეჩხუმელების ძველი სარწმუნოებრივი შეხედულებით, თედორობა საღამოს ოჯახის უფროსი ქალი მოხელდა ცომს, გამოაცხობდა სამ ლობიო ჩართულ და ერთ ლობიან საცეხველსა და ცხობდა, რომელსაც იმდენი ხელკავის გამოხატულება ჰქონდა, რამდენი ქალიც ოჯახში იყო. გარდა ამ კვერებისა აცხობდნენ: სახნისის, თოხის, ნაჯახის, ნამგლის, ცელის, ბარის პურის თაველის და სხვა მისთანათა მოყვანილობის კვერებს, რომლებსაც გობზე დააწყობდნენ, იქვე ჰქოთ ღვინოს დადგამდნენ და ზედ სანთელს მიაყრავდნენ (ეს კვერები და ოთხივე ტაბლა ნათეს-ნამუშევრის სალოცავად იყო განკუთვნილი). ამის შემდეგ, ოჯახის უფროსი ქალი კერიის მარჯვენა მხარეს დაიჩოქებდა, გობს სამჯერ წაღმა მოაბრუნებდა და შეილოცავდა: ღმერთო ნუ წამიხდენ ჩემ ნათეს-ნამუშევარს, დეიფარე მატლისაგან, ცუდი მოქმედებისაგან, სანამ ცოცხალი ვიქნე არ დავაგდო შენი შეხვეწილი და ღვთის ვედრება. ამ ლოცვის შემდეგ გობს დადგამდა სუფრაზე, ღვინოს დალევდა და ვახშმის ჰამას შეუდგებოდა. ნათეს-ნამუშევრის სახელზე განკუთვნილ ტაბლას ყველა შექამდა. მეორე დღეს უფროსი ქალი გამოიტანდა საცეხველსა და ცხობდა, ჰქოთ წყალს და მივიდოდა საცეხველთან, ტაბლას სამჯერ შემოავლებდა და შეილოცებოდა: ღმერთო მომეცი ამაში მოსაცეხვი პური, მახა, ზანდური, ნუ დამილევ შენ წყალობას გამჩენო

¹²⁷ ს. ბედუაძე, სატყველების განვითარების ისტორიისათვის, ხელწისქვილები, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XIX B, 1956, გვ. 153—154.

ძალა, რაც ხარკაციის მწყალობელი. ჰიქით წყალს გადააქცევდა და ამ ტაბლას ოჯახის ყველა დაქორწინებულ წევრს აქმევდა.¹²⁸

ასეთივე წეს-ჩვეულება იყო რაქაშიც; თედორობას აქ ცხევბო-და საცეხველის განატეხი, რომელსაც პურის ცომიდან იწდენ ხელ-კავს უყეუბდნენ, რამდენი ქალიც ოჯახში იყო, ამ კვე-რიო უფროსი კაცი საცეხველთან მიდიოდა და ულოცავდა; ჰიქი-დან საცეხველში ცოტა ღვინოს გადმოსახმდა, მერე სამივე განატეხს და დარჩენილ ღვინოს ბედელში შეინახავდა. მეორე ღვინოს სამივე განატეხი ნაგვირგვინებ მამაკაცებს უნდა ეჭამათ.¹²⁹

როგორც ვხედავთ, თედორობის რიტუალის ერთ-ერთი აუცი-ლებელი მომენტი საცეხველთან ლოცვა და რიტუალური კვერის საცეხველისადმი ზიარება იყო. ლოცვაში გამოხატავდნენ სურვილს კარგა მოსავალი ჰქონოდათ, საცეხვი მარცვალი არ მოჰკლებოდათ და სხვ. აღნიშნული რიტუალი მაგიურ-რელიგიურ მოქმედებებს მოიცავდა, სადაც თაყვანისცემის მთავარი საგანი საცეხველი იყო, შესაწირავს მას მიუტანდნენ, თხოვნით მას მიმართავდნენ და ტაბუც ამ კვერის სახელზე იყო დადებული. მას ქალები და უცოლშვილო მამაკაცები ვერ შეჰამდნენ.

ამ და სხვა ზემოაღნიშნული მონაცემების საფუძველზე, რომელთაგან ზოგიერთი შეიძლება საცეხველის ძველიდანვე არსე-ბობის არაპირდაპირ საბუთად გამოდგეს, ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ ეს სამეურნეო იარაღი, მასში მოსაცეხვი პროდუქციის მსგავსად, ქართველების უძველესი მონაპოვარია, რომელიც აქ, ალბათ, სა-ცეხველის განვითარების სხვა ცენტრებისაგან დამოუკიდებლად შეიქმნა.

აქ დასმულ საკითხებთან კავშირში არსებითი მნიშვნელობისაა ის ფაქტი, რომ ფეტვის და ღვინოს კულტურა თოხის მეურნეო-ბასთან არის დაკავშირებული. ხოლო თოხის კულტურის ადრეული ხანა ქალის შრომას გულისხმობს.¹³⁰

გასათვალისწინებელია ის, რომ ყოფის მონაცემებით, ცეხვა ქა-ლის საქმეა, რაც ლეჩხუმური საცეხველის ტაბლას და რაქული სა-

¹²⁸ ფ. გარდაფხაძე, ლეჩხუმური დღეობები I. გვ. 53—56, ხელნაწე-რი დატულია ისტორიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფი-ლების არქივში.

¹²⁹ ფ. გარდაფხაძე, რაქულ-ხალხურ დღეობათა კალენდარი, გვ. 84—81 ხელნაწერი დატულია საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში.

¹³⁰ გ. ჩიტიია, თოხის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, გვ. 160.

ცეხველის განატეხის ძირითად ელემენტებშიც თვალსაჩინოა. ხელ-
კავი იმდენი კეთდებოდა, რამდენი ქალიც იყო ოჯახში. გარდა ამისა
უფროსი ქალის საცეხველის ტაბლით საცეხველთან მისვლა და და-
ლოცვა, ის ფაქტიური მონაცემებია, რომელიც მეურნეობის ამ
დარგში ქალის წამყვანი როლის აღიარების შესაძლებლობას გვაძ-
ლევს.

გამოვლენილი ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე შეიძლე-
ბა ითქვას, რომ საქართველოში საცეხველის ფართო გავრცელება,
მისი მრავალსახეობა, მასთან დაკავშირებული შრომის პროცესები-
სა და ტერმინოლოგიის სიმდიდრე, საცეხვი კულტურების განსა-
კუთრებული სიძველე, ამ მარცვლეულისა და საცეხველის კულტში
დამკვიდრება იმაზე მიუთითებს, რომ საცეხველის სახით ქართული
მატერიალური კულტურის ძველი მონაპოვარი გვაქვს.

საფშენელი

დასავლეთ საქართველოში უკანასკნელ დრომდე სიმინდი
ხ ე ლ ი თ, ნ ა გ უ ლ ი თ ან ხ ი ს ი ა რ ა დ ი თ იფშენებოდა.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში სიმინდს ფშენიდან ხ ე-
ლ ი თ და ნ ა გ უ ლ ი ს და ხ მ ა რ ე ბ ი თ, ზოგჯერ სა ფ შ ე ნ ე-
ლ ი ი ა რ ა დ ი თ ა ც.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში სიმინდის საფშენელი ჭურ-
ჭელი თუ ნაგებობა ლოკალური თავისებურებებით ხასიათდება.
რეფორმის მომდევნო ხანაში, კაპიტალისტურ ურთიერთობათა გან-
ვითარების შედეგად გამოწვეულმა ცვლილებებმა, როდესაც და-
სავლეთ საქართველოში სასაქონლო სიმინდის მოსავალი ინტენსი-
ურად გაიზარდა, საჭირო გახდა ისეთი საფშენელი ჭურჭლის თუ
ნაგებობის აგება, რომლის შემწეობით ადვილად მოეწეებოდა
მოწეულ ტარობებს. ამ დროისათვის ხელით თუ ნაგულით დაფშენას
წარმატებით უწევს მეტოქეობას სიმინდის დაფშენა ჭ უ რ ჭ ე ლ შ ი
და სა ს ი მ ი ნ დ ე შ ი. ეს ის დროა, როდესაც მატულობს ზედმეტი
პროდუქტი და ვითარდება სპეციალიზაცია სოფლის მეურნეობაში.

XX ს.-ის დასაწყისში, სიმინდის მოსავლის მასშტაბების შესაბა-
მისად, კიდევ უფრო შესამჩნევი ხდება აღნიშნულ სათავსთა სიხ-
შირე. მაგ., გურია-სამეგრელოსა და იმერეთში, სპეციალურ საყანე
ადგილებში ბევრმა სამი-ოთხი ღიდი მოცულობის სასიმინდე ააგო,
რომელიც სიმინდის საფშენელადაც გამოიყენეს; ამ დროისათვის
არის სავარაუდებელი საფშენელიანი სასიმინდის აგება.

საფშენელიან სასიმიინდეს ლოკალური და შეზღუდული არეალი ჰქონდა. ჩვენი მასალების მიხედვით იგი გვხვდება ზემო იმერეთის სოფლებში (მრავალგზის გვაქვს დამოწმებული და ნანახი საჩხერის რ-ში), ხოლო ქვ. იმერეთში მოწმდება სპორადულად. საფშენელიანი სასიმიინდე სრულიად უცნობია გურია-სამეგრელოსა და რაჭა-ლეჩხუმში.

XX ს.-ის 20-30-იან წლებში სიმიინდის საფშენელი ჰურჭელი მეტ-ნაკლებად მოისპო, მაგრამ ყოფიდან არ გაქრა, ხოლო დასავლეთ საქართველოში სასიმიინდეები თავის დანიშნულებას ძველებურად ასრულებენ.

დღევანდელ ეთარებაში განსაკუთრებით აღსანიშნავია სასიმიინდის ხელშეუხებლობა. მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ საცხოვრებელი სახლების ფორმათა შესამჩნევი უნიფიკაციის ფონზე სასიმიინდე კარ-მიდამოს მთავარ ელემენტად დარჩა.

ქვემოთ შევჩერდებით სიმიინდის დაფშენის ხერხებზე.

1. სიმიინდის ხელით ან ნაგულით დაფშენა.

სიმიინდის ნაგულით/კოტით დაფშენა ასე ხდება: სიმიინდის ორ ხმელ ტაროს მოაცლიან წვერს და უხარისხო მარცვლებს, რომლებსაც ცალკე ათავსებენ (მას საქონლისა და ფრინველის გამოსაყვებად იყენებენ). ერთ მარცვალგადაცლილ ტაროს, რომელიც შეიძლება ცეცხლის ალზეც გატრუსონ, შუაზე გადატეხავენ და მარჯვენა ხელში დაიკავენ. მარცხენა ხელში კი დასაფშენელი სიმიინდი უჭირავთ. დაფშენა იწყება ტაროს ძირიდან ნაგულის ტაროზე წასმის საშუალებით.

ხელით, ისევე, როგორც ნაგულით დაფშენილი სიმიინდი სუფთაა, გადარეკვის საშუალებით ადვილად იწმინდება დ ამისგან კარგი ხარისხის ფქვილი გამოდის. უნდა აღინიშნოს, რომ სათესლე სიმიინდი საგანგებოდ უნდა შეირჩეს და გასუფთავების შემდეგ ხელით ან ნაგულით დაიფშენას.¹³¹ საერთოდ, ცოტა რაოდენობის სიმიინდის დაფშენა ხელით ან ნაგულით წარმოებს.

ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ სიმიინდი იანვრამდე ან გაზაფხულამდე სასიმიინდეში არ დაიფშენებოდა, იგი ნაგულით უნდა დაფშენილიყო.

2. სიმიინდის იარაღით დაფშენა.

სიმიინდის იარაღით დაფშენა ხდება საფშენელ ჰურჭელში და ნაგებობაში, რომელთა მრავალი სახე და ვარიანტია ცნობილი.

¹³¹ ქ. რ უ ხ ა ძ ე, სიმიინდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, გვ. 54.

სიმიინდის საფშენელი ჰურჰელი კონსტრუქციულად ორგვარია: მოწნული და ფიცრული. მოწნული ნაირგვარი ფორმისაა: მრგვალი, კვადრატული და მოგრძო. აღნიშნული საფშენელები გვხვდება სწორი ან პირგადამული, ამასთან მოწნული საფშენელი არის ფეხიანი და უფეხო.

ფიცრული საფშენელიც სხვადასხვანაირია: უფრო გავრცელებულია კვადრატული და მოგრძო საფშენელი, მაღალზურგიანი საფშენელი მხოლოდ ერთ მიკრო-რაიონშია (საჩხერე) დადასტურებული.

მოწნული საფშენელი

მოწნული მრგვალი ფორმის საფშენელი არის უფეხო ორნაწილიანი და ფეხიანი.

უფეხო საფშენელის დასამზადებლად მიწაში წრისებურად ჩა-არკობდნენ რცხილის ან აკაციის ხის ექვს სარს, რომელსაც მსხვილი ნედლი წნელით შემოწნავდნენ. საფშენელის ქვედა ნაწილს ნახევარი მეტრის სიმაღლეზე უკეთებდნენ კვადრატულ ჩელტს — საძირეს, რომელსაც ნერჩის ეძახდნენ. ზოგჯერ ჩელტს ცალკე მოწნავდნენ, მას სარებს აცემევდნენ, და რომ არ ემოდრავა, ამაგრებდნენ — კვინდლავდნენ. ჩელტის გაკეთების შემდეგ საფშენელი ჰურჰელი კვლავ ნახევარი მეტრის სიმაღლეზე იწვნებოდა; რადგან ჩელტი კვადრატული, ხოლო ჰურჰელი მრგვალი იყო, ჩელტის კუთხეები ჰურჰლის გარშემოწერილობის გარეთ გამოდიოდა და საფშენელს ყურებიანი ჰურჰლის ფორმას აძლევდა. გამკვეთი ჩელტი — ნერჩი გამოყენებული იყო დასაფშენელი სიმიინდის დასაყრელად. საფშენელის ქვემო ნაწილი ფეხების მოვალეობას ასრულებდა, იგი ეღობებოდა ძირს ჩამოყრილ მარცვალს, რომ არ გაფანტულიყო.

ორნაწილიანი საფშენელი ძირითადად გალის და მის მიმდებარე რაიონში დასტურდება და ოჩაჩუეს სახელით არის ცნობილი¹³² (ტაბ. XI, ნახ. 1. 5. ბ.)

აღნიშნული ტერმინი სხვა კონსტრუქციის საფშენელი ჰურჰლისათვისაც დასტურდება.

ფეხიანი საფშენელი სხვადასხვა აგებულებისაა, მთლიანად მოწნული და ფიცრისძირიანი. ასეთი საფშენელები იყო როგორც მრგვალი — ქუფე (მეგრ.), ასევე კვადრატული — ჟანჭაბერა (მეგრ.) და მოგრძო. ფეხიანი საფშ-

¹³² ავტორის საველე დღიური, გალის რაიონი, 1957, რე. 1, 2.

ვწელი არის აგრეთვე ორ- და სამკედლიანი. ყველაზე მეტად გავრცელებული იყო მრგვალი ან კვადრატულფეხიანი საფეხნელი. საფეხნელი უშუალოდ მიწაზე მზადდებოდა. ნახევარი მეტრის სიმაღლის ოთხ მსხვილ სარს თავთან ღრუს ამოუჭრიდნენ და ფეხებისათვის მიწაში ჩაამაგრებდნენ (ფეხებს მუხის ან გულს ხისაგან ამზადებდნენ). ღრუში ჩასვამდნენ მაგარი ხის გამოირებს. რომლის ოთხივე გვერდი თითო სარის — ჩხირის ჩასადებად ამოტეხილი იყო. ამის შემდეგ გლანებზე აწყოზდნენ მაგარ ქოქებს: ქერის მაგივრად გლანებს ზოგჯერ შემოქსოვილი ჰქონდა მკვიდრად მოწეული ოთხკუთხედი ჩელტი. საძირედ გამოყენებული იყო აგრეთვე ბურლით დახვრეტილი მაგარი ხის ფიცრები. ნერჩის — საძირეს გაკეთების შემდეგ, დაახლოებით ნახევარი მეტრის სიმაღლეზე, თხილის მსხვილი და მრგვალი წნელით იწვნებოდა გვერდები. სამაგრელოში ამ კონსტრუქციის საფეხნელს ჯანჯაბერა. ოჩაჩუე//ოჩაჩალე და საძიგველი ერქვა (ტაბ., XI, ნახ. 4, 6.)

დაახლოებით ამ პრინციპით კეთდებოდა ორკედლიანი და სამკედლიანი კვადრატული და მოგრძო საფეხნელებიც.

საფეხნელი ძარი

უფეხო, მოგრძო ფორმის ძარის ანუ ჩეოს აგება ძირითადად ფეხიანი საფეხნელის აგების პრინციპს ემყარება. ძარი წნელისაგან მოწეული ჭურჭელია, რომელიც მზადდება შქერის, თხილის, წიფლის, ცხემლის ან თელის ნედლი ტყეჩისაგან. ჭურჭლის ძირი კეთდება, როგორც ჩელტის, ასევე მაგარი ხის მორების ან ფიცრებისაგან. რომლებიც კოჭებზე ერთმანეთისაგან დაშორებით არიან დაწყობილი და დამაგრებული. შემდეგ იწყება კედლის მოწენა. ოთხ სარზე ჩამოცმულია ლარტყა, რომლის გარშემოც გარკვეულ სიმაღლეზე იწვნება კედლები. ძარის საბოლოოდ დამთავრების მიზნით მას უკეთდება თავი, რომელსაც შიგნიდან და გარედან შემოჰყვება სუროს ღერო ან ტყეჩი — გრიგალი. ძარის ანუ ჩეოს სიგრძე 1,5 მ, ძირის სიგანე 50 სმ, პირის დიამეტრი 1 მეტრი, გვერდების სიმაღლე 40 სმ-ია; მზა ძარი ღვას დაბალ 20-30 სმ¹³³ სისქის ორ მორზე, ბარჯვაზე, ჭირკზე (გურ. მეგ. იმერ.) ან ჭორკოვებზე,¹³⁴ რომლებიც ფეხების მოვალეობას ასრულებენ. ზოგჯერ ძარი იღვა ოთხ დაბალ სვეტზე გადებულ ლატანზე და მასზე წნელით იყო დამაგრებული.

¹³³ ძირის ზომების შესახებ ცნობა მომართა გ. ქალაბაძემ.

¹³⁴ ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება... გვ. 156—157.

ქერის ქვემოთ გაშლილ საფეხზე ცვიოდა დაფშენილი მარცვალი. ძარი სხვადასხვა მოცულობის ჭურჭელია, ზოგ ძარში ორი-სამი გოდორი (იმერ.), ზოგში კი ათი კალათი (გეგეჰკ. რ-ნი) სიმინდი იფშენება. ძარში სიმინდს ორი კაცი სამ წუთში ფშენიდა. დაფშენის შემდეგ ძარში რჩებოდა ნაგულა, რომელზეც დარჩენილი სიმინდი ხელთ უნდა მოეშორებინათ.

ს ა ფ შ ე ნ ე ლ ი ჩ ე ლ ტ ი

სიმინდი იფშენებოდა სწორ ჩ ე ლ ტ ზ ე ც. მიწაში ხის სარებს ჩაარკობდნენ და ჩელტს ზემოდან დაამაგრებდნენ.

ჩელტი, როგორც საფშენელის ტიპი, მთლიანად არ არის ჩამოყალიბებული; მიუხედავად ამისა, ჩელტი უახლოვდება საფშენელ ძარს და მისგან იმით განსხვავდება, რომ უფრო დიდია და გვერდები არა აქვს. ჩელტზე დაყრილი ტაროები სწორი კეტით იფშენებოდა.

ფ ი ც რ უ ლ ი ს ა ფ შ ე ნ ე ლ ი

მოწნული საფშენელისაგან კონსტრუქციულად განსხვავებულია ორღერძიანი ფიცრული საფშენელი, რომელსაც აქა-იქ დღესაც შეხვდებით.

საფშენელის კორპუსს ქმნის ორი ძელი და მათ შორის გადებული ქერები, რომელიც ზედვება დაქედილი. აკაციის ხისაგან გათლილ თითოეულ ძელს ორივე მხრივ თავი აქვს აწეული — ახრილი, რომელიც ორი მტკაველი სიგრძისაა; ძელის ტანი ოთხი მტკაველია. ასეთი ფორმის ძელი ან უნდა მოეძებნათ ან ნაჯახით უნდა გამოეკოპიტებინათ — გამოეთალათ. ძელს მსხვილი თავები და შედარებით წერილი, ოდნავ ჩაზნექილი წელი აქვს. ძელის კუთხეები ამოხვრეტილია ფეხების გასაკეთებლად. ახრილ თავებზე სიმინდის მოსათავსებლად მიჭედილია ფიცრები. საფშენელის ორი მხარე ღიაა, რომ მფშენელმა თავისუფლად იმუშაოს.

უნდა აღინიშნოს ამ საფშენელის ტერიტორიული გავრცელების საგრძნობი შეზღუდულობა; იგი მხოლოდ ერთ მიკრორაიონში დავადასტურეთ, სახელდობრ, ქვემო იმერეთის ზეგანზე (სამტრედიის რაიონი, გორმალალის სასოფლო საბჭო) სოფელ ქვაყუდელში¹³⁵.

შედარებით გვიანდელი ჩანს კ ვ ა რ ა ტ უ ლ ი და მ ო გ რ ძ ო ფორმის ფიცრული საფშენელი ჩ ე რ ხ უ ლ ა ს სახელწოდებით.¹³⁶

¹³⁵ ავტორის საველე დღიური, ქვემო იმერეთი, 1975, რე. 1.

¹³⁶ მ ი ს ი ე ე, ეთნოგრაფიული ექსპედიცია სამტრედიის რაიონში, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1973, № 3.

სამეგრელოში, გეგეჰკორის რაიონში, ამ ტიპის საფშენელს ხ უ ნ ა ჰქვია. იგი დაახლოებით 10-12 კალათის ტევადობის ჭურჭელია. მისი სიგრძე და სიგანე სამ-სამი მეტრია¹³⁷. ზოგიერთი მეურნის ცნობით ასეთ საფშენელს ჭ ა ნ ჭ ა ბ ე რ ა-საც ეძახიან.

ჩერხულას ასაგებად ჯერ წიფლის ან ცაცხვის ხის ძელებს წინასწარ დანიშნული ზომების მიხედვით ოთხკუთხედად გათლიდნენ. შემდეგ ბუდეებს ამოტეხავდნენ, ძელებს შეკრავდნენ და ჩარჩოს დააყენებდნენ. ძელებს კუთხეებში გაკეთებული ჰქონდა მაღალი ფეხები, რომლებიც ჭურჭლის საგვერდულებსაც წარმოადგენდა. ძელებზე ერთმანეთისაგან დაშორებით ეწყობოდა ჰერი ან დახვრეტელი მაგარი ფიცრები, რომ დაფშენილი მარცვალი გამოცვენილიყო. საფშენელის ოთხივე გვერდი ფიცრის იყო. ზოგჯერ ჭურელს ფეხებზეც ფიცრები ჰქონდა შემოკედილი, რომ ძირს ჩამოვრილი მარცვალი არ გაფანტულიყო.

ფიცრული საფშენელი იყო მაღალზურგიანიც, რომელსაც ერთი მხარე თავკაცის სამუშაოდ ღია ჰქონდა. გვხვდება აგრეთვე სამკედლიანი კვადრატული საფშენელი.

ჩერხულას მუშაობაში ყველაზე ადვილად ჰერი ან ფიცარი უცვდება, რის გამოც მალ-მალე ხდება მისი გამოცვლა. ზოგჯერ მას ფეხების გამოცვლაც სჭირდება.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ საფშენელს თვით დასაველეთ საქართველოს შიგნით გავრცელების შედარებით ვიწრო ფარგლები აქვს. გვხვდება მხოლოდ რამდენიმე რაიონში: საჩხერის რ-ში (ზემო იმერეთი), სამტრედიის რ-ში (ქვ. იმერეთი), ჩოხატაურის რ-ში (ზემო გურია) და იშვიათად ლანჩხუთში.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, საფშენელებს სხვადასხვა სახელი აქვთ. ფეხიან მოწნულ საფშენელს იმერეთ-გურიაში ს ა ც ე ხ ვ ე ლ ი გ ო დ ო რ ი, საფშენელა და ჩერხულა ჰქვია, სამეგრელოში ო ჩ ა ხ უ ე // ო ჩ ა ხ ა ლ ე, ს ა ჩ ე ჩ ე ლ ი, ჭ ა ნ ჭ ა ბ ე რ ა და ს ა ძ ი გ ვ ე ლ ი. ტერმინი ს ა ძ ი გ ვ ე ლ ი აჭარაშიც გვხვდება. ქართლ-კახეთში ფეხიან საფშენელს ჭ ი ნ - გ ო დ ო რ ს ეძახიან, ერწო-თიანეთში ჭ ი ნ ს.

უფეხო საფშენელი იმერეთში ძ ა რ ი // ძ ა რ ო ან ხ ვ ი რ ი-ს // ჭ ი ნ ის სახელით (ზემო იმერეთი) არის ცნობილი; სამეგრელოში ამ

¹³⁷ ავტორის საველე დღიურები, გეგეჰკორის რაიონი, 1969, რე. 2.

ჭურჭელს ქუფე, ძღურკუ, ძარო-ს ეძახიან¹³⁸. ლეჩხუმში მას
ორი სახელი აქვს: ჩეო, ხვირი; რაქაში — ხვირი¹³⁹. სვანეთში ამ
ზახის საფშენელს ჩავეი,¹⁴⁰ ხოლო ქართლში ჭინი ჰქვია.

საფშენელად გამოყენებულ მოწულ ლასტს იმერეთში
ჩელტის ან საბეგვი ჩელტის სახელით იცნობენ. ჩელტი
ამავე მნიშვნელობით დადასტურებულია რაქა-ლეჩხუმში, სვანეთსა
და კახეთში.

კონსტრუქციულად განსხვავებული ფიცრული საფშენელი იმე-
რეთსა და გურიაში ძირითადად ჩერხულას სახელით იხსენიება.

სასიმინდე

საფშენელიანი სასიმინდე კომბინირებული სა-
მეურნეო ნაგებობაა, რომელიც კონსტრუქციით საფშენელი ჭურჭ-
ლისაგან განირჩევა. საფშენელიანი სასიმინდე უმთავრესად დასავ-
ლეთ საქართველოს გარკვეულ ადგილებშია გამოყენებული, ყვე-
ლაზე მეტად საჩხერის რაიონში, მაგრამ სპორადულად ქვ. იმერეთ-
შიც დასტურდება.

საფშენელიანი — კომბინირებული სასიმინდე არის
ერთსართულიანი და ორსართულიანი; ერთსართუ-
ლიანი სასიმინდე — ორ- და სამგანყოფილებიანია.

ორგანყოფილებიან სასიმინდეში ერთი განყოფილება სასიმინ-
დია, ხოლო მეორე საფშენელს წარმოადგენს. სამგანყოფილებიან
სასიმინდეში შუა განყოფილება საფშენელია, გვერდისა კი სიმინ-
დის სახმობი.

ზემო იმერეთში ღღესაც ხშირია ორსართულიანი შქერი-
საგან მოწული სასიმინდე, რომელიც რამდენიმე ნაწილისაგან შედ-
გება. ერთი თვალი სიმინდის სახმობია, ხოლო მეორე, დაკუთხუ-
ლი ფიცრებისაგან აგებული — სიმინდის საფშენელი, რომლის ქვემო
სართულში საცხრილავი მოთავსებული.¹⁴¹

საფშენელ განყოფილებაში კედელზე გაცემებულია ბასკა,
რომელსაც სიმაგრისათვის ფეხები აქვს. ბასკებზე დამაგრებულია
ბურლით დახვრეტილი ფიცრები და სიმინდის შესაყავებლად

¹³⁸ ავტორის სავსე დღიურები, გეგეკორის რაიონი, 1969, რ. 2.

¹³⁹ ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, გვ. 145.

¹⁴⁰ ქართლში ამ სახეობის საფშენელს ჭინი ჰქვია.

¹⁴¹ ა. რუხაძე, სათავსები საქართველოში, „მაცნე“... ისტორიის სერია, 1974, № 4, გვ. 174.

დრეკებით არის შემოზღუდული. ზოგჯერ საფშენელის ქერი დაწყობილია ისე, რომ ხეებს შორის კუპრუტანები დარჩეს. ორივე შემთხვევაში სიმიწლის ტუკით დაფშენის დროს მარცვალ ქვემო სართულში — საცხრილავში იყრება.

სიმიწლი საცხრილავში სუფთავდებოდა, მაგრამ ვისაც საცხრილავი არ ჰქონდა, გაცხრილვა გარეთ, საფენზე ხდებოდა. დაფშენილ სიმიწლს ყრიდნენ სარდაზე და მტვერს — ბრელოს აცლიდნენ, ნაგულაზე შერჩენილ მარცვლებს კი ხელით ამოვრებდნენ და ფრინველის გამოსაკებად იყენებდნენ.

შესანახი სიმიწლი არ უნდა გაეცხრილათ, რადგან სუფთა სიმიწლს ოფლი აქვს და ჰია უჩნდება, გაუცხრილავ სიმიწლს ხულაში ან ბელელში ათავსებდნენ.

სიმიწლის დაფშენა ხდებოდა აგრეთვე იმ სასიმიწლეში, რომელიც ძირითადად სიმიწლის გასახმობი ნაგებობა იყო.

სასიმიწლეში სიმიწლის დაფშენის წესი გავრცელებული იყო დასავლეთ საქართველოში: გურია-სამეგრელოში, ხოლო იშვიათად იპერეთსა და ქვემო რაჭაში.

სასიმიწლე კვადრატული ან მოგრძოა და დგას ოთხ სვეტზე. იგი ძელური ან ქარგვლური წესითაა ნაგები, ხოლო იშვიათად მოწიწლია.

ზოგი სასიმიწლეს ყანაშივე დგამდა და სიმიწლს დაფშენაც იქვე ხდებოდა. ჯერ მოტეხილი სიმიწლი კალოდ უნდა დადგმულიყო, შემდეგ მოწვეული ნადირი სიმიწლს ქურჩენას მოაქლიდა, ცხვირს მოტეხდა და ბეწვს — ულვას მოაშორებდა (რადგან სიმიწლს ბეწვი აფუტებდა). შემდეგ იწყებოდა გასუფთავებული სიმიწლის ხვავის მოვლა, იგი მზეზე უნდა გაეფინათ, გული გადაეშალათ და საღამოს ხვავი აეღოთ. ამ დროს იცოდნენ სათესლე სიმიწლის გამოყოფა და ცალკე შენახვა. გადარჩეული სიმიწლი გოდრებით სასიმიწლეში მიჰქონდათ, სადაც გაზაფხულამდე ინახებოდა¹⁴².

სიმიწლის გახმობის წესში კარგად ვლინდება ხალხური ღრმა ცოდნა და მისი პრაქტიკულად გამოყენების უნარი. მაგ., ჰაერის ცირკულაციისათვის სასიმიწლეში ჰრიან ჰერს და მასზე მოწიწულ გოდორს (გურ.)//ძაროს//გოდოლას (იმერ.)//ჩინთურას//ქუფეს (მეგრ.) დებენ. საპაერო გოდორი წვრილ-

¹⁴² მასალა ჩაწერილია სოფელ ქვედა ბახეში 68 წლის ნოე მოსეს-ძე ნაცვალაძისაგან, 1974 წელს.

მარცვლოვან სიმიანდს არ სჭირდება, თეთრი სიმიანდისათვის კი (რადგან გვიან ხმება) აუცილებელია. იმ სოფლებში, სადაც მეტი სინესტეა, სასიმიანდეში შენახული სიმიანდის გასაშრობად არა მარტო ძაროს აკეთებენ, არამედ, როგორც გურიისში ამბობენ, პატარა დაბალ ცეცხლსაც უნთბენ.

ნ ა ლ ი ის დ ა ფ შ ე ნ ა (რაჭა) ან ნ ა ლ ი ის ტ ე ხ ა (გურ. იმერ), რაც სიმიანდის ერთად დაფშენას გულისხმობს, ადრე გაზაფხულზე იცოდნენ, მაშინ, როდესაც სიმიანდს მარტის ქარი მოჰვდებოდა.¹⁴³ სიმიანდის ერთად დაფშენის მიზეზი ისიც არის, რომ ტაროს გაზაფხულზე პეპელა უჩნდება. ხალხი კიის გაჩენის საწინააღმდეგო საშუალებად სიმიანდის ძველ მთვარეზე დაფშენის საჭიროებასაც მიიჩნევს. ამის მიზეზი კი საძებნია იმ ხალხურ ცოდნა-გამოცდილებაში, რაც მთვარის ფაზებისა და კიის გამოღვიძების ურთიერთკავშირის შედეგად ვლინდება.¹⁴⁴

სიმიანდის დასაფშენელად ნ ა დ ი ი კ რ ი ბ ე ბ ო დ ა; ნადი სიმიანდს ზოგჯერ საფშენელი იარაღით ფშენიდა. იარაღით დაფშენა საქმაოდ ჰქონდა შრომა იყო, ამიტომ მომუშავენი ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ. ნადის წევრთა რიცხვს სათავესთა სიდიდე და მათი რაოდენობა განსაზღვრავდა. ერთი სასიმიანდე სიმიანდის დასაფშენელად ოთხი ან ხუთი კაცი იყო საჭირო; ორი ან სამი კაცი ზოგჯერ ერთდროულად მუშაობდა. ნადში ქალებიც იღებდნენ მონაწილეობას. ისინი ძირს ჩამოყრილ მარცვალს აკ ა ზ მ ა ვ დ ნ ე ნ და სუფთა მარცვალს გოდრებში ყრიდნენ. დაფშენილი სიმიანდის წამოსაღებად უ რ მ ი ს ნ ა დ ი ს მოწვევაც იცოდნენ, თითო ფ ა რ დ ი ს უ რ ე მ ზ ე დაახლოებით ათი გოდორი სიმიანდი იყო მოთავსებული. წამოსაღებად ერთი სასიმიანდის სიმიანდს ხუთი-ექვსი ურეში სჭირდებოდა.

ნადის წევრები სიმიანდს ზოგჯერ ხელით ფშენიდნენ; თითოეული დღეში 40—50 ფუთ სიმიანდს დაფშენიდა.

დასავლეთ საქართველოში ს ი მ ი ა ნ დ ი ს ტ ო მ ა რ ა შ ი დ ა ფ შ ე ნ ი ს შემთხვევებიც დასტურდება.

კანაფის ძაფისაგან მოქსოვილ ტომარაში ჩაყრიდნენ ტაროებს, თავს კანაფით ან თასმით — ტყავის ზონარით მოუჭერდნენ და თ ა ვ კ ა ე ი თ ან უ რ ო თ ი დაფშენიდნენ. სიმიანდის დაფშენის ასეთი

¹⁴³ მთხრობელი, სოფელ ბახეში (მახარაძის რაიონი) მცხოვრები, 60 წლის შურა კოსტავა-ნაცვალაძე, 1974 წელი.

¹⁴⁴ შლრ. ლ. ბ ე დ ე კ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ. გვ. 67.

წესი დადასტურებულია იმერეთში, რაჭა-ლეჩხუმში, სვანეთსა და ქართლ-კახეთში.

ს ა ფ შ ე ნ ე ლ ი კ ე ტ ი

დასავლეთ საქართველოს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში და-
მოწმებულ საფშენელ ჰურჭელთა და ნაგებობათა ყველა სახეობა
თავისი ფუნქციით ძირითადად დაფშენას ემსახურებოდა. დაფშენა
იმ საფშენელი იარაღით ხდებოდა, რომელიც კონსტრუქციული
სიმარტივისა და გამოყენების სიადვილის გამო საქართველოს ყველა
კუთხეში მზადდებოდა.

საფშენელი იარაღის სხვადასხვა სახელია ცნობილი: კ ა კ უ ტ ი,
კ ა რ კ უ ტ ი, ტ უ რ კ ი, ტ უ კ ი, კ ე კ ო, ბ ე კ ა კ უ ტ ი, კ ვ ე კ ვ ა
(სამეგრელო), ხ ი რ კ ა ვ ი, ს ა ფ შ ე ნ ე ლ ა, კ ა კ უ ტ ი, კ ვ ე ჟ ო,
თ ა ვ კ ა ვ ი, ს ა რ ი, ს ა ც ე ხ ვ ი, ს ა ბ ე გ ვ ი, კ ე ტ ი (იმერეთი),
უ რ ო. ც ა ლ თ ა ვ ი, ს ა ბ ე გ ვ ე ლ ა, ხ ე ლ კ ა ვ ი, ს ა ც ე ხ ვ ე-
ლ ი ს ხ ე ლ ი¹⁴⁵, ტ უ კ ი, ს ა ტ უ კ ე ლ ა (რაჭა-ლეჩხუმი), ტ უ კ ი,
კ ე ტ ი. კ ო ბ უ ლ ი (გურია), ლ ა ჩ ა ჩ ა რ (სვანეთი), ტ ო კ ვ ე ლ ი
(აჭარა), კ ე ტ ი (ქართლ-კახეთი, მესხეთ-ჭავეხეთი),¹⁴⁶ კ ე დ ი//
ხ ვ ე ლ ა (ერწო-თიანეთი)¹⁴⁷, რ ი კ ნ ა (ფშავი).

ყველაზე მეტად გავრცელებულ სახელწოდებად კ ე ტ ი და
ტ უ კ ი ითვლება.

საფშენელი კეტის რამდენიმე სახეობაა ცნობილი: ს წ ო რ ი
კ ე ტ ი (რომელიც ოდნავ არის თავმოხრილი), თ ა ვ მ ო კ ა უ ჰ ე ბ უ-
ლ ი ნ ა მ გ ა ლ ა კ ე ტ ი და შ ე დ გ ე ნ ი ლ ი კ ე ტ ი. შედგენილი
კეტის ორი სახეობა გვხვდება: უ რ ო და უ რ ო კ ე ტ ი. ერთ შემთ-
ხვევაში უროს თავი ტარის პერპენდიკულარულად არის გაკეთებუ-
ლი, მეორე შემთხვევაში კეტის მსხვილი თავი ტარის პორიზონტა-
ლურადაა დამაგრებული.

სწორი კეტი დაკბილული იყო (იმერეთი). კეტს ჰქონდა თ ა ვ ი,
ბ ო ლ ო და შუა ადგილი — წ ე ნ ი, რომელიც ხელს უწყობდა სი-

145 Материалы для изучения экономического быта государственных
крестьян Закавказского края, II, 1886, 50—60; т. V. 1887, 202—207.

146 ლ. ბერიაშვილი, მიწათმოქმედება მესხეთში, 1973, თბილისი,
გვ. 127.

147 ჟ. რუხაძე, ეთნოგრაფიულ ატლასთან დაკავშირებული მივლინება
ერწო-თიანეთში 1974 წელს, იბეჭდება.

მინდის კარგად დაფშენას. დაფშენის დროს სიმინდს წენი აუცილებლად უნდა მოხვედროდა.¹⁴⁸

კეტი ითლებოდა კოპიტის, მუხის, თელის, ხის მასალისაგან. იგი მსუბუქი, სუფთად დამუშავებული და ხელში ადვილი დასაპერი იყო, რომ მომუშავე დაფშენის დროს არ დაღლილიყო და ხელი არ დაზიანებოდა. კეტის სიგრძე დაახლოებით მეტრნახევარია.

საყურადღებოა, რომ საფშენელი კეტი ჭურჭლის აღნაგობის შესაბამისად მზადდებოდა. მაგალითად, დაბალი, გაშლილი ძარი-სათვის სწორი და გრძელი კეტი იყო საჭირო, სასიმინდეში და ჭურჭელში მოხრილი პატარა კეტი იხმარებოდა. მეურნის მონათხრობით: მაღაზაში სიმინდს კვეკვათი ვფშენიდიო, რომ ერმანეთისათვის თავი არ გაგვეტეხა, კვეკვა პატარაა, კაკუტი დიდი; ჟანჯაბერაში დასაფშენელად კაკუტი იხმარებოდა.¹⁴⁹ ტომარაში სიმინდს ძირითადად უროთი ფშენიდნენ. როგორც ჩანს, ტერმინთა ასეთი სხვადასხვაობა ფორმის სხვადასხვაობით არის გამოწვეული.

სიმინდის საფშენელ ჭურჭელს ანალოგი მოეპოვება კავკასიაში, თურქეთში, ირანში და მცირე აზიის ქვეყნებში. მსგავსი ჭურჭელი გავრცელებული ყოფილა ბალკანეთში, ესპანეთსა და პორტუგალიაში, უნგრეთის დიდ დაბლობზე (ტრანსილვანიაში, მოლდავეთში, მუნტენიასა და ოლტენიაში), აღმოსავლეთ კარპატებსა და ბალკანეთს შორის (ასევე ბალკანეთში და ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროების მიდამოებში)¹⁵⁰ (ტაბ. IV, ნახ. 2, 3, 4).

მაგრამ საფშენელი ჭურჭლისაგან განსხვავებით ჩვენში არის საფშენელი ნაგებობა, რაც უნდა უპასუხებდეს სიმინდზე გაზრდილ მოთხოვნილებებს. ეს განსხვავებული ნაგებობა სწორედ საქართველოში უნდა შექმნილიყო (შეიძლება, კერძოდ, დასავლეთ საქართველოში).

საფშენელ იარაღ-ჭურჭელს და ნაგებობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დასავლეთ საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში, მაგრამ იგი ასახული არ არის გასული საუკუნის ძეგლებში. XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის პერიოდულ გამოცემებში თუ

¹⁴⁸ დაკბილული კეტი გვხვდება ქართლშიც, ჩვენ იგი საჩხერის რაიონში დავადასტურეთ; ჟ. რუხაძე, სიმინდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, გვ. 85.

¹⁴⁹ ავტორის საველ დღიურები, გეგეკორის რაიონი. 1969. რვ. 2.

¹⁵⁰ B e l a G u n d a, Maisdreschkorb in der alten und neuen Welt. Acta Ethnographica, tomus XVIII, fasc. 4. Budapest, 1969.

მოგზაურთა შრომებში იშვიათად გვხვდება სიმინდის საფშენელების აღწერილობანი.

სიმინდის საფშენელი იარაღ-ჭურჭელი, მიუხედავად კონსტრუქციული განსხვავებისა, მსგავსებას ამჟღავნებს ღომის საცეხე იარაღ-ჭურჭელთან. რასაკვირველია, საფშენელმა ალბათ თავიდანვე მიიღო სრულიად გარკვეული სახე, რაც მარცვლეული კულტურის თავისებურებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამის დამადასტურებელია ის გარემოება, რომ საცეხეელების გავრცელების არეში, საფშენელი ჭურჭელი თუ საფშენელიანი ნაგებობაც გვხვდება.¹⁵¹

¹⁵¹ ნ. მარს აპარაში ხელის, ფეხის და წელის საცეხეელი ჩ ა მ უ რ ი // ო ჩ ა მ უ რ ე // ო ნ ჩ ა მ უ რ ე // მ ა ნ გ ა ნ ა და წ კ ა რ - მ ა ნ გ ა ნ ა სიმინდის საფშენელ იარაღად აქვს დადასტურებული. Н. М а р с, Грамматика чанского (авазского) языка. С. - Петербург, 1910. 209. უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს ეთნოგრაფიკა ყოფის მონაცემებით არ არის გაზარტლებული.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე
**მეინდერპოპასთან დაკავშირებული რწმენა-
წარმოდგენები**

აგრარული წეს-ჩვეულებანი

დასაელეთ საქართველოში ფიქსირებული მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალიდან, რაც მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული სულიერი კულტურის, კერძოდ, წეს-ჩვეულებების ამსახველია, გვინდა ცალკე გამოვყოთ აგრარული ციკლი.

ახალი წლისა და ხალხური კალენდარის წლიური ციკლის მიხედვით სამიწათმოქმედო სამუშაოებთან დაკავშირებული რელიგიური წეს-ჩვეულებები რთული კომპლექსის სახით არის წარმოდგენილი.

ახალ წელს, ისევე როგორც სხვადასხვა ხალხურ დღეობებში, რელიგიურ წესებთან ერთად მაგიური ხასიათის მოქმედებანი ჩრულდებოდა, რომლებშიც ერთ-ერთი მთავარი ადგილი მოსავლის სალოცავს ეკავა.

ამ დღეობათა ძირითადი რიტუალებისა და შესაწირავი ობიექტების, ისევე როგორც ყველა შესრულებული მოქმედების, მიზანს მთელი წლის კეთილდღეობისა და უხვი მოსავლის დაბევება წარმოადგენდა. ამიტომ ჩვენი ძიება ამ მასალაზე დამყარებით წარიმართება.

ახალი წლის წეს-ჩვეულებათა ციკლში ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი ფრინველთან დაკავშირებულ რიტუალებსა და რწმენა-წარმოდგენებს ეთმობოდა.

ახალი წლის წინა დღეს, რომელსაც გურიაში ც ხ ე მ ლ ი ს ჰ რ ი ს დღე ერქვა, ოჯახის უფროსი კაცი დილით ადრე ნედლ ცხემლს ხეს მოჰკრიდა, დააბობდა და სახლის კარებთან დააწყობდა. ამავე ცხემლაზე იგივე კაცი საგანგებოდ გასუქებულ ორ ახალგაზრდა მამალს — მ ა მ ლ უ ჩ ა ს დაკლავდა და მის სისხლს კერიის გარშემო ან კერიაში ჩააქცევდა ლოცვით: „ბევრი მოსავალი, კაი წელიწადი და სიმთელე დაგვიბედუო“. ერთი მამალი ც ხ ე მ ლ ი ს ჰ რ ი ს მ ა მ ლ ი ს სახელით იყო ცნობილი და ის იმავე საღამოს

უნდა ექამათ, ხოლო მეორე, გასალოცავი/საკალანდო ზეარაკი ანუ საბასილობო ყვერული, რომელიც ახალი წლის დილას შემოსაკვლევ დედოპურზე ან საბასილობო ხაქაპურზე იდო, სადილისათვის იყო განკუთვნილი. ზოგიერთი ცნობით, ოჯახის უფროსი მამლით ხელში კერიას სამჭერ შემოუვლიდა, კარგი მოსავლის აღებაზე და ბედნიერებაზე დაილოცებოდა, მამალს კერიის ჭირჭზე, ცეცხლთან დაკლავდა და სისხლს კერიაში ჩააქცევდა. შესაწირავის მიძღვნის აზრს და ლოცვა-ვედრების შინაარსს კარგი მოსავლის დაბედება და ადამიანთა კეთილდღეობის გამოთხოვა შეადგენდა.

როგორც აღნიშნული გეჟონდა, საკალანდო ზეარაკი გურიაში საბასილობო ყვერულის სახელითაცაა ცნობილი, რომელიც საბასილობო ხაქაპურთან ან საბასილობო კვერებთან ერთად უნდა ექამათ. გურიაშივე დადასტურდა ჩიჩილაკისათვის განკუთვნილი ყვინჩილა კვერის არსებობა, რომელიც ზოგჯერ ბასილას კვერის სახელითაც იხსენიება.

მამლის, როგორც ამდღორძინებელი ძალის ფრინველის, მნიშვნელობა კარგად ჩანს ერთ რიტუალში, რომელიც ასევე ახალი წლის დილას სრულდებოდა და თითქმის მთელს საქართველოში იყო გავრცელებული.

ოჯახის უფროსი კაცი ახალ წელს, შემოკვლევების შემდეგ, სპეციალურად გამზადებული ვაზის პურით, ხელადა ღვინითა და ნასუქი ყვერულით ვენახში მიდიოდა და კარგ მოსავალზე დაილოცებოდა; ყვერულს ვაზზე დაკლავდა, თავს იქ დატოვებდა. ვაზის პურის ნაწილს შეჭამდა. ღვინოს დალეოდა და დარჩენილ პურს ქათამთან ერთად შინ წაიღებდა.¹

ეს მასალა თვალნათლივ ასახავს მამლის ვაზთან ურთიერთობას, რაც გააზრებული იყო მზის თაყვანისცემის და მცენარეულის კულტის განუყრელი კავშირის სახით.²

ახალი წლიდან დაწყებული ერთმანეთს მისდევდა დღეობები, რომლებიც მიწის მოსავლიანობის გადიდებისა თუ გვალვა-დელგმის საწინააღმდეგოდ იყო განკუთვნილი და რომელთა სალოცავი და შესაწირავი ფრინველი კვლავ მამალი იყო.

¹ Т. Мамаладзе, Народные обычаи и поверья гурийцев, СМОМПК, XVII, გვ. 32.

² შდრ. მ. ჭანაშვილი, ძველი საქართველო, ტ. II, გვ. 177.

³ ე. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბილისი, 1941, გვ. 70—71.

ელიობას გურიაში, იმერეთსა და სამეგრელოში შესრულებული რიტუალი და შესაწირავი ობიექტი მიწის მოსავლის გადიდებისათვის იყო განკუთვნილი. სამეგრელოში, აღნიშნულ დღეს, ორი კაცი ყანაში წავიდოდა, წაიღებდა ერთ ჭოთან რძეს, ოთხ კვერს და ლეკუხას (ხეპრელი) ჯოხს. ამ ჯოხზე, ყანის ავი თვალისაგან დაცვის მიზნით, ჯვარს ამოკრიდნენ და თვალსაჩინო ადგილას გააკეთებდნენ, ყანაში ცეცხლს დაანთებდნენ და ზედ რძით სავსე ჭოთანს დაადგამდნენ. ერთი, რომელსაც ხელში მამალი ეჭირა, დანის გარშემო დარბოდა, მიწას ღროგამოშვებით ჯოხს არტყამდა და გაიძახოდა: წმ. ელია, მაჩუქე ყანაო; შემდეგ ცეცხლთან მიდიოდა და მეორე კაცს ეკითხებოდა — აღუღდა თუ არა რძეო. ის უპასუხებდა — აღუღდა და გადმოვიდაო. ეს კითხვა-პასუხი რამდენჯერმე მეორდებოდა. თუ რძე გადმოვიდოდა და ცეცხლი ჩაქრებოდა, ეს კარგი მოსავლის აღების უტყუარ ნიშნად ითვლებოდა. ამის შემდეგ კლავდნენ მამალს, ატყავენდნენ, გაკეთებულ ფიტულს თავფეხებიანად ხეზე ჰკიდებდნენ, ხორცს იქვე ჰკამდნენ და მიწის მოსავლეს გადიდებაზე დაილოცებოდნენ⁴.

გურიაში ელიობას მამალს დანიშნავდნენ, რომელსაც იმ წელს, მოსავლის აღების დროს, ყანის თავზე კლავდნენ, აცხობდნენ საელიობო კვერს, ლუკუხას ჯოხს დანით აკრელებდნენ, მასზე ამ კვერს და მრგვალ, გახერტილ დიდ ქვას ჩამოაცმევდნენ და ყანაში ჩადგამდნენ — ავი თვალი ჩვენს ყანას არ მოხედესო.

შემოდგომით მოსავლის აღებასა და დაბინავენას ყველა ოჯახი დღესასწაულობდა. გურიაში ეს დღე ყანის თავის/ნალის ლოცვის ან ნამუშიერის ტაბლას სახელით იყო ცნობილი. ოჯახის უფროსი ამ დღეს კლავდა ელიობას შეფრენილ ან წინა წელს ყანის თავზე შეთქმულ და მის სახელზე გაშვებულ სახლის ძველ მამალს. დიასახლისი ახლად დაფქვილი ღომისაგან აცხობდა ტაბლას, რომლის გული ნიკვზით, ხახვითა და სანელებლებით იყო შეზავებული. ოჯახის უფროსი კაცი, მამლით ხელში, ეზოში ან ხულაში წაღმა დატრიალდებოდა, მამალს დაკლავდა და სისხლს იქვე მოასხურებდა. ზოგიერთი მასალის მიხედვით, კაცი დაკლული მამლის თავს სახლის თავზე გადაადგებდა, დიასახლისი მას აიღებდა, გაწმენდდა და საერთო კერძში შეუტრევდა. ვახშამზე სახლის უფროსი თაფლის სანთლებს აანთებდა,

⁴ ავტორის საველე დღიურები, სამეგრელო, 1949 წელი.

ტაბლას და კერძს ყველას გაუნაწილებდა. ქათმის თავს მებზავებს მისცემდა და ყოველგვარი მოსავლის ბარაქაზე დაილოცებოდა.

ზემო სამეგრელოში გიმათუთას (ოქტომბერი) ადგილის დმეტრის სახელზე ლოცულობდნენ. მამაკაცი ადგილის//სა-ადგრო ქათამს დაკლავდა და ქალი უხვ მოსავალსა და მიწის ბარაქაზე დაილოცებოდა; ლოცვას გარეშე კაცი ვერ დაესწრებოდა.⁵

ეს დღესასწაული ზემო რაჭაში კალოკრობის სახელითაა ცნობილი. კალოკრობის გადახდა ხდებოდა იმისდა მიხედვით, თუ რომელი გლეხი რა დროს დაამთავრებდა აღნიშნულ სამუშაოებს. კალოკრობას აცხობდნენ შავ ბაჭულებს და კლავდნენ ქათმებს, რომელთა სისხლს ცელსა და ნამგალზე ასხამდნენ.⁶

აქვე უნდა აღინიშნოს ქართულებისა და კახელების რწმენის ერთი საყურადღებო გადმონაშთი. მკის დამთავრების დროს მესვეური პურის საუკეთესო თავთავისაგან კრავდა ჯვარს, რომელიც ყანის პატრონთან — დიასახლისთან მიჰქონდა. დიასახლისი ასაჩუქრებდა მესვეურს მამლით, რომელსაც ჯვრის მამალი ერქვა; მამალს ვახშმად კლავდნენ და მის თავს მესვეურს აძლევდნენ.

ყურადღებას იქცევს რაჭაში ზეაგის და კალოს ბარაქისათვის განუთვნილი დღესასწაული, რომელიც პირველი და მესამე კაბუეობის სახელით არის ცნობილი. ამ დღესასწაულების დროს კლავდნენ მამალს, აცხობდნენ სართვიანებს და ერთ განატეხს. განატეხს კაბუეობის სახელზე შეულოცავდნენ; სანთელს ოჯახის უფროსი კაცი კალოზე გაიტანდა, ცეცხლში ჩააქმევდა, ხოლო თან წაღებულ მამლის შიგნეულს და თავ-ფეხს იქვე შეკამდა. თუ პირველ კაბუეობაზე მამალს ვერ დაკლავდნენ, მაშინ მესამე კაბუეობაზე უნდა დაეკლათ, განატეხიც მაშინ უნდა გამოეცხოთ და კალოზეც ამ დღეს ელოცათ.⁷

ლენჩხუშში პეტრე-პავლობის შემდეგ ორშაბათს „მახი კრეფის კაბუეობას“ ეძახიან. ამ დროიდან იწყებოდა მახას კრეფა. ოჯახის დიასახლისი გამოაცხობდა ერთ ნიგვზიან და მარილიან ტაბლას, დაკლავდა მამალს და მოხარშავდა. ამ ტაბლასა და მამლის ხორცს ქალი წაღმა შეატრიალებდა და დაილოცებოდა: „ღმერთო გაგვიკეთე ჩვენი ნათესი, მოგვაწევინე მახა, პური, ნუ დაგვიბნევ და

⁵ ზ. ჩართოლანი, ქართული ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი, 1961, გვ. 197.

⁶ ზემორაქულო წლიური დღეობები, II საქაღალდე, გვ. 19.

⁷ ფ. გარდაფხაძე, რაჭულ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, M¹, 89. რვ. 1, გვ. 67, 68.

ბედნიერებაში მოგვანხარო“. ამ ტაბლას და მამლის ხორცს ოჯახის დიასახლისი შეჰქამდა.⁸

მამალი, როგორც შესაწირავი ფრინველი, შეესაბამებოდა იყო და ხელუხლებლად ითვლებოდა, მაგალითად, ელიობას ან მოსავლის აღების დროს შეფრენილ მამალს მომავალ ყანის-თავამდე ვერავენ დაკლავდა.

როგორც ვხედავთ, ოჯახის ბარაქისა და მიწის მოსავლის გაღების მიზნით კალენდარული წლის დასაწყისთან დაკავშირებულ დღეობა — ახალ წელიწადს შემოსაკვლევ ცხემლაზე და კერაზე, ყანაში, კალოზე და სხვ. კლავდნენ საგანგებოდ შეთქმულ და გასუქებულ მამალს. მაშასადამე, ამ ფრინველის ძალა მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული საქმიანობის კარგად ჩატარებისათვის იყო განკუთვნილი. ამრიგად, მამალი, როგორც მზისა და ნაყოფიერების ძალის შემცველი ფრინველი⁹, ზემოაღნიშნულ რიტუალებში მძლავრად მონაწილეობს.

მამალზე, როგორც განაყოფიერების ძალის მქონე ფრინველზე, წარმოდგენა უნდა მიუთითებდეს ამ ფრინველისა და მიწის კავშირზეც. მზის ღვთაების ფუნქციების მქონე მამალს დედამიწის სიმბოლური აღორძინება უნდა გამოეწვია, მამლის კავშირი აგრარულ მეურნეობასთან მზის თაყვანისცემისა და მიწათმოქმედების კულტის განუყრელი კავშირის სახით იყო გააზრებული. ცნობილია, რომ მამალი ბარბალეს, როგორც მზის ღვთაებას, უკავშირდება; საგულისხმოა, რომ ლეჩხუმური ბარბალე აგრარული მეურნეობის ღვთაებაც ყოფილა.¹⁰

როგორც აღნიშნული გვექონდა, მამალი გვხვდება საბასილობო ყვერულის და ასევე საახალწლო ჩიჩილაზე ყვინჩილა კვერის სახელით, რაც მის ატრიბუტს უნდა წარმოადგენდეს. იბადება კითხვა — საბასილობო ყვერულის სახელის მატარებელ ფრინველს ხომ არა აქვს კავშირი წარმართულ ითიფა-

⁸ ფ. გარდაფხაძე, ლეჩხუმური ხალხური დღეობები, №1 89, გვ. 100 (მასალები ინახება საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში).

⁹ როგორც რელიგიის ისტორიკოსი ცნობილი, მამალი სხვა ფრინველებთან ერთად არის ის არსება, რომელიც ცასთან და მზესთან კავშირში იმყოფება, ამიტომ ის მზის ფრინველად ითვლება, Л. Штернберг, Первобытная религия в свете этнографии, Ленинград, 1936, стр. 410; ვ. ბარდაველიძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბილისი, 1941, გვ. 72.

¹⁰ ვ. ბარდაველიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

ლერ ღვთაება ბოსელთან,¹¹ რადგან იგი დიდი ღმერთის ფუნაბუას დიას კულტს უკავშირდება, რომელიც, ერთი მხრით, ხარისა და, მეორე მხრით, მზის კულტების შერწყმის ნიადაგზე განვითარდა.¹²

ამ ვარაუდის საილუსტრაციოდ შეიძლება გამოგვადგეს ლეჩხუმში დადასტურებული წეს-ჩვეულება, რომელიც განკუთვნილია ხარების ჭანიერებისა და კარგად ყოფნისათვის.

მაისის დამლევს, როდესაც საქონელს — ხარებს მთებში მირეკავდნენ, მათ თავზე შემოავლებდნენ ხარების სალოცავის სახელით ცნობილ ყვინჩილას და შეულოცავდნენ: „ღმერთო დეიფარე ნადირისაგან, ჭირისაგან, ფათერაკისაგან; მშვიდობით ჩამოიყვანე რაც ძალა ხარ, მშვიდობით გვაჩვენე ჩვენი პირუტყვი“. ყვინჩილას ამოაჰრიდნენ პატარა ჭინჭორს, რომ კარგი საცნობი ყოფილიყო, და შობას ჩიტის აზვრამდე დაკლავდნენ.¹³ მამლის ხორცის შეჭმა ყველას შეეძლო, მხოლოდ თავ-ფეხი და შიგნეულობა შინაურებისათვის იყო განკუთვნილი, ისიც ჩიტის აზვრამდე უნდა ეჭამათ.

აღწერილობიდან ჩვენ ვხედავთ, რომ წარმოდგენილი ვედრების ტექსტი ხარის ჭანიერებისა და მისი გადარჩენის სახელზე სრულდებოდა. წეს-ჩვეულებაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ხარების სალოცავი მამალი და მასთან დაკავშირებული რიტუალი.

აღსანიშნავია ისიც, რომ გურიაში (სოფლები: ჭანიეთი, ლიხაური და სხვ.) ჩიჩილაკზე ყვინჩილა პურთან ერთად, რიტუალური კვერი ხარის კისერიც იქნა დადასტურებული, რომელიც ხარების, საერთოდ, საქონლის გამრავლებისა და ჭანიერების დასაბეველად ცხებოდა.

თუკი გურულ ახალი წლის რიტუალში წარმოდგენილი ყვინჩილა საბასილობო ყვერულის, ხოლო ლეჩხუმურ

¹¹ რომელიც ცნობილი იყო როგორც ბოსელ//ბოსლა//ბოსლოს სახელით; ასევე სვანეთში ბომბლა//ბამბლუ//ბემბლუს ეპითეტებით, ხოლო ქრისტიანობის ზეგავლენით ეს ღვთაება წმ. ბასილს დაუკავშირდა. ვ. ბარდაველიძე, ქართული/სვანური/საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბილისი, 1953, გვ. 116. ავ. სოხაძე, ქართველთა უძველესი სარწმუნოებისა და მის გადმონაშთებთან ბრძოლის ისტორიიდან, თბ. 1964.

¹² В. В. Бардавелдзе, Главное божество древнегрузинского пантеона Гмерти, Вопросы этнографии Кавказа, Тб., 1952, стр. 190.

¹³ ფ. გარდაფხაძე, ლეჩხუმური ხალხური დღეობები, 1 საქალაქე, გვ. 8—9.

შობის რიტუალში ყვინჩილა ხარების სალოცავის სახელით იხსენიება და საბასილოზო კვერები ყვინჩილა კვერის სახელითაა ცნობილი, მაშინ ბუნებრივად დგება ამ საკულტო ფრინველის ზოგად ქართულ ღვთაება ბოსელთან ურთიერთმიმართების საკითხი. ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ღვთაება ბოსლა ცხოველთა კულტთან ერთად (ქართველ ტომებში არანაყლებ განვითარებულნი) ფრინველის კულტის ამსახველიც იყო.¹⁴

აღნიშნულ რიტუალებში მამლის დანიშნულების გარკვევის ძველასაზრისით საგულისხმოა აგრეთვე ძველი წლის, ბებერი მამლის ახლით შეცვლის ფაქტი და, საერთოდ, ამ დღესასწაულში ახალგაზრდა მამლის — ყვინჩილას მონაწილეობა. ხომ არ არის აქ ნაყოფიერების მომნიშვნელი ძალის დაბერებისა და ამის გამო მისი ინკარნაციის პროცესი მოცემული? გურიაში, სადაც ამ წეს-ჩვეულების შესახებ ცნობები მოვიპოვეთ, მამლის გამოცვლას ყველგან წელიწადის გამოცვლას უკავშირებენ (სოფელი აჭი, ჰანიეთი, ლიხაური და სხვ.). მოყვანილი მასალის საფუძველზე შესაძლებლად მიგვაჩნია ვიფიქროთ, რომ ზემოაღნიშნული გარემოება არის რელიგიის ისტორიაში ცნობილი ფაქტი, რომლის მიხედვით ნაყოფიერების ღვთაება მისი უნარის გარე სამყაროსათვის გადასაცემად ახალგაზრდა უნდა ყოფილიყო.¹⁵ ეს კი საჭირო იყო დედამიწის განახლება-აყვავებისა და მარცვლეულის აღმოცენებაზე ზემოქმედების მოხდენისათვის.

¹⁴ საყუარდლება. რომ მამლის გამოსახულებასთან დაკავშირებული მაგიურ-რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული. მთიულეთში ზეკუმი დაბხრჩვალისათვის წითელი მამალი ხელუქელმა უნდა დაეკლათ და ამით მიცვალებულის სული უკან დაებრუნებინათ. ავი სულებისაგან დაცვის მიზნით მთიულეთში ქათმის კეკსა და დანასკეულ ძაფს გზავარდინზე მიიტანდნენ და მიწაში ჩადებდნენ: „ავმა სულეშმა ჭორადინა გზებზე იციან სიარულიო“. აქაც ქათმის ნაწილი მიჩნეულია ისეთ ძალად, რომელსაც ავი სულის განდევნა შეუძლია. ცნობილია აგრეთვე ისიც, რომ მამლის ყვირილი ავ ანგელოზს ფერხობს. „ჩაკი მამალი იყივლებს მაშინ აღარ ეშინიან ავი ანგელოზის აღმოიანსო“. მამლის, როგორც მზის ფრინველის, მნიშვნელობა ავი სულების განდევნის საქმეში იმ მოსაზრებას უნდა ესიტყვებოდეს, რომლის მიხედვით მნათობი ავი სულებისაგან დახსნის სამუდამად იყო მიჩნეული. მაშასადამე, მზესთან — სითბოსთან კავშირის გამო, ნაყოფიერებასთან ასოცირებული მამალი გააზრებული იყო ისე, რომ მას ამ მოვლენაზე ზემოქმედება შეეძლო.

¹⁵ Б. А. Богачевский, Земледельческая религия Афин, т. I, стр. 220.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის კვლევისათვის საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ ახალი წლის ციკლში და ზენა-თესვასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებში პურეულისა და ფეტენაირი კულტურების დასაბეველად მრავალი სხვა რიტუალიც სრულდებოდა.

ლენხუმში, როდესაც ახალი მოსავლის ხარჯვას იწყებდნენ, დისახლის უნდა გამოეცხო ნიგვზიანი ან მარილიანი საბარაქო ტაბლა და კერიის ძირში ელოცა: „ღმერთო მიეცი ჩემს ოჯახში პურს ბარაქა. ზვაეი, ნუ დამილევ შენ წყალობას, ბედნიერებაში მომახმარე ჩემი ახალი მოსავალი“.¹⁶ ამ რწმენით მათ მოსავალს ბარაქა არ გამოეღოდა და კლებას არ დაიწყებდა.

დასავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში მოსავლის ზრდისა და მატებისათვის შესრულებულ მრავალ მაგიურ-რელიგიურ მოქმედებებს ეხვდებით.

რაჭაში ახალ წელს ცხვებოდა რიტუალური კვერები: რამდენიმე კაცაბასილა, სამი კერია-ბერია, რომელსაც წლის თავსაც ეძახდნენ და წმ. ბასილი. კერია-ბერიას ზედაპირზე საჰვრეტლით ასტრალური ორნამენტი იყო გამოსახული. ამ კვერებს ზოგჯერ იმდენს აცხობდნენ, რამდენი თვალიც ჰქონდა ბელელს. რომ დოვლათი და ბარაქა არ გამოღეულიყო. ზოგი კერია-ბერია ქერისაგან ცხვებოდა, ზოგი ხორბლისაგან. იგი მისალოცს წარმოადგენდა, რომელსაც მეკვლე სამჯერ დაატრიალებდა და ოჯახს ჰქრინახულის დოვლათიანობას, საქონლის გამრავლებასა და ბედნიერებას შესთხოვდა.¹⁷ ამის შემდეგ მეკვლე კერია-ბერიითი და ერთი სანთელ-განატეხით საქონელს გამრავლებას უსურვებდა, კერია-ბერია და ბასილი ნათლილებამდე საპურის თავზე — ვარცლზე ან ბელელში ინახებოდა. ნათლილებას ოჯახის უფროსი დაილოცებოდა, ამ პურებს გატეხდა და ბავშვებს დაუბრუნებდა. ზოგჯერ მას ბელლის თვალში ჩადებდა — ბარაქიანი მოსავალი იქნებოდა.

გურიაში ახალ წელს ცხვებოდა დედო პური, რომელზედაც ხარების უდელი იყო გამოსახული, პურისა და ღომის თაველი, ტარო, საცხველის სალოცავი ხელკავით, ლობიოს პარჭი, ნაშგალი, პატყჩა თოხი, ქათმის, ინდაურის და იხვების კვერები. იცოდნენ აგრეთვე:

¹⁶ ფ. გარდაფხაძე, ლენხუმური ხალხური დღეობები, I, გვ. 136—142.

¹⁷ ქ. რუხაძე, 1960 წლის რაქა-ლენხუმისა და სენაეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მასალები.

ხარის კისრის, აგუნას პურის, ცხმელის კრის პურის, ბასილის, ყვინჩილას და სხვა კვერების დარში გამოცხობა. ამ კვერებს ახალი წლის წინა ღამეს შემოსალოც გობზე დააწყოფდნენ. ხარის კისერს და ყვინჩილას კი ჩიჩილაკზე ჩამოკიდებდნენ. დილით, შემოლოცვის დროს მეკვლე გობს წაღმა დაატრიალებდა და სამკერ დილოცებოდა: „ღმერთო, მოგვეცი ბევრი საკმელი და ბევრი ქონებაო“, და ოჯახს მოულოცავდა: „ბელელი ღოთოთ აგვესოს, შავი ღვინით მარანიო“. შემოლოცვის შემდეგ ოჯახის უფროსი კაცი ხენა-თესვის დასაბეველად წოთხნიდა და დათესავდა. ოჯახის დიასახლისი ყანაში წაიღებდა ხაჭაპურებს, ღორის ხორცის მსუქან ნაჭერს, ღვინოს და მომავალი წლის კარგი მოსავლის იღბალზე დაილოცებოდა, „მოსავალს დეიბენიერება“.¹⁸

ალსანიშნავია, რომ რაჭაში სახნავად გასვლის წინ ცხვებოდა რამდენიმე რიტუალური პური-კერია (ტაბ. XII. 1). მზენელი ერთ კერიას ხენის დაწყებამდე ხარებს ზურგზე გადაუსვამდა და შეაქმევდა; მეორე კერიის განატეხს კი სახნავში წაიღებდა, იქ დაილოცებოდა: „ღმერთო, გაამრავლე ნახნავ-ნათესი, ამ ყანაველს მომხმარებელიო“, და კვერს შექამდა¹⁹ (ტაბ. XII, 2, 3).

იმერეთში ახალ წელს ბასილის სახელზე გამოცხვარ მრგვალ კვერს გულს ამოჭრიდნენ და დილით ოჯახის წევრებს დაურიგებდნენ, ხოლო დარჩენილ კვერს ბედლის თვლებში დებდნენ და წმ. ბასილს ევედრებოდნენ: მოგვეცი სიმრავლე და მოსავალი გაგვირავლეო. გადმოცემის თანახმად, ზოგჯერ ბასილის კვერიდან ამოჭრილი ნაწილები ოჯახში მყოფი მამაკაცებისათვის იყო განკუთვნილი (ტაბ. VII. ნახ. 2. 4).

ქართლშიც ახალ წელს ბასილის კვერებზე ჯვარს ამოჭრიდნენ, რომელთაგან ერთს დასათეს თესლში ურევდნენ, მეორეს საქონელს აქმევდნენ, ხოლო მესამეს კი ხენა-თესვის დაწყების დროს პირველ ხნულში დებდნენ, ბარაქიან წელიწადსა და კარგ მოსავალს შესთხოვდნენ. ხენა-თესვის დროს ხნულში ადამიანის გამოსახულებიანი ბასილა კვერის ჩაღებაც იცოდნენ (ტაბ. VII, ნახ. 4).

ქართლისავე მასალებით, ახალ წელს გამომცხვარ ბასილის კვერს ჯვარს ამოჭრიდნენ და პურის ბარაქიანობის გასადიდებლად ცომში

¹⁸ ავტორის საველე დღიურები, მახარაძის რაიონი, 1959 წ. რე. 1—2.

¹⁹ ავტორის საველე დღიურები, რაჭა-ლეჩხუმი, 1960. რე. 1.

ურთავდნენ. ამავე მასალებით ახალ წელს მეკვლე ბასილის პერსამპტერევედა და თაფლში ამოვლებულს ოჯახის ყველა წევრს აწვევდა; გადმოცემით, ეს კვერი „სიმთელისათვის, ყანისთვის და სიმრავლისათვის იყო“.

ბასილთან დაკავშირებული მსგავსი რიტუალი ოსეთშიც სრულდებოდა.²⁰

საპეცნიერო ლიტერატურაში უკვე დადგენილია, რომ ბერა²¹// ბერია²² საქონლის, ადამიანთა გამრავლებისა და მოსავლიანობისათვის განკუთვნილ მთავარ ითიფალურ პერსონაჟს წარმოადგენს. მათ სახელზე არსებული კვერების: კერი-ა-ბერი-ა//კერი-ა-ბერი-ა (ტაბ. XII, 1), კერია და ბასილის კვერის მიწაში ჩამარხვის წესი მაგიური მოქმედება იყო, რითაც მთელი წლის მანძილზე ბევრი მოსავლის მიღება უნდა უზრუნველყოფოთ. ამ კვერების მიწასთან და თესლთან დაახლოვება ხდებოდა იმისათვის, რომ მიწაც ამ გამოსახულების კვერების ძალას ეზიარებოდა.

ლენინგრადში ახალი მოსავლის ხმარების დაწყებისას შესრულებულ რიტუალში კარგად ჩანს კერიასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები, რომლის ცენტრალური მომენტი იყო დიასახლისის მიერ ნავზიანი და მარილიანი საბარაქო ტაბლას გამოცხობა და კერიის ძირში მისი შელოცვა: „ღმერთო, მიეცი ჩემს ოჯახში პურს ბარაქა, ხვავი, ნუ დამილევ შენ წყალობას, ბედნიერებაში მომამხარე ჩემი ახალი მოსავალიო“.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, კერია-ბერას იდენტურია კერია, რომელსაც სახნავში გასვლის წინ აცხობდნენ. ზომ არ არის ბერა, როგორც ნაყოფიერების ღვათების პერსონაჟი, კერასთან დაკავშირებული. კერიის სახელზე არსებული კვერების ბერასთან ერთად ფიქსირება, როგორც ამას ადგილი აქვს რაჭის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, ცხადყოფს, რომ კერია არა მარტო ეპითეტია ბერისა, არამედ ის ორგანულად არის მასთან დაკავშირებული, რაც მათ საერთო წარმომავლობაზე უნდა მიუთითებდეს. შესაძლებელია აქ ორი კულტის შერწყმის მაგალითიც გვქონდეს.

²⁰ З. Д. Гаглоева, Из истории древнейших верований южных осетин (Праздник «Ног бон»), Тбилиси, 1953, стр. 35—36, 69 (Автореферат дисс. работы на соиск. уч. степени канд. ист. наук.)

²¹ გ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 118—127.

²² ჟ. რუხაძე, ძველი ქართული აგარაღი დღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი ბერო-ბერა, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. IX, 1957, გვ. 176—177.

საყურადღებოა, რომ კერიას კვერის არსებობის ზონაში მეტად საინტერესო ქვის კერიის არსებობაც დასტურდება²³ (ტაბ. VII. ნახ. 5). კერიის ქვის ორივე მხარეს გამოსახულია ასტრალური ორნამენტი, რომელიც მზის ემბლემას წარმოადგენს და აღორძინებისა და ნაყოფიერების სიმბოლოდ ითვლება.

აღნიშნული ორნამენტები მრავლად გვხვდება გლეხის და რბაზულის სახლის დედაბოძზე, კიდობნებზე (ტაბ. VII. ნახ. 1) და ამბარზე.²⁴

საყურადღებოა, რომ რიტუალური კვერი — კერიასა და ცეცხლის დასანთები ადგილის — კერის, გამოსახულებათა ანალოგები გვხვდება ხეთის სამეფოში და კრეტა-მიკენის ძეგლებზე.²⁴

მცენარეულის აღორძინებასა და ნაყოფიერების გამოწვევას ძველი მსოფლმხედველობის მქონე ადამიანისათვის გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამიტომ სასურველი შედეგის მიღება არა მარტო აღნიშნული კვერების ზემოქმედებით ხდებოდა, არამედ ის სხვა რიტუალების საშუალებითაც იყო შესაძლებელი.

ჩვენ ზემოთ დავინახეთ, რომ ქულის რიტუალი ამავე კულტანაა დაკავშირებული.

სუანეთის ზოგ თემში ახალი წელს, ქულის რიტუალის შესრულების დროს, ჯოხზე შესვამდნენ ბიჭს და მოსახლის სახლში შესვლის დროს გაიძახოდნენ: „ბომბლა, ბომბლა, ბელლის კარზე დატვირთული რიხ!“ აქ სხვა მრავალი წეს-ჩვეულებაც სრულდებოდა: ბავშვის ჩქმეტა, ხის სადგისით ჩხვლეტა, ბავშვის მიწაზე დანარცხება და სხვა, რაც, მოხუცი სუანების თქმით, ადამიანთა, საქონლისა და პურეულის გამრავლებისა და ოჯახში ყოველგვარი ბარაქის გაზრდისათვის ხდებოდა;²⁵ აღსანიშნავია, რომ სხვა სიტყვიერ ფორმულებთან ერთად ადამიანთა და პურეული კულტურების გამრავლების შეთხოვნა ხდებოდა. მნიშვნელოვანი უნდა იყოს ისიც, რომ ბელლის კარზე დატვირთული მიდის განაყოფიერებისა და გამრავლების მფარველი ღვთაება ბომბლა, რაც, შესაძლებელია, მიმბაძველობითი მაგიის ძალით, იმის ცდას წარმოადგენდა, რომ ბომბლას მსგავსად ბელელი დატვირთული ყოფილიყო, ბომბლას ცხოველმყოფელური

²³ ზემო რაჭაში კერიის ქვის ორნამენტი აშკარად ფურნისა და სახლის კედლების შესამკობლად გამოყენებული.

²⁴ ვ. ბარდაველიძე, და გ. ჩიტაია, ქართული ხალხური ორნამენტი, გვ. 15.

²⁵ ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სუანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 113—114.

ძალა ბელელს გადასცემოდა და პურეული გამრავლებულიყო. აქ შიწის მოსავლის გადიდებასა და მომავალ წელს მარცვლეულთა დაბევეების საქმეს ემსახურებოდა ისეთივე მაგიურ-რელიგიური აქტი, როგორიც იყო ნაყოფიერების ძალის შემცველი კვერების ბელლის თვლებში ან მიწაში მოთავსება. ამის გამო უნდა იყოს, რომ მარცვლეული კულტურების სათავსები ორნამენტთა საოცარი ნაირსახეობით იქცევენ ყურადღებას.

ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, რომ გურიაში ახალი წლის წინა დღეს ცხემლის კრის დღე ერქვა. ოჯახის სიმსუყის დაბევეების მიზნით, უფროსი კაცი დილით ნედლ ცხემლას მოჭრიდა და სახლის კარებთან დააწყობდა. ხმელი ცხემლის შემის მოტანა არ შეიძლებოდა. საღამოს მზადდებოდა ცხემლის კრის ვახშამი; დიასახლისი აცხობდა ცხემლის კრის ხაჭაპურს, მამაკაცი დაკლავდა როგორც საკალანდო საბასილობო მამალუჩას, ასევე ცხემლის კრის მამალს. ვახშამად აუცილებელი იყო საკალანდოდ დაკლული ყველა ქათმის თავ-ფეხი და კუჭმაჭი, რომელიც იმ დამეს უნდა ეჭამათ; ღორის საჭიჭიოც მაშინ იხარშებოდა.

ახალ წელს, დილით, ოჯახის უფროსი შემოლოცვის შემდეგ ვარეთ გავიდოდა და ცხემლის ხის სამ მოზრდილ ნაჭერს შემოიტანდა, ცეცხლს დაანთებდა, მიულოცავდა და თან იძახოდა: „ხალა, ხალაო“. ანთებულ მუგუზალს შეანძრევდა ისე, რომ მას მრავლად დასცვენოდა ნაპერწყლები და თან დაიძახებდა: ასი გოჭი, ასი ქათამი, ასი მისი მოჩხოროზი (გურია), ასი ძროხა, ასი ინდაური, ასი ნალია, ასი ბელელი; ამ სიტყვებით ადამიანს სწამდა მთელი წლის ბარაქისა და გამრავლების დაბევება. ამის შემდეგ ოჯახის ყველა წევრი ვარეთ გავიდოდა და სამჭერ თითო ღერ შემას შემოიტანდა, „ხალა, ხალას“ ძახილით კერიას სამჭერ შემოუვლიდა და ცეცხლს შეუკეთებდა.

ზოგიერთი მასალის მიხედვით, ახალ წელს ცდილობდნენ რაც შეიძლება ბევრი ცხემლა შემოეტანათ, იტყობდნენ: „ბეურს იშონისო... და ყანას კარგათ შეიმუშავენბსო“²⁶. გურიის ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ცეცხლს მრავალი ახალი წლის მშვიდობიან გათენებას ეხვეწებოდნენ. ახალი წლის ცეცხლის დანთებით ოჯახი ბედნიერებას, გამრავლებასა და მოსავლიანობას იბედებდა.²⁷

²⁶ ივ. შილაქაძე, ძველი გურია, საქალაქე 52, გვ. 141—147, ზელნაწე-რი დატულია საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების არქივში.

²⁷ ავტორის საველე დღიურები, მახარაძის რაიონი, 1961, რვ. 1, 2.

იმერეთში, შემოლოცვის დღეს კოპიტის ჭოგრების და ლურჯი ჭოროხის მოტანა იცოდნენ, რომელსაც ოჯახის უფროსი ყველა ნაგებობას: ბელელს, ხულას, სასიმილდეს, მარანს მიულოცავდა და ზედ მიაკრავდა. ახალი წლის წინა ღამეს ამ ჭოგრებით ცეცხლს დაანთებდა, ხოლო ახალი წლის დილას ოჯახის უფროსი კოპიტის ჭოხს შემოიტანდა და ჯირკვს მიატყავდა, რომ ბევრი „ნაპერწყალი“ ჰქონოდა. იმერელ გლეხს ჭოხის მირტყმით და იმ დროს წარმოთქმული სიტყვებით სურდა პურისა და ღვინის დოვლათი, ოჯახის სიმრავლე, კარგი წელიწადი და ბედნიერება დაებევებინა. ამავე სიტყვებს ოჯახის ყველა წევრი იმეორებდა.

რაცაში შობას — ქანტილოების მეორე დღეს — უფროსი ქალი საოჯახო ქათამს ცეცხლთან ახლოს მიდგმულ სასაფურჩეს შემოაელებდა და ცეცხლს შეულოცავდა: „ოჯახის სამშვიდობოდ მომირთმევია ეს ქათამი“-ო. ამის შემდეგ ამ ქათამს კაცი დაკლავდა და მას ოჯახის ყველა წევრი შეჰკადა. შიგნეული კი იმ ქალს ეძლეოდა, რომელმაც აღნიშნული რიტუალი შეასრულა. მსგავსი რიტუალი სრულდებოდა გურიაში ახალი წლის ცხემლის ჭრის დროსაც.²⁸

აქ ჩვენს წინაშეა ისეთი ხასიათის საწესო მოქმედება, რომელიც ფრინველს წარმოაჩენს, როგორც ცეცხლისადმი შეწირულ მსხვერპლს, რომელსაც ოჯახის კარგად ყოფნა და მშვიდობის მოტანა შესძლებია. ასე ძლიერად წარმოდგენილი ფრინველისა და კერის — ცეცხლის კულტის ერთად არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ ისინი გენეტურად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი.

როდესაც ოჯახი საკალანდო ცერემონიას დაამთავრებდა, ოჯახის დიასახლისი ან უფროსი კაცი ცხემლის ხის რამდენიმე ჩამქრალ ან ცეცხლიან მუგუზალს გარეთ გაიტანდა და ახორის (ბოსელი) ან კარიის — საქათმის კართან დადებდა, რომ საყოლს და ქათმებს ზედ გადმოეელო. სოფელ წითელმთაში (მახარაძის რაიონი) ჩაწერილი მასალის მიხედვით, „მუგუზალს გამეიტანდნენ და დატიკნიდნენ, დოუდებდნენ საქონელს გადასარებად, ქათმებს გადასაფრენად, გამრავლდეს საყოლიო“. სოფელ ცხემლისხიდის მასალების მიხედვით,²⁹ საყოლის გამრავლების მიზნით მუგუზა-

²⁸ ცნობა მოგვაწოდა 74 წლის მთხრობელმა ანა ალექსის ასულმა მეგრელი-შვილმა-ნაცვალაძემ 1946 წელს (ს. ბახვი).

²⁹ აღსანიშნავია, რომ შუა სულ უნდა დამწარიყო, „იმის ხის ზიწვიც არ უნდა დარჩენილიყო ვარეთ“, როდესაც შუა დაიწვებოდა, მეკელე სამ ცალ ნახშირს აიღებდა და ცალკე შეინახავდა „ავი თვალისთვის კარგიაო“. მასალა ჩაწერილია სოფელ ბახვში (მახარაძის რ-ნი) ანა ალექსის ასულ მეგრელიშვილ-ნაცვალაძის მიერ.

ლის დაჩეხვა იცოდნენ. ზოგის აზრით (სოფელი ვაკიკვარი, მახარაძის რაიონი), „მუგუზალზე გადატარებული ძროხა და ქათამი თვალს არ ეიღებს“, ეს წესი „ქათმის ქირის საწინააღმდეგოც ყოფილა“.

საახალწლო მუგუზალთან და ცხემლის ხესთან დაკავშირებული რიტუალები, ერთი მხრივ, მიმბაძველობითი მაგიის პრინციპის მიხედვით, ადამიანთა, ცხოველთა და მცენარეთა გამრავლების საქმეს ემსახურებოდა, ხოლო მეორე მხრივ, საახალწლო მუგუზალი, ცეცხლი და ნახშირი ფრინველისა და საქონლის ავი თვალისაგან გაშვებნად, ავადმყოფობისაგან დამცველ საშუალებად ითვლებოდა.

ნახშირს რომ ავი თვალის საწინააღმდეგოდ ხმარობდნენ, ამაზე სევანური ლგთგენე//დაგ-ის წეს-ჩვეულება მიუთითებს.³⁰ ყოველივე ზემოთქმულს უნდა დავუმატოთ ისიც, რომ ქართულ ტომებში მწათმოქმედებასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებში ზშირად იყენებდნენ სახის გამურვის წესს.³¹ ნახშირისა და ნაცრის მნიშვნელობა რელიგიაში მიწის³² და ცეცხლის კულტებით იყო შეპირობებული.³³

ახალ წელს მთიულეთსა და გუდამაყარში სრულდებოდა ე. წ. ბებერაის რიტუალი, რომელსაც იფნის ხის მორზე ან ტოტზე მხედრულად გადამჭდარი ბიჭი ასახიერებდა. როგორც აღნიშნული რიტუალის სიტყვიერი ფორმულებიდან ირკვევა, მას მოჰქონდა ღალიანობა, პურიანობა, წულიანობა და სხვ. გუდამაყარში ამ წესის შესრულება ახალი წლის წინა საღამოს იცოდნენ. ოჯახის უფროსი კაცი, ბებერაზე გადამჭდარი შინ შედიოდა და დაილოცებოდა, შემდეგ მივიდოდა შუა ცეცხლთან და ბებერას კერაში წაუტოვებდა.

ჩვენს მასალებში საახალწლო მუგუზალთან დაკავშირებულ რიტუალებში, მართალია, ანთროპომორფულ-ითიფალური ღვთა-

³⁰ ე. ბარდაველიძე, სევანურ ხალხურ ღვთაებათა კალენდარი გვ. 249.

³¹ ქ. რუხაძე, სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებული ქართული საწესი ნიღბები, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII, თბილისი, 1955, გვ. 191.

³² ქ. რუხაძე, ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 196.

³³ ე. ბარდაველიძე, ქართული (სევანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 7.

ება არ არის გამოხატული, მაგრამ, როგორც დავინახეთ, მუგუზალთან ან თვით ცხემლასთან დაკავშირებულ მოქმედებებში და სიტყვიერ ფორმულებში ყველგან ნაყოფიერების, მიწის მოსავლის გადიდებისა და ბედნიერების გამოთხოვა ხდება.

საახალწლო მუგუზალთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულება სიმათიური მაგიის აშკარა მაგალითია, რომელიც, როგორც ცნობილია, თავდაპირველად სქესობრივი აქტის სქემატურ გამოხატულებას წარმოადგენდა³⁴.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შესაძლებელია კულისა და ბებერას ადგილი გარკვეული დროიდან საახალწლო მუგუზალს ექირა; და რომ ფალიური ღვთაებების — ბერისა და ბომბლას წარმოდგენა ბებერასა და კულის გარეშე შეუძლებელია ისევე, როგორც ჩიჩილაკის გარეშე გურიამი ახალი წლის ნაყოფიერებისა და გამრავლების ხატის ემბლემის წარმოდგენა.³⁵

აღსანიშნავია, რომ ოსებში საახალწლო მორი ფალოსად იყო წარმოდგენილი. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ კოტა, რომელიც დღეობა ბოსლობას წარმოითქმებოდა, ცხოველთა სექსუალური აქტის აღმნიშვნელი იყო; იგი, ამავე დროს, ქართულში მორის აღმნიშვნელი ტერმინიც ყოფილა. მორი კი, როგორც ე. ბარდაველიძე გადმოგვცემს, ძველად „მამაკაცის ასო სარცხუნელსაც“ გამოხატავდა.

ტერმინი კოტა რაქველებთან ნაყოფიერებისა და გამრავლების მფარველი ღვთაების ბოსლა-კოტრას სახითაა მოცემული.³⁶

ცნობილია ხისა და ცეცხლის ბუნებრივი ასოციაცია, რომლის მიხედვითაც ცეცხლი ხის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს, ხოლო ცეცხლის კულტთან უშუალო კავშირშია კერის კულტი; შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ კულტების სინკრეტიზმის საფუძველზე ღვთაება ბოსლა თავის გაფართოებული ფუნქციებით კერის კულტსაც მოიცავდა, რაც ჩვენს მიერ ზემოთ გამოთქმული მოსაზრების დადასტურებას უნდა წარმოადგენდეს.

³⁴ ე. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 134.

³⁵ ე. ბარდაველიძე, ზემოთ დასახელებული ნაშრომი, გვ. 117—118.

³⁶ ე. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები. გვ. 94. შდრ. ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, თბ. 1928.

თუ მივიღებთ, რომ მუგუზალი ფალოსად იყო წარმოდგენილი, მაშინ გასაგები უნდა იყოს მისი ავი თვალის საწინააღმდეგოდ გამო-
ყენებაც.³⁷

რადგანაც ცეცხლი მზესთან იყო ასოცირებული, ბუნებრივია, რომ მას მზის თვისებები მიეწერებოდა. ეს კარგად ჩანს იმ მასალა-
შ-ც, რომელიც გურიაში ჩავიწერეთ; „ცეცხლო, ელოდე, მელოდე, მზეს ელოდე, მთვარეს ეთაყვანებოდე, დილას ადრე ავდგებოდე, დოხხაური დამხვდებოდე“.³⁸ ამდენად, ცხემლის ხესთან და კერას-
თან დაკავშირებულ ჩვენს მიერ აღწერილ რიტუალში მამლის, რო-
გორც მზის ფრინველის, მსხვერპლად შეწირვის ფაქტი, ბუნებრივ
მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ.

ცხემლასთან დაკავშირებული რიტუალები საყურადღებოა იმ
ნებრეაც, რომ მასთან ერთად წარმოდგენილი ფრინველი, რიტუა-
ლური კვერი და სხვ. მისი დედააზრის მიკვლევას გვიაძღვიებს.

ხომ არ არის ცხემლასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებში
შეშონახული სიცოცხლის ხის მოტივი, რამდენადაც იგი უძველესი
ხანის ცეცხლისა და კერის კულტებთან ყოფილა დაკავშირებული.³⁹

განხილული მასალებით ირკვევა, რომ აღნიშნულ მაგიურ-რე-
ლიგიური წეს-ჩვეულებების შესრულებას გადამწყვეტი მნიშვნე-
ლობა ჰქონდა მთელი წლის აკარგიანობისათვის.

მაგრამ ეს რიტუალი მხოლოდ ამ მიზანდასახულობით არ იფარ-
გლება. საყურადღებოა აქ წარმოდგენილი კულტების: ფრინველის,
ფალიური, კერის და სხვათა შეხვედრები ნაყოფიერების, გამრავლე-
ბისა და მოსავლიანობის მფარველ ითიფალურ ღვთაება ბოსლასთან,
რომელიც, როგორც ცნობილია, ხარისა და მზის კულტების შერწყ-
ნის ნიადაგზე განვითარებული დ ი დ ი ღ მ ე რ ა თ ი ს ფ უ ს ნ ა ბ უ -
ა ს დ ი ა ს კულტს უკავშირდება.

დაბოლოს, აგრარულ კულტებთან დაკავშირებით საყურადღე-
ბოა უძველესი მითოლოგიიდან მომდინარე გვალება-დელგმის საწი-
ნააღმდეგო წეს-ჩვეულება, რომლის რამდენიმე ვარიანტი დასტურ-
დება.

³⁷ რომის ქუჩებში იდგა უზარმაზარი ბოძები ფალოსის გამოსახულებით, რომ-
ლის დანიშნულებას წარმოადგენდა ქალაქის ავი სულებისაგან პროფილაქტიკუ-
რი დაცვა, *Pl. M t e p h n e p r*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 305—307.

³⁸ აეტრაის საველე დღიურები, ქ. შახარაძე, მთხრობელი 75 წლის სიფიო მო-
სეს ასული ნაცვალაძე—აზნაუროვა, 1972 წ. რვ. 1.

³⁹ *Pl. M t e p h n e p r*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 373; გ. ჩ ი ტ ა ი ა, სიცოცხლის
ხის მოტივი ლაზურ ორნამენტში, აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და
მატ. კულტურის ინსტ. მოაბზე, X, 1941, თბილისი, გვ. 310.

ხალხის აზრით, კოხინჯრობა დაწესებული იყო გვალვისა და დელგმის საწინააღმდეგოდ, რომლის დროსაც ოჯახი ან გვარი შეკრებილი თანხით ყიდულობდა ცხვარს და დანიშნულ დღეს სალოცავად მიდიოდა.

კოხინჯრობის ერთ-ერთ ძირითად წესს შეადგენდა სამსხვერპლო ცხოველის ეკლესიასთან მიყვანა და მისი შეწირვა, რაც შემდეგში მდგომარეობდა:

გვალვის დროს სოფელს ან ცალკეულ გვარს წმ. ელიას სახელზე საკლავი ჰქონდა შეთქმული. სოფელ ჭუმათში (მახარაძის რაიონი), წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიის ეზოში შესაწირავად მიყვანილ ცხვარს უფროსი კაცი სამჭერ დაატრიალებდა, ანთებული სანთლით შუბლის თმას შეუტრუსავდა, სანთელს ეკლესიის კედელზე ან ხეზე მიაყრავდა და დაილოცებოდა, ღმერთს დარ-ავდარს შესთხოვდა, ბედნიერებას ისურვებდა და ცხვარს დაკლავდა. დაკლულ ცხვარს ეკლესიის ეზოში მოხარშავდა, სადილობის დროს კვლავ დაილოცებოდა და ცხვრის ხორცისაგან მომზადებულ კერძს ყველას გაუნაწილებდა. მონარჩენ ხორცს აუცილებლად იქვე, ეკლესიის ეზოში ჩამარხავდა და არავითარ შემთხვევაში მას სხვა სოფლის ან სხვა გვარის კაცს არ მისცემდა.

ამ წეს-ჩვეულებაში განსაკუთრებით საგულისხმოა ის, რომ შეწირული ცხოველის ხორცი მიწაში იმარხება.

ანალოგიური რიტუალი სხვა წეს-ჩვეულებასთან დაკავშირებითაც სრულდებოდა. რაკაში, სახლის აშენების დროს, როდესაც ბალავარს ამოიღებდნენ, დაკლავდნენ ცხვარს, ხოლო მის თავ-ფეხს მშენებლობის დროს კედელს ჩაატანდნენ და იტყოდნენ: „შენს ბელობაზე იყოს ეს ცხვარი და შენი წყალობა ჩვენზე გადმოვიდესო“.⁴⁰

შესაძლებელია საკულტო ცხოველის შეწირვით მიწის განაყოფიერება და დარ-ავდრის მეუფის გულის მოგება უნდოდათ, მაგრამ ამ რიტუალში სხვა სახის გადმონაშთებიც უნდა ვიგულისხმოთ.

თუ მივიჩნევთ, რომ ცხვარი განაყოფიერებისა და აღორძინების ძალის შემცველი ცხოველია, მაშინ ყოველწლიურად მის დაკვლას ის მიზანი ჰქონდა, რომ იგი მეორე წელს ქვეყანას ახალი ენერგიით მოვლენოდა და დედამიწა გაენაყოფიერებინა.

მაშასადამე, ცხვარს წირავდნენ დარ-ავდრის მეუფეს, როგორც განაყოფიერებისა და აღორძინების ძალის შემცველ ცხო-

⁴⁰ სოფელი პატარა ლები, მთხრობელი ილარიონ ლობანიძე, 75 წ.; ქ. რ. უ. ხ. ა. ძე, 1960 წ. რაქა-ლეჩხუმის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მასალები.

ველს; მისი ხორცის ქაშა, ალბათ, ამ ცხოველის ძალასთან ზიარება-საც ვარაუდობდა⁴¹

როგორც ცნობილია, ცხვარი, ცხვრის გამოსახულება და ტყა-პუკი განაყოფიერებისა და აღორძინების ძალის შემცველად იყო მიჩნეული და, უეჭველია, რომ მას ბუნების აღორძინებისათვის გან-კუთვნილ დღესასწაულში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი დაე-კავებინა.

ჩვენთვის გვაღუა-დელგამასთან დაკავშირებით ცხვრის მსხვერ-პლად შეწირვის სხვა ვარიანტებიცაა საყურადღებო.

იმერეთში (საჩხერის რაიონი, სოფელი ქორეთი) მაისის თვეში, ამაღლების ორშაბათს კოხინჯრობა იმართებოდა. ეს დღე დარ-ავდ-რის თაობაზე შეწირულად ითვლებოდა და ამიტომ არავინ არ მუ-წაობდა. სოფელში ცალკეული გვარები ფულს აგროვებდნენ და ვერძს — მამალ ცხვარს ყიდულობდნენ, რომელსაც ან ეკლესიის ეზოში ან რომელიმე უბანში შესაწირავად მიიყვანდნენ. სალოცავად მოსული გვარის რომელიმე წევრი ანთებულ სანთელს ვერძის რქა-ზე ან ეკლესიის კედელზე მიაკრავდა და დაილოცებოდა. მეორე ამორჩეული პირი ცხვარს სამჯერ წაღმა დაატრიალებდა, შუბლზე თმას შეუტრუსავდა და იტყოდა: „შეიწირე უფალო და კოხისაგან დაგვიფარეო“. ამის შემდეგ ის ცხვარს დაკლავდა, ხეზე ჩამოჰკიდებ-და, გაატყავებდა და ხორცს ნაწილ-ნაწილ ჩამოჰკრიდა, ხოლო მის მარცხენა ფეხს სახსარს ზემოთ ხეზე დატოვებდა.

აღსანიშნავია, რომ ვერძის თქმოს ძვალს გვარის რომელიმე ოჯახი ახალ კოხინჯრობამდე თვალსაჩინო ადგილას ჩამოჰკიდებდა; ხოლო ახალ კოხინჯრობაზე ამ ძვალს იქ მიიტანდა, სადაც შესაწი-რავი ვერძი უნდა დაეკლათ და გარკვეული რიტუალის შესრულების შემდეგ გადააგდებდა.⁴²

ამ დღესასწაულში ძირითადად ორი მომენტი იქცევის ყურად-ღებას: ცხვრის შეწვა, დარ-ავდრის გამოთხოვა და ძელის გარ-კვეთლ დრომდე შენახვა⁴³.

⁴¹ ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, მასალები მიწათმოქმედების ისტორიისათვის საქართველო-ში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VI, 1956, გვ. 25.

⁴² ძელის დატყის წეს-ჩვეულების აზრი უკვე აღარ ახსოვთ.

⁴³ ცნობილია რომ ძვლების დატყის წეს-ჩვეულებას სხვადასხვა ხალხები მისდე-ვენ. ა. რ ბ ა ქ ი ძ ე, შრომის ორგანიზაციის ფორმები ძველი საქართველოს სახალ-ხო მეურნეობაში, თბილისი, 1941, გვ. 161; ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ისტორიიდან, მიმომხილველი, ტ. I, 1949, გვ. 141; თ. ი ჩ ი ა უ რ ი, ხეცურული მითოლოგიიდან (ხის ბეკი), მასალები საქართვე-ლს ეთნოგრაფიისათვის, VII, 1955, გვ. 288.

ჩიტი შეიძლება აღნიშნულ რიტუალში ცხოველის ძვლის შენახვის ტრადიცია აიხსნას?

რელიგიის ისტორიაში საკმაოდ ცნობილია ადამიანისა და ცხოველის ძვლის მნიშვნელობა, რომელიც პარკიალური სულის შემცველადაა მიჩნეული. ანიმისტური მსოფლმხედველობის თანახმად, ძვლის საშუალებით შესაძლებელია ურთიერთობა სულთანა, ე. ი. სულის პატრონთანა. ამ თეორიის საფუძველზე გასათვალისწინებელია ჩონჩხისა და მიცვალებულის სულის ურთიერთობის შესახებ არსებული კონცეფცია, რომელიც ცხოველის ძვლის შენახვაში ამ ცხოველის გაცოცხლებას ვარაუდობს. ზემოაღნიშნული გარემოება კი სვამს საკითხს ცხერისა და მიწის (ამდენად მიცვალებულის) ურთიერთობის შესახებ, რაც მომაკვდავ და მკვდრებით აღმდგარ ღვთაებათა კონცეფციასაც უკავშირდება.

ამ ვარაუდს მტკიცე ფაქტიური დასაყრდენი მოეპოვება ამავე წეს-ჩვეულებასთან დაკავშირებულ სხვა ვარიანტებში, რომელთაც ჩვენ ქვემოთ განვიხილავთ.

საქართველოში საყოველთაოდ ცნობილია გვალვა-დელგმასთან დაკავშირებულ რიტუალში თხის შეწირვის, მისი ტყავისა და ფიტულის ხეზე ჩამოკიდების ფაქტი.

არ. ლამბერტის ცნობით, მეგრელები, როცა „სურთ წვიმა მოიხსოს, მაშინ მიმართავენ წმ. ელიას და არა სხვა რომელსა შესწირავენ ხოლმე თხას. ამ თხის ხორცს შესჭამს მღვდელი და ტყავს გასტენენ და იქვე სადმე ჩამოჰკიდებენ ხეზე“.⁴⁴

ასეთივე ხასიათის წეს-ჩვეულება დადასტურებულია რაჭა-ლეჩხუმში, იმერეთსა, აფხაზეთსა და ქართლში როგორც გვალვის, ასევე წვიმის დროსაც.

ლაზარობის გავრცელებულ წეს-ჩვეულებაშიც, როგორც სიმლერის ტექსტიდან ირკვევა, წინათ ციკნის შეწირვა სცოდნიათ.

„ახ, ლაზარე, ლაზარე,
ცას ღრუბელი აქყარე,
ჩვენ დაგიკლავთ ციკანსა,
შენ მოგვიყვან წვიმასა“⁴⁵

⁴⁴ ა რ ქ ა ნ ქ ე ლ ო ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, სამეგრელოს აღწერა, თბილისი, 1928, გვ. 154.

⁴⁵ ზოგად ეთნოგრაფიაში ცნობილი ფაქტია გვალვის დროს არა მარტო თეთრი თხის, არამედ შავი თხის შეწირვის წესიც. N. Witsen, Noord Tartarye, Amsterdam, 1692.

რაქსასა და იმერეთში გვალვისას გონჯაობას მართავდნენ, რომლის დროსაც დღესასწაულის მთავარი მონაწილე ან სახეს იშავებდა ან წელზემოდ იმურებოდა. გამურული გონჯა, ხალხის აზრით, წვიმის გამომწვევე იყო.

თხის ფიტული ან მისი გამოსახულება და სიშავე ბუნების აღორძინებასთან რომ იყო დაკავშირებული, ამას აფხაზთა და ჩერქეზთა ეთნოგრაფიულ ყოფაშიც ვადასტურებთ.⁴⁶

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, თხის გამოსახულება ხშირად მისივე ატრიბუტებით, სახის შავად შეღებვით იცვლება.

მამასადამე, თხისა და ცხვრის შეწირვის რიტუალში შავი ელემენტის მონაწილეობა, გამურვის სახით, იმაზე მიუთითებს, რომ შეწირული ცხოველები, ისევე როგორც სიშავე, უძველესია, მიწის კულტთან იყო დაკავშირებული.

ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, რომ გვალვის დროს თხის შეწირვის რიტუალი სამეგრელოში ოჩოკოჩის რწმენის გადმონაშთებთან არის დაკავშირებული. საყურადღებოა აგრეთვე ის გარემოება, რომ ამავე დღესასწაულს ხევში ვაჩილობას ეძახიან⁴⁷, ხოლო ბოსელ-ბოსლა ოსებში ვაცილას სახელწოდებით არის ცნობილი.⁴⁸

ივ. ჭავჭავაძის ოჩოკოჩის თხაკაცის, ოჩო-ს და ბოჩი-ის უკავშირებს, ოჩი კი, მისივე აზრით, წარმომდგარია ვაციისაგან.

ბოსელ-ბოსლას და ვაცილას საერთო წარმომავლობასთან ერთად გარკვეულია ბერკა-ბასილას და ბოსელ-ბოსლას კავშირი.⁴⁹

გვალვა-დელგმის დროს თხისა და ცხვრის (თუ მათი ნაწილები) შეწირვის, ასევე ფიტულთან და სიშავესთან დაკავშირებულ რიტუალში ვხედავთ მოსავლიანობის, აღამიანთა და ცხოველთა ნა-

⁴⁶ А. О л е а р и й, Описание путешествия в Московию и через Московию и в Персию и обратно, С. П., 1960, стр. 517—518. ყირიმში გვალვიანი მიწის მოხვნის დროს შავი ცხვრის ან შავი მამლის შეწირვა ხდებოდა.

⁴⁷ ვ. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ხენა-თესვა ხევში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, VI, 1953.

⁴⁸ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სუანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, 110.

⁴⁹ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ზემოთ დასახ. ნაშრომი, გვ. 115—116; ქ. რ უ ხ ა ძ ე, ძველი ქართული აგარელი დღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი ბერი-ბერა, გვ. 176—177.

ყოფიერების მფარველი ღვთაების თავყვანისცემის კვალს, რაც ამ დღესასწაულთა არსებითი ელემენტების გენეტურ კავშირს ადასტურებს.

განხილული მასალა უაღრესი მრავალფეროვნებით წარმოგვიდგება და ეს ბუნებრივიც არის, რადგან ასევე მრავალფეროვანია მატერიალური საყრდენი, რომლის პირდაპირ თუ ირიბ ასახვას წარმოადგენს მისი რელიგიური ნაწილი. რელიგიის ზოგადი ისტორიის თვალსაზრისით აგრარული წეს-ჩვეულებანი რწმენა-წარმოდგენების ერთ-ერთ ყველაზე ადრინდელ ფენად ითვლება და ყველაზე ნათელი და მკაფიო გამოხატულებაც არის საწარმოო შრომის პროცესში ადამიანისა და ბუნების ურთიერთდამოკიდებულების მრავალმხრივი და ამავე დროს კონკრეტული გამოვლინებისა. კონკრეტულობა, პირველ რიგში, მოცემული გარემოს ბუნებრივ-სამეურნეო პირობებით და, შესაბამისად, შრომის პროცესების თავისებურებებით არის შეპირობებული, რასაც ერთდროულად განსაზღვრავს სოციალურ-ეკონომიური განვითარების კონკრეტულ-ისტორიული სპეციფიკა. ბაზისური და ზედნაშენური მოვლენების ურთიერთდამოკიდებულების საერთო კანონზომიერების გათვალისწინებით აღვილდება ადამიანის სამეურნეო-მატერიალური საფუძვლებისა და სულიერი სამყაროს განვითარების თანაფარდობის შეცნობა, მაგრამ, ამავე დროს, წარმოიქმნება სირთულეც, როცა ცნობილი ვითარების გამო, ეს თანაფარდობა დარღვეულია და როცა სულიერი ჩამორჩება მატერიალურს. მიუხედავად ამისა, კონკრეტულ-ისტორიულ პირობებში გამოვლინებული და კომპლექსურად განხილული მასალა რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების შესახებ ისტორიულ პიველწყაროს მნიშვნელობას ინარჩუნებს და სათანადო შუქს ჰყვანს ყოფისა და კულტურის თავისებურებათა ჩამოყალიბებისა და განვითარების პროცესს. ასეა ეს ჩვენს შემთხვევაშიც.

აგრარული წეს-ჩვეულებების ციკლის აქ განხილულ მასალაში მთავარი ადგილი, როგორც ვნახეთ, მეურნეობრივი კეთილდღეობისა და მოსავლის სიუხვის უზრუნველყოფისადმი მიმართულ რელიგიურ-ირაციონალურ ქმედობებს უჭირავთ. ეს ქმედობები გამოხატულებას პპოვებენ როგორც რწმენის იდეოლოგიურ ნაწილში, ისე რწმენა-წარმოდგენების რიტუალურ მხარეში, რომელიც სტრუქტურულად, ხშირ შემთხვევაში, სამეურნეო-საწარმოო ციკლის თანმიმდევრული ან ცალკე ეტაპების ასახვის ცდაა. ყოველივე ამის საერთო დამახასიათებელ, აგრეთვე შემაკავშირებელ ნიშნად მაგიური ელემენტი გვევლინება, რაც, პირველ რიგში, საწარმოო-სამეურნეო

სფეროს დარგობრივ სიძნელეზე და ამ სფეროს შინაგანი პროცესების თანმიმდევრული განვითარების სპეციფიკაზე მეტყველებს. მაწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის შერწყმული ხასიათი, რაც საქართველოს მეურნეობისათვის უძველესი დროიდანვე ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანი იყო, რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებში შესაბამის ასახვას პოუვებს და, ამავე დროს, საოჯახო და სასოფლო ყოფის რიტუალურ მხარეებს მრავალფეროვნებაში წარმოგვიდგენს. რწმენა-წარმოდგენებში და რიტუალებში ბევრი ხელშესახები ყოფითი თავისებურებაა რეალურად წარმოდგენილი, მაგრამ იქვე გვხვდება გამოუცნობი და ჭერჭერობით აუხსნელი მომენტებიც, რომლებიც შემდგომ მეცნიერულ დაკვირვებას მოითხოვენ. ასევე შეიძლება შეფასდეს წეს-ჩვეულებებისა და რიტუალების შინაგანი პროცესების შინაარსობრივი და საგნობრივი სახელდება, რომელთაგან ეთნო-კულტურული და კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით განსაკუთრებით იქცევა ყურადღებას ოჩი//ბოჩი, კერია//ბერი და ზოგი სხვა ლოკალური ან სინკრეტული ღვთაება და საერთოდ რელიგიური ტერმინოლოგია. ადგილობრივ მნიშვნელობასთან ერთად ეს ღვთაებები ზოგადქართული წარმართული რელიგიის მხრივაც საინტერესოა, რაც მეცნიერული ყურადღების საგანი ადრევე გახდა (ივ. ჭავჭავაძე, ვ. ბარდაველიძე) და რომელთა შესახებაც კიდევ გვექნება საუბარი.

ბელლის საკულტო დანიშნულება

ბელელს, როგორც კულტის ობიექტს, ყურადღება მიაქცია პროფ. ვ. ბარდაველიძემ⁵⁰. ჩვენს მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალაც ცხადყოფს ბელლის განსაკუთრებულ როლს რელიგიურ ყოფაში.

დასავლეთ საქართველოს რელიგიურ დღესასწაულებში დიდი ადგილი ეთმობა ამ სამეურნეო ნაგებობასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებს. ამათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია ახალი წლის დღესასწაულის კომპლექსი.

ზემოთ, აგრარულ წეს-ჩვეულებებისადმი მიძღვნილ თავში ჩვენ მოხსენიებული გვექონდა საახალწლო რიტუალური კვერები (ბ ა ს ი ლ ა//კ ა ც ა ბ ა ს ი ლ ა//წ მ ი ნ დ ა ბ ა ს ი ლ ა, კ ე რ ი ა-ბ ე რ ი ა//

⁵⁰ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, თბილისი, 1974.

წლისთავი და სხვ., რომლებიც დოვლათიანობასა და გამრავლებასთან იყენენ დაკავშირებული და ბელის უმთავრეს მისალოც წარმოადგენდნენ. ახალ წელს მეკვლე და ოჯახის დანარჩენი წევრებიც, სხვა სამეურნეო ნაგებობებთან ერთად, საგანგებოდ მოინახულებდნენ ბელელს და იქვე ასრულებდნენ გარკვეულ რიტუალებს ამ პურკეერების მონაწილეობით. უნდა აღინიშნოს, რომ კევრს ზოგჯერ იმდენს აცხოვდნენ, რამდენი თვალიც ბელელს ჰქონდა.

რაქაში მეკვლე რიტუალურ პურს სამჯერ დაატრიალებდა, და ჰირნახულის დოვლათიანობაზე, საქონლის გამრავლებასა და ოჯახის ბედნიერებაზე დაილოცებოდა. კევრები—კერია-ბერია და ბასილი ნათლილებამდე საპურის თავზე, ვარცლში ან ბელელში ინახებოდა. ნათლილებას ოჯახის უფროსი ლოცვა-ვედრებით ამ პურებს გატებდა და ბავშვებს დაურიგებდა. კერია-ბერიას პურიდან ზოგჯერ მრგვალ ნაწილებს ამოჰკრიდნენ, ბელის თავში ჩადებდნენ: „ბარაქიანი მოსავალი იქნება, დოვლათი არ გამოიღვევო“.

მსგავსი წესი სრულდებოდა იმერეთში⁵¹. ახალ წელს ბასილის სახელზე გამომცხვარ მრგვალ კევრებს გულს ამოუჰკრიდნენ და დილით ოჯახის წევრებს დაურიგებდნენ, ხოლო დარჩენილს დაამტვრევდნენ. ბელის თვლებში ჩადებდნენ და წმ. ბასილს გამრავლებას და პურეულის ბარაქიანობას შესთხოვდნენ. ბასილის კევრი ზამთრის სახელზე ცხვებოდა; ადამიანის გამოსახულების ამ რიტუალურ პურს ზოგჯერ სასქესო ნიშანი ჰქონდა. მისგან ამოჰკრილი ნაწილები კი ბელის მისალოცი იყო.

ამავე მიზანს ემსახურებოდა სვანური საახალწლო ჯულის რიტუალი, რომელიც სრულდებოდა ბელის ფუნქციის მქონე, მარცვლეულისა და ფქვილის სათავს გე მ/გ ჟე მ-ის წინ. აქვე უნდა გავიხსენოთ, რომ სვანეთში ცხვებოდა საგანგებო რიტუალური კვერი გე მ, კიდობნების გამოსახულებით (ტაბ. VII, ნახ. 6). ზემოაღნიშნული ჯულის რიტუალის დროს წარმოთქმულ სიტყვიერ ფორმულებში მოიხსენიებოდა სქესობრივი განაყოფიერებისა და გამრავლების ღვთაების განმასახიერებელი ბომბლა, რაც მიზნად ისახავდა ბომლას ცხოველმყოფელური ძალის ბელისათვის გადაცემას და საერთოდ ადამიანთა და პურეულის გამრავლებას.

⁵¹ ქ. რ. უ. ხ. ა. ძ. ე. ზოგიერთი აგრარული წეს-ჩვეულება XIX საუკუნის დასაწყისით საქართველოში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, XIV, თბილისი, 1968, გვ. 70.

როგორც პროფ. ვ. ბარდაველიძემ⁵² გაარკვია, ბომლას ეპითეტით წარმოდგენილი მესაქონლეობის ღვთაება დაკავშირებულია მიწათმოქმედებასთან და მარცვლეულის ძირითად სათავსთან — ბელელთან. ჩვენამდე მოღწეული მსხვილფეხა შინაური ცხოველების კულტის გამონაშთები ძირითადად მომდინარეობს ქართველი ხალხის აპტრალური რელიგიის მაღალი საფეხურებიდან, რომელიც განვითარებულ სამიწათმოქმედო მეურნეობასთან არის დაკავშირებული და მას სხვა ასტრალურ ღვთაებათა მსგავსად ანთროპომორფული სახე აქვს მიღებული.⁵³

იმერეთში გავრცელებული ჩვეულების მიხედვით ახალ წელს ბელელს და სხვა სამეურნეო ნაგებობას სიუხვისა და სიმრავლის დაბედების მიზნით კობიტის „ქოგრები“ და „ლურჯი ქყორი“ უნდა მიულოცონ, როგორც ეს ზემოთ ვნახეთ.

ბელელს ახალი წლის შემდეგაც არაერთხელ მიულოცავდნენ. ხალხის რწმენით, იგი „ავი თვალისაგან“, მავნე სულებისაგან დაცვას საპირობდა. დიდ ხუთშაბათს, „კუდიანების დღეს“, ბელლის კარზე ან ბოძზე მწარე ბლის ტოტებისაგან გაკეთებულ ჭვარს დაასობდნენ და, ავი სულებისაგან გასაწმენდად, ბელლის წინ ცეცხლიან მუგუზალს დადებდნენ, იცოდნენ აგრეთვე ბელლის სანთლით „შეწეპვაც“.

ბელელთან დაკავშირებული კულტის რაობას რამდენადმე გამოავლენს აგრეთვე ქორბელელას თუშური რიტუალი. ამ რიტუალის ცენტრალურ მომენტს შეადგენდა ორსართულიანი წრიული ფერხული ქორბელელა, რომლის დროსაც სათანადო საგალობელი სრულდებოდა. თუშების წარმოდგენით, ქორბელელა მიზნად ისახავდა ძიუხვის, დოვლათიანობის და ბედნიერების უზრუნველყოფას.⁵⁴ წრიული ფერხულის დროს წარმოთქმული სიტყვიერი ფორმულის ბელელთან, როგორც მარცვლეულის სათავსთან დაკავშირება, შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ამას გვაფიქრებინებს ის ფაქტი, რომ აღნიშნულ საგალობელში აღბეჭდილი მიმართვა მოსავლიანობის, საქონლისა და ადამიანთა გამრავლების დადასტურებაა.

⁵² ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 114.

⁵³ შტრ. Б. А. Богаевски й, დასახ. ნაშრ., გვ. 191.

⁵⁴ შტრ. ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 128.

ბელლის საკულტო დანიშნულებასთან დაკავშირებით განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ბელელში ან ბელლის გვერდზე ოთახში (ტყიბულის რაიონი, რაჭა) ახლადდაქორწინებულთა პირველი ღამისთვის წეს-ჩვეულება. რაჭული ეთნოგრაფიული მონაცემებით, „ნეფე-პატარძალს ბელლის თავზე ან ბელლის თვალში დააწვენდნენ“. ზემოთ მოყვანილი რიტუალების ხასიათსაც თუ გავითვალისწინებთ, უნდა ვიფიქროთ, რომ „ნეფე-პატარძლის“ ბელლის თვალში, ბელლის თავზე ან ღეფანში (ბელელზე მიდგმული პატარა ოთახი)⁵⁵ დაწვენა თავისი არსით მაგიური ხასიათისაა და ემყარება იმ რწმენას, რომ ბელელს შეუძლია არა მარტო პურის მოსავლის გადიდება, არამედ საქონლის და ადამიანთა გამრავლებაც.

დაბოლოს, ბელლის საკულტო რაობა ასახვას პოულობს მის ორნამენტებში. ამ ორნამენტის ცენტრალური კომპონენტია ასტრალური გამოსახულებანი: ბორჯღალა, რკალი, რკალისებური კამარები. ამავე დროს მათზე ამოკვეთილია გეომეტრიული ორნამენტები — დაკბილული სამკუთხედები და ოთხკუთხედები. ხშირადაა წარმოდგენილი ასტრალური სიმბოლოებით შემკული „სიცოცხლის ხის“ მოტივიც. ზოგჯერ კიდობანსა და ბელელზე მხოლოდ ერთი რელიეფური ჯვარია ამოტვიფრული, ხოლო ბელლის სარტყელზე და ღირსზე ჩუქურთმოვანი როზეტი (ტაბ. VII, ნახ. 1).

ჩვენს მიერ აღნიშნული ასტრალური გამოსახულებების ცენტრალური ფიგურა ბორჯღალა მრავალფეროვან სევასტიკას წარმოადგენს. ბორჯღალას სახე კარგად შემოინახა ეთნოგრაფიულმა ყოფამ, იგი მრავალი საგნის სამკაულთა სისტემაში გვხვდება. ქვის კერაზე, საქონლის სადგომის ტიხარსა და ავეჯზე, გლეხის დარბაზულ-სახლის ღედაბოძზე. ცნობილია, რომ ეს ასტრალური ორნამენტი მზის ემბლემას წარმოადგენს და უძველესი დროის კულტურულ მონაპოვრად ითვლება. ბორჯღალა ალორძინების და ნაყოფიერების სიმბოლოა.⁵⁶

ორნამენტის სახით წარმოდგენილი ჯვარის და სიცოცხლის ხის შესწავლა საყურადღებო ვითარებას არკვევს. ჯვარი გენეტიკურად დროშასთან და საკულტო ხესთან — ღვთაების სასუფეველთან იყო

⁵⁵ ავტორის სავსე დღიურები, ტყიბულის რაიონი, 1973, რკ. 2. თ. ო ჩ ი ა უ რ ი, ახალი ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობანი ონის რაიონში. მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის. ტ. IX, 1957, გვ. 16; შდრ. დ. შე ნ გ ე ლ ა ი ა, თხზულებანი ტ. IV. გვ. 300—301.

⁵⁶ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, და გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ქართული ხალხური ორნამენტები. გვ. 5, 7, 15; ლ. ბ ო ქ ო რ ი შ ვ ი ლ ი, ხევისრული ჯვარი, გვ. 70—76; И. К. Сургуладзе, Астральная символика в груз. нар. орнаменте, Тб. 1967.

დაჯავშნებული⁵⁷. ამასთან აღსანიშნავია ისიც, რომ ასტრალური ნიშნების კეთება განიხილებოდა, როგორც ღვთაებათა სამსახური⁵⁸.
 შესწავლილი ეთნოგრაფიული მონაცემები გვაფიქრებინებს, რომ ამ გამოსახულებების ესთეტიკურ მხარეს საფუძვლად ედო რელიგიური შინაარსი და მისი მაგიურ-აპოთროპული დანიშნულება. ზემოაღნიშნულის საფუძველზე უმართებულო არ იქნება, თუ ვიტყვით რომ ორნამენტები ისევე, როგორც ბედელთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები ნაყოფიერების და ბუნების აღორძინება-განდიდების საქმეს ემსახურებოდა.

ნადი და კალოს რჩევის საფასო აოუზია

მეზინდერების თითქმის ყველა სამუშაო ურთიერთდახმარებით სრულდებოდა. შრომის ორგანიზაციის ამ ფორმის აღმნიშვნელად ცნობილია შემდეგი სახელები: ნადი (გურ. იმერ. ლეჩხ.) /ნოდო (მეგრ.)/მეშველი, მუშა (რაჭა) და მაინდი (გურ.).

ნადი დასავლეთ საქართველოში ჩვეულებრივ უსასყიდლო დახმარებას გულისხმობდა, ხოლო მაინდი შრომის სანაცვლო ანაზღაურებას.

ნადს იწვევდნენ ახოს გატეხვის, მარგვლა — თოხნის, მოსავლის აღების, ღომის და მახა-ზანდურის კრეფის, პურეული და ფეტყნაირი მარცვლეულის მკის და სიმინდის ტეხვის დროს. ნადი აუცილებელი იყო მარცვლეული კულტურების რჩევაში, ცეხვაში და დაფშენაში.

ნადის დახმარებით ხდებოდა შორეული ყანებიდან მოსავლის ურმებით წამოღება, რაც ურმის ნადის სახელით არის ცნობილი.⁵⁹

ნადში მუშაობა საპატიო საქმე იყო, ამიტომ მასში ყველა სრულასაკოვანი კაცი ხალისით მონაწილეობდა.

ნადი გვიან იკრებებოდა, მზეროდესაც კარგად წამე-იარდა, იტყოდენ ნადის შეყრის ხანა არისო. ნადის კვება ყველაზე უკეთესად მოსავლის აღების დროს იცოდნენ.

⁵⁷ ე. ბარდაველიძე, სიეოცხლისა და სიუხვის ხე ქართველთა სარწმუნოებაში, საქართველოს ეთნოგრაფიის საკითხები, თბილისი, 1968, XIV გვ. 52, 54,

⁵⁸ ირ. სურგულაძე, წერა ცნების გავებისათვის, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XIV—XVII, თბ., 1972, გვ. 284.

⁵⁹ მთხრობელი სოფელ ბახეში (მახარაძის რაიონი) მცხოვრები ანა ალექსის ასული მეგრელიშვილი-ნაცვალაძე.

ამ დროს უპირველესი საკმელი უნდა ყოფილიყო. 20 მარიაშობისთვიდან კარგი ოჯახი ქათმებს დაამწყყედებდა ძარში და სტველზე დაკლავდა.⁶⁰

ნადში მომუშავეთა რაოდენობა დამოკიდებული იყო მასპინძლის შესაძლებლობაზე. გადმოცემით, ზოგჯერ ნადში იმდენი მუშა იღებდა მონაწილეობას, რომ თითო თოხის პირის მეტი არ შეხვდებოდა კაცს.⁶¹

ნადის მუშაობისათვის დამახასიათებელია უფროსის — ნადის თავის//მესვეურის//მესვრიელის //მესრიელის //მეფსოულის (იმერ. გურ. მეგრ.) //თაბაგარის (ზესტ. საჩხ.) არჩევა, რომელიც თავის შრომით სხვას მაგალითს უჩვენებდა, მუშაობის ტემპს არეგულირებდა, მიმართულებას აძლევდა მკვლელებს და მთოხნელებს, სიმღერის დაწყების დროს და მის მსვლელობას წარმართავდა. ნადისათვის აუცილებელი იყო აგრეთვე შეჭიბრი.

ნადში მასპინძლის მოვალეობას წარმოადგენდა დახმარებისათვის როგორც თანასოფელთა კარგი გამასპინძლება, ასევე მესვეურისა და მოწინავე მუშის განსაკუთრებული პატივისცემა. ცნობილია, რომ ნადში დიდი ყურადღებით სარგებლობდა კრიმინალის მოქმელი, გამყიფიანი და დამწყვები.

ნადის შრომას თან ახლდა მომუშავეთა გამამხნეველები და წამახალისებელი ნადური ლექს-სიმღერები. ნადური სიმღერები სხვადასხვაგვარი იყო: საწუხეხეულებო, საგმირო, საყოფაცხოვრებო და სატრფიალო. ნადურში შედის არქაული ლექსიკისა და მელოდიის შემცველი ტექსტები⁶². აღსანიშნავია, რომ ყანის თოხნისა და მოსავლის აღების ნადში სხვადასხვაგვარი ნადური და ელესა სრულდებოდა.

ნადის დროს შესრულებულ სიმღერებს შორის ყურადღებას იქცევს ხელზავი. ტექსტის მონაცემების და ასევე მისი მუსიკალური სპეციფიკის თანახმად დ. არაყიშვილს ხელზავი მიაჩნია წარმართული ხანის უძველეს სიმღერად.⁶³

⁶⁰ სოფელი გელუხეთი, მთხრობელი 84 წლის ვასილ გიტას-ძე გაბუნია.

⁶¹ ა. ოქროშიძე, ქართული ხალხური შრომის პოეზია, თბილისი, 1963, გვ. 71.

⁶² თ. ოქროშიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 73.

⁶³ დ. არაყიშვილი, ქართული მუსიკის გურული შტო, თერნ. ქართული მეგრელობა, 1927, № 10, გვ. 147.

ამ მიმართებით ინტერესს იწვევს ჩვენს მიერ გურიაში, სუფსის ხეობაში მოპოვებული ახალი ეთნოგრაფიული მასალა, რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

მოსავლის აღება — დაბინაების ანუ კალოს კრეფის (გურ. იმერ.)//კალოობის (რაქა-ლეჩხუმი)//ლატის სხუნვისათვის ჩვეულებრივ იწვევდნენ 10—15-კაციან ნაღს. ისინი მოვალენი იყვნენ მოსავალი გაერჩიათ, სიმინდი — გაქეურჩენათ. კალოდ დაედგათ და ყოველივე მათთვის განკუთვნილ სათავსში დაებინავენინათ.

კალოზე მომუშავენი ლექსებს თხზავდნენ და თაეაშვებულები, უშვერი სიტყვებით მიმართავდნენ უცოლშვილო ახალგაზრდებს, ამბობდნენ გამოცანებს, ზღაპრებს, დასცინოდნენ და კილავდნენ ერთმანეთს. გარჩეულ სიმინდს ტაქტის მიხედვით კალოზე ისროდნენ და მრჩეულებს ხეავს და ბარაქას უსურვებდნენ.⁶⁴

ცნობილია, რომ კალოს რჩევის დროს სხვადასხვა შინაარსის სიმღერები სრულდებოდა. ფართოდ იყო გამოყენებული სატრფიალო ლირიკა, აგრარული, სამეურნეო სიმღერები: ხელხეავი, ნადური და სხვ., რომლის სხვადასხვა ვარიანტია ცნობილი. განსაკუთრებით მიღებული იყო ხელხეავი, რომელშიც ხეავისა და ბარაქის გამოთხოვისათვის წმ. თეოდორეს, წმ. გიორგის, წმ. გრიგოლს და მიქელ გაბრიელს მიმართავდნენ. სანიმუშოდ დავასახელებთ რამდენიმე პოპულარულ ვარიანტს:

„წმინდა გრიგოლ ზღვისაო,
გამორჩეულო ღეთისაო“

ან: წმინდა გრიგოლ მობრძანდება,
ჩვენს კალოზე დაბრძანდება,
კალოს გაგვიხეავიერებს,
აბრძანდება, წაბრძანდება“⁶⁵.

ანდა:

„წმინდა გიორგი მობრძანდება,
ჩვენს კალოზე დაბრძანდება,
ხეავს მოგვიტანს ბარაქასა,
ისევ შინა წაბრძანდება“⁶⁶

⁶⁴ აპ. წულაძე, ძველი გურია, თბილისი, 1971, გვ. 36.

⁶⁵ მახარაძის რაიონი, სოფელი ბახვი, მთხრობელი პლატონ ალექსის ძე მეგრელიშვილი, 1947 წ.

⁶⁶ ავტორის საეკლესიო დღიურები, მახარაძის რაიონი, სოფელი კანიეთი, მთხრობელი დიმიტრი ბეჟანის ძე ქაფარიძე, 77 წ. 1961 წელს, რვ. 2.

ან „იდეა: წმინდა გრიგოლ მობრძანდება,
ჩვენს კალოზე დაბრძანდება,
დაგვილოცეს სიმინდის ხეებს
და ისევე წაბრძანდება“⁶⁷.

სხვაგვარი ვარაუდია ღმერთში ჩაწერილი „ხელხეავი“:

„მიქელამ და გაბრიელამ
კალო გაგვიხეაერია,
შვიდი ვაჟიშვილი მოგვეცეს,
პირზე ქქონდეს ბალანო,
ბელელი ღობით გაგივსოს,
შავი ღვინით მარანო“⁶⁸.

საყურადღებოა სუფსის ხეობაში⁶⁹ ჩაწერილ „ხელხეავის სიმ-
ღერაში“ ნახმარი ტერმინი ო ჩ ი. თუ რატომ ახსენებენ ამ სახელს,
ან რა იყო დღესასწაულის საწესო მოქმედებათა ძირითადი მიზანი,
ასახსნელია.

ტექსტი, რომლის ფრაგმენტი პირველად იქნა ჩაწერილი, შემ-
დეგია:

„მიქელამ და გაბრიელამ კალო გაგვიხეაერია,
ღმერთო მიე ოჩის ხევი ჩვენ კალოსო“.

ან: მიქელამ და გაბრიელამ კალო გაგვიხეაერია,
ოჩის ხევი ამ ჩვენ კალოსო“⁷⁰.

ან: „ღმერთო მომე ხელჩი ხევი,
მიქელამ და გაბრიელამ კალო გაგვიხეაერია.

ან: „ოჩო, უანა დაგვილოცე“...“⁷¹.

⁶⁷ ავტორის საველე დღიურები, ღანჩხეთის რაიონი, დაბლა მამათის სასოფლო-
საბჭო, სოფელი კუშკური, მთხრობელი სერაპიონ ქიშეარდის-ძე კილაძე, 80 წ.,
1971, რე.

⁶⁸ თ. ო ქ რ შ ი ძ ე, შრომის სიმღერები, გვ. 79—80.

⁶⁹ შუა და ზემო სურების სასოფლო საბჭოში.

⁷⁰ ჩოხატაურის რაიონი, შუა სურების სასოფლო საბჭო, სოფელი დობირო.
მთხრობელი იესე ნოეს ძე ტრაპაიძე, 76 წ., 1971 წლის გურიის ეთნოგრაფიული
ექსპედიციის დღიური, რე. 1.

⁷¹ ჩოხატაურის რაიონი, ზემო სურების სასოფლო საბჭო, სოფელი ციციბოური,
მთხრობელი შალვა ივანეს ძე ბედიწიშვილი, 73 წ., 1971 წლის გურიის ეთნოგრ.
ექსპედიციის დღიური, რე. 2.

ვასათელისწინებელია აგრეთვე სამეგრელოში სიმინდის რჩევის დროს შესრულებული სიმღერა „ოჩეშხვედა ხეარჩელი“, ⁷² რომელიც ალბათ გურული ხელხეავის მისამღერის მსგავსად ოჩეს ხეავს უნდა ნიშნავდეს.

„კალოს რჩევის“ დასასრულს საგანგებო ლხინი იმართებოდა, რომელსაც მათი რწმენით ოჯახის ხეავისა და ბარაქის მატებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

მოწვეულ ნათესავთა და მეზობელთა უხვი პურობა გვიან იწყებოდა და ზოგჯერ დილამდე გრძელდებოდა ხოლმე. სტუმრები ეალდებულნი იყვნენ კარგად მოელობინათ და ახალი მოსავლისათვის „პირი გაესინჯათ“. გადმოცემის მიხედვით, ნადის წვევრები, გარდა იმისა, რომ მღეროდნენ, სიტყვიერედაც ილოცებოდნენ. ლხინის დასასრულს ისევ „ხელხეავს“ იმღერებდნენ და ოჯახს „აშენებადამშვენებას“ უსურვებდნენ.

თუმცა უხვი მოსავლის უზრუნველსაყოფად აშკარად გამოკვეთილი სარწმუნოებრივი და მისნური მოქმედებები არ სრულდებოდა, მაგრამ დღესასწაულის თანმხლებ ლხინს, ლოცვა-ვედრებას, სიმღერებს და მისთ., ხალხურ დროსტარებასთან ერთად, საწესო მოქმედების ხასიათი ჰქონდა.

როგორც ვხედავთ, სიმღერებში განსაკუთრებული ადგილი აქვს დათმობილი ნაყოფიერების გამოთხოვის ცდას, ვინაიდან ამ მოვლენაზე იყო დამოკიდებული მოსავლის წარმატებაც. სათანადო სიტყვისა თუ სიმღერის თქმით ალბათ სურდათ ო ჩ ს ა თუ წ მ ი ნ დ ა ნ ს მისი მობრძანებით და დაბრძანებით გავლენა მოეხდინა მოსავლის სიუხვეზე და ამ გზით ახალი მოსავლის ჰარბად მიღება უზრუნველყო. შესაძლებელია აქ იმიტაციური მაგიის პრინციპი მოქმედებდა, რომ მსგავსს გამოეწვია მსგავსი.

ჩვენის აზრით, სწორედ ეს რწმენა იყო იმის ერთ-ერთი მიზეზთაგანი, რომ ხელხეავის სიმღერის აღნიშნული ვარიანტები და შემორჩენილი საწესო მოქმედებები „კალოს კრეფაზე“ სრულდებოდა.

ლექსში სიტყვიერი ტექსტი სრული არ არის. როგორც ჩანს, ბოლო ვარიანტის ნაწილები დროთა განმავლობაში დაიკარგა, შესაძლებელია იგი ვრცელიც იყო. ამას ის გვაფიქრებინებს, რომ

⁷² ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბილისი, 1941, გვ. 187; მეგრული ნაღური სიმღერები ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით სპეციალურად შეისწავლა ს. კანტურიშვილმა: ნაღურის სიმღერა „ოლოის“ საკითხისათვის, „მაცნე“, № 6, 1970, და სხვ.

ტექსტის შინაარსი მოკლებულია თანმიმდევრობას. იგი აშკარად ფრაგმენტულია, მას არც დასაწყისი აქვს და არც დასასრული, ამასთან ზოგი სტრიქონი ტექსტს ორგანულად არ უკავშირდება, მიუხედავად ამისა, ლექსი თავისი ხასიათით მკაფიოდ გამოხატავს მასში მოხსენებული ღვთაების ბუნებას.

სავარაუდოა, რომ სიმღერა „ხ ე ლ ხ ე ა ე ი“ წარმოიქმნა მოსაველის „რ ჩ ე ე ა ს თ ა ნ“ დაკავშირებული საქმიანობიდან, რომელთა შესრულებას ამ პროცესის დროს, ხალხის შეხედულებით, ზრდა-მატება შეეძლო.

სიმღერაში ყურადღებას იქცევს სიტყვა ო ჩ ო//ო ჩ ი (წოდ. ბრ.) და ასევე მისდამი ბ ა რ ა ქ ი ს გამოთხოვის ფორმულით მიმართვა; იგი, ისევე როგორც წ მ ი ნ დ ა ნ ი, შემთხვევით არ არის სიმღერაში ნახსენები, არამედ კონკრეტული ვითარების გამოა გამოჩენილი.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ო ჩ ო//ო ჩ ი მხოლოდ კომპოზიციებში გვხვდება: ო ჩ ო კ ო ჩ ი, ო ჩ ო პ ი ნ ტ რ ე// ო ჩ ო პ ი ნ ტ ე⁷³ ო ჩ ი-დ ა ლ ი.⁷⁴ ცოცხალ მეტყველებაში, როგორც ცალკეული ლექსიკური ერთეული, ო ჩ ი მხოლოდ ზემოაღნიშნულ მასალებშია დადასტურებული და, ამდენად, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს.

როგორც ცნობილია, ო ჩ ი-ს რაობის საკითხს თავდაპირველად ყურადღება მიაქცია აკად. ივ. ჭავჭავაძე; მანვე, სათანადო ენობრივი და ეთნოგრაფიული მასალის გათვალისწინების საფუძველზე, გაარკვია, რომ მთელი ქართული ხალხისათვის ცნობილი სახელი ბ ო ჩ ი ო ჩ ს და ვ ო ჩ ს უკავშირდება, რომელიც მამალ თ ხ ა ს ე. ი. ვ ა ც ს აღნიშნავს და ნადირთ მფარველი ღვთაების ან მისი მსგავსი ღვთაების სახელს წარმოადგენს; ო ჩ ი, როგორც ივ. ჭავჭავაძე ილი არკვევს, წარმომდგარა ვაციისაგან, „ვა“ მარცვლის ქართული ფონეტიკის კანონების მიხედვით „ო“-ნად ქცევის წყალობით და „ც“-ანის „ჩ“-ინად შენაცვლებით. „ოჩის“ წინა ფორმად ავტორს „ვაჩი“ მიაჩნია, ზემოდასახელებული „ბოჩი“ კი „ოჩი“-სა და „ვოჩი“-ს მონათესავე სიტყვად. ივ. ჭავჭავაძის აღნიშნული აქვს ბ ო ჩ ი ს ქანური მნიშვნელობა, სადაც ის მამალი ცხვრის ცნე-

⁷³ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ერის ისტორია, ნაწ. I, 1926, 73—74.

⁷⁴ თ. ო ჩ ი ა უ რ ი, მითოლოგიური გლმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1967, გვ. 71—73.

ბას გამოხატავს, ამასთან იგი ხსნის ამ სიტყვის ფონეტიკურ შედგენილობასაც.⁷⁵

ლეთება ბოჩი პირველად წერილობით ძეგლებში ექვთიმე მთაწმინდელს აქვს ნახსენები: „სახელის დებანი იგი საწარმართოთა კერპთან, რაჲნი მათ ღოთდ შერაცხენს რაჲნიმე მამათა და რაჲნიმე დედათა სრულიად მოისპენ დ ი ო ს, ანუ ა პ ო ლ ო ს, ანუ ა რ ტ ე მ ი ს ანუ ბ ო ჩ ი და გაცი“⁷⁶...

ამ საკითხს ეხმაურება გადმოცემა ანატორის ჭვარის შესახებ.

ივ. ჭავჭავაძის ანატორი შინაური საქონლის და მოსახლეობის მფარველ ლეთებად მიაჩნია.⁷⁷ ეს მოსაზრება შემდგომი ეთნოგრაფიული მასალების კვლევის საფუძველზეც დადასტურდა. ზევსურულ ანატორის ჭვარს თინათინ ოჩიაური წერილფეხა საქონლის წინაპარ ნადირთა (ჭიხვი, გარეული თხა და სხვ.) მფარველ ლეთებად თვლის და გამოთქმული მოსაზრების ამოსავლად ხატის მსახურთა გადმოცემას მიიჩნევს, რომლის მიხედვით ანატორის ჭვარს სამტრია ფორმის ხავიწიანი ნამცხვარი ბ ა ჩ ა ყ უ რ ა ეწირებოდა და მას პირიქეთ ზევსურეთში და არხოტში ვ ა ც ი ერქვა. ანატორი საგულისხმო ცნობებს გვაწვდის ქისტების შესახებაც, რომლებიც თურმე, ზევსურების მსგავსად, ძლიერ ხატს ანატორს იფიცებდნენ და მას ო ჩ ი-დაალს ეძახდნენ. ამასთან, რადგან დალი⁷⁸ ნახურში ლეთების აღმნიშვნელი სიტყვაა, ხოლო ოჩი ვაცს ნიშნავს, მკვლევარი ოჩი-დაალს ვაც ღმერთად მიიჩნევს და ლეთების ბუნებას ამ მასალის მიხედვით ხსნის.⁷⁹

აღსანიშნავია ისიც, რომ მთიულურ-გუდამაყრულ ახალი წლის რიტუალში წარმოდგენილი ბერის პერსონაჟი და ქრისტიანული წმ. ბასილი პროფ. ვ. ბარდაველიძემ ზოგად-ქართულ ლეთება ბოსელს დაუკავშირა და გაარკვია ამ ლეთების უძველესი ბუნება, და-

⁷⁵ ივ. ჭ ა ვ ა ზ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი პირველი, თბილისი, 1951, გვ. 87; ივ. ჭ ა ვ ა ზ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბილისი, 1937, გვ. 177—179, 217, 612.

⁷⁶ მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების ქართული თარგმანი, გამ. ა. ხახანაშვილისა, გვ. 113.

⁷⁷ ივ. ჭ ა ვ ა ზ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 82—83.

⁷⁸ დალის საკითხზე იხილეთ: ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სეანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 88—89; ვ. ჩ ი ტ ა ი ა, აქართული დათუბოყვა, საქ. სახელმწიფო მუზეუმის შოაბე, ტ. X—B, თბ., 1940, გვ. 325. ე. ვირსალაძე, ქართული სამონადირეო ეპოსი, თბ. 1964.

⁷⁹ თ. ო ჩ ი ა უ რ ი, დასახ. ხაშრ., გვ. 71—73.

ადგინა მისი, როგორც საქონლის და ადამიანთა გამრავლების, მოსავლიანობისა და დოვლათიანობის უზენაესი მფარველის, თეისებები.⁸⁰

რადგან ოჩის წინამორბედ ფორმად ბოჩი და ვაჩი-ია საფიქრებელი,⁸¹ ხოლო ოსებში ვაჩილობა — ვაცილობის სახელითაა ცნობილი,⁸² ბუნებრივად დგება ბერ-ბასილა და ბოჩი-ოჩის საერთო წარმომავლობის საკითხი.

ამის საფუძველზე პოულობს ახსნას ჩვენ მიერ აღრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ ბერ-ბერიკას კავშირი აქვს ქრისტიანულ წმ. ბასილის სახელის მატარებელ ქართულ წარმართულ ღვთაებასთან.⁸³

ზემოთ მოტანილს გარკვეულად ფენს შუქს ისიც, რომ ბერიკა-ბასილი მსგავსად ბოჩისა, ოჩისა და ვაცილასა, რომელიც თხას — ვაცს განასახიერებდა თავდაპირველად თხის ნიღბიანი პერსონაჟი იყო.⁸⁴

ნაშრომის დასაწყისში ჩვენ მიუთითებდით, რომ ზეაეისა და ბარაქის გამოთხოვის ტექსტში ოჩთან ერთად წმინდანები იხსენიებნან. ამ ხასიათის მასალის მოტანა შეიძლება სვანური ახალი წლის მილოცვის ვარიანტებიდან, სადაც წმინდანები ბასილთან ან ბერთან არის მოხსენებული. ზოგჯერ ტექსტში მხოლოდ „წლის შემცვლელი ღმერთი“, ბასილი ან ბერ-ია ნახსენები, ვხვდებით მხოლოდ წმინდანის ხსენებასაც.

მაგ., სვანეთში სოფელ ხალდეში სახლის მეკვლე წარმოთქვამდა: „კარგი წლის შეცვლა, გრიგოლ ბაცი ზღვის კალანდისაო“ (ბასილი აქ ეპითეტით მოიხსენიება).

ლეჩხუმში კალოს ჩადგმის დროს დიასახლისი ტაბლას სამჭერ შემოაბრუნებს, სანთელს ნაკვერცხალზე დადებს და შეილოცავს:

⁸⁰ ვ. ბარდაველიძე, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 116, 102, 104.

⁸¹ ოსური მასალის მიხედვით ვაჩი ისევე, როგორც ბოჩი და ოჩი, თხის სახითაა წარმოდგენილი და გვალვა-დღეღმის მფარველი ღვთაებაა.

⁸² Г. Ф. Чурсин, Осетины, Тифлис, 1928, стр. 56—58; Н. Берзевин, Очерки Осетии, «Кавказ», 1850 г., № 48.

⁸³ ქ. რუხაძე, ძველი ქართული აგარაღი დღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი ბერი-ბერა. გვ. 176—177.

⁸⁴ ქ. რუხაძე, დასახ. ნაშრომი, იქვე.

„ლმერთო გამჩენო ძალა, ჩემ პურს მიეცი კაი ხვაფი, კაი ბარაქა, კაი ნიაფი მომიყვანეო“.⁸⁵

ამ ტექსტში წმინდანებისა თუ წარმართ ღვთაებების მაგიერ გამჩენი ღმერთია ნახსენები.

ამასთან უნდა იყოს კავშირში ის ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც დასავლეთ საქართველოს მთაში, კერძოდ, ზემო სვანეთში გვალვა-დელგმის საწინააღმდეგოდ შესრულებულ წეს-ჩვეულებებში — კ ვ ი რ ი ო ლ შ ი ვლინდება. საგალობლის ერთ-ერთი ვარიანტი ასეთია:

„ცის მონაწილე ხარ კვირია, მიწის მონაწილე ხარ კვირია ბერ(ო) წყლისა კვირია“, რაც მიუთითებს ბერ-ის წყალთან კავშირზე (იხევე, როგორც ბასილის, წმ. გიორგის, გრიგოლის წყალთან კავშირზე). ამ მასალის ანალოგიურია საახალწლო რიტუალში ბასილის ეპითეტით (ზღვასთან) მოხსენიება, რაც კიდევ ერთი საბუთია იმისა, რომ ბ ე რ ა-ბ ა ს ი ლ ი და ბ ე რ ი კ ა ერთი და იმავე ფუნქციის მატარებელ პერსონაჟებად მივიჩნიოთ.⁸⁶ წმინდანების: ბასილის, გიორგის, გრიგოლის თუ „გამჩენი ღმერთის“ ხსენებაზე იმითმ შევჩერდით, რომ მათ მაგივრად ან მათი სახელით უძველესი ღვთაებები იგულისხმება (ბ ე რ, ო ჩ ი და სხვ.) და ტექსტის სათანადო მოტივის ახსნას აადვილებს.

ზემოთ განხილული იყო გურული კ ა ლ ო ს კ რ ე ფ ი ს დროს შესრულებული სიმღერის — ხ ე ლ ხ ვ ა ვ ი ს ზოგიერთი ვარიანტი და ამ დღისათვის განკუთვნილ ტრადიციულ რწმენა-წარბოდგენათა გადმონაშთი.

ამეამად შევეხებით საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში დადასტურებულ ტერმინ ო ჩ ე-ს, რომელიც აგებულია და მნიშვნელობით ო ჩ ი — ო ჩ ო-ს მსგავსია. ეს ტერმინი აქამდე დამოწმე-

⁸⁵ ვ. ბ ა რ დ ა ე ე ლ ი ძ ე, სვანურ-ხალხურ ღვთაებათა კალენდარი, მ ი ს ი-ვ ე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, 1953, გვ. 17.

⁸⁶ შდრ. ბერიკას წყალში ჩაგდება, ბასილის კვერისათვის წყლის მისხურება და სხვ., რაც, ვ. ბარდაველიძის აზრით, ღვთაების სექსუალური განაყოფიერების მფარველობის ნიშანი უნდა იყოს. ბერიკას წყალში ჩაგდებასთან დაკავშირებით: იხ. ქ. რ უ ხ ა ძ ე, ქართული ხალხური დღესასწაული, თბილისი, 1966, გვ. 7; ვ. ბ ა რ დ ა-ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სვანური) გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, 117—118.

ბული იყო მეგრულში,⁸⁷ ზემო იმერულსა და გურულში.⁸⁸ იგი მოწმდება ქვემო იმერეთშიც (სამტრედიის რაიონში).

ეთნოგრაფიულ ყოფაში ასეთად დადასტურებული ოჩე განმარტებულია, როგორც შეძლებული გლეხის, აზნაურის დიდი, შემოკაეებული და ნაყოფიერი ადგილი — საყანე, რომელიც ხშირად რამდენიმე ნაწილადაა გაყოფილი: საბალახო, ტყე, საყანე, ქართა, და რომლის თითოეული ნაწილი დროის შესაბამისად სახსნავადაა გამოყენებული.⁸⁹

ოჩე — „სამსახური ოჩისა“ და „ცხენით სამსახური ოჩისა“ 1578 წ. დათარიღებულ გურიის საქუთათლო ყმების ნუსხაშია დამოწმებული.⁹⁰

სამეცნიერო ლიტერატურაში ოჩე-ს შესახებ სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული. ერთ-ერთი მოსაზრებით (ამ საკითხს საგანგებო გამოკვლევა უძღვნეს ზ. ალექსიძემ და გ. მაჭავარიანმა) ოჩე სოციალური ტერმინია, რომელიც საუფროსო-საუხუცესოს ნიშნავს. შემდეგში კი, როგორც ახლაა დადასტურებული (მნიშვნელობის დაკონკრეტების შედეგად), იგი ნიშნავს ყანას, მანდორს, სახსნავს, რომელიც უფროსის, უხუცესის (მეგრულ-ჭანური უჩაშ-ის) კუთვნილება იყო, „საუფროსო (საუხუცესო) მიწა (ყანა, მინდორი)“.⁹¹

ზ. ალექსიძის და გ. მაჭავარიანის მიხედვით ოჩე ს ანალოგიურია ტერმინი ხ ო დ ა ბ ე ნ ი, რომელიც საბატონო დიდი ყანაა. ოჩეს მნიშვნელობის გაკვეყვაში ყურადღებას იქცევს ჩვენი მასალა. ქვემო იმერეთში ოჩე აზნაურის, შეძლებული გლეხის ყანა იყო. ერთ მონათხრობში (სოფელი ჭაგანი, სამტრედიის რ-ნი) ვკითხულობთ:

⁸⁷ ო ჩ ე — *Большое поле*, Ф. ყოფ. II. К л и ш и д з е, Грамматика мингрельского (шверского) языка, СПб., 1914, გვ. 295;

⁸⁸ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 373; მ ი ს ი ე ე, საქართველოს ისტორია, პაეტო, 1956, გვ. 120; ს. ყ ლ ე ნ ტ ი, გურული კილო, ტფილისი, 1936, ი. ს ი ხ ა რ ე ლ ი ძ ე, მასალები ჭგურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმია), საქ. ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, 1971.

⁸⁹ 1972 წლის იმერეთის ეთნოგრ. ექსპედიციის დღიური, რკ. 1, 2.

⁹⁰ დათარიღებულია საყდრის გამოსავალი ბეგრისა, შედგენილი 1578 წელს, ძველი საქართველო, IV, ტფილისი, 1914—1915, გვ. 65—70.

⁹¹ ზ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე, გ. მაჭავარიანი, უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 127, 1969, გვ. 383. შდრ. თ. ბ ე რ ა ძ ე, სასოფლო თემი იმერეთის სამეფოში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შრომები, ტ. 81, № 1, 1976, გვ. 225.

„ბედნიერ კაცს (იგულისხმება შეძლებული. ჯ. რ.) ექნებოდა ოჩე, ჩადენიდა საქონელს და იყო“. „აზნაურს, მდიდარ გლეხს ექნებოდა ოჩე, იგი ყველას არ ჰქონდა, ოჩე დიდი და კარგი მიწა იყო — სახნავი“.⁹²

ხოდაბუნი ფშავ-ხევსურეთში ჯვარის//ხატის საუკეთესო სახ-
ნავ მიწას ეწოდება.⁹³

თუ ოჩე (ამ მომენტით) ანალოგიას პოულობს ტერმინ ხოდა-
ბუნთან, საბატონო ყანასთან და იგი ამავე დროს ფშავ-ხევსურეთში
ჯვარის მიწას წარმოადგენს, რომელსაც, როგორც ცნობილია, თავი-
სი უფროსი, ხატის მიერ არჩეული პირი — ხუცესი, ე. ი. კულტის
მსახური, ღვთაებრივი ძალაუფლების მქონე პირი (ღვთის არჩეული,
წილანი) განაგებდა,⁹⁴ მაშინ ოჩე სიტყვისათვის მიგნებული თავდა-
პირველი მნიშვნელობა შეიძლება არ შეჩერდეს სოციალური ტერ-
მინის („საუფროსო“, „საუხუცესო“)⁹⁵ დონეზე. იგი შეიძლება
მეცნიერთა მხოლოდ მეორეული, ხელახალი ინტერპრეტაციის შე-
დეგად წარმოქმნილი ცნების გამოხატულებად.

აღსანიშნავია ისიც, რომ მთაში ხუცესს იმავე მნიშვნელობის
ტერმინები: ხევისბერი, დეკანოზი და ხელოსანი ცვლიდა, ხოლო
ხელოსანი თავად ასევე ხმარობენ ტერმინებს: წმინდა
კაცები//კელ-წმინდა კაცები//ხელ-კაცები//გამძ-
ლო (პირაქეთ ხევსურეთში)⁹⁶.

⁹² ჯ. რ. უ. ხ. ა. ძ. ე. 1972 წლის იმერეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიუ-
რი. გვ. 1.

⁹³ В. В. Бардавелидзе, Земельные владения древне-грузинских
святыиш. СЭ. 1949, № 1, стр. 103.

⁹⁴ იმერეთში თემის გამგებლობა სასულიერო ხასიათს ატარებდა და თემის
უფროსად, ჩვეულებრივ, საყდრის დეკანოზი ან ხუცესი ითვლებოდა. ამათ გარდა,
თემს მოხელე ხელოსანიც ჰყავდა, თ. ბერაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 225—226.

⁹⁵ არტ. ზ. ალექსიძე და გ. შაქავერიანი გამოიყენებენ, რომ „ხუცესების ეპო-
ქაში“ ხუცესი (ს.-ქართვ. ლ. ჰ-უ-ი ე//ჰ-უ-ი-ა), სავარაუდოა, კულტის მსახურის
ფუნქციებსაც ითავსებდა და ერთდროულად „ტომის ბელადს“ და „ქურუმს“ აღნი-
შნავდა. დასახ. ნაშრ., გვ. 400.

⁹⁶ ა. ოჩიაური, რელიგია ბუდე ხევსურეთის და შატბის თემში, 1940
წლის ხელნაწერი, გვ. 727 და სხვ. მისივე, რელიგია ფშავში, ხელნაწერი, გვ. 17,
იქვე გვ. 155, ე. ბარდაყელიძე, მთისა და ბარის მოსახლეობის ურთიერთობის
ისტორიიდან საქართველოში (მოძმეობის ინსტიტუტი), „მაცნე“, 1971, გვ. 71—72.
წმინდა კაცები ზოგადი მოვლენა ძველ ბერძნულ-რომაულ და აღმოსავლურ სამ-
ყაროში (სადაც მეფე, მთავარი ქურუმის ხელისუფლებაც იკანონდება), და ასე-

განხილული მასალის საფუძველზე ოჩე//ოჩი ოდინდელი მნიშვნელობის კვალობაზე უნდა დახასიათდეს, როგორც საკულტო ტერმინი,⁹⁷ რომელიც თავდაპირველად (ოჩო-ბოჩი) აღნიშნავდა ნადირობის (აკად. ივ. ჭავჭავაძე) და მესაქონლეობის უძველეს ღვთაებას (პროფ. ვ. ბარდაველიძე, ისტ. მეცნ. კანდ. აკ. სოხაძე); ახალი ეთნოგრაფიული მასალით იგი ნაყოფიერების მფარველი ღვთაების აღმნიშვნელი ტერმინიცაა, რომლის კონკრეტიზაციის ერთი მაგალითი გურულთა ყოფაში უნდა იყოს შემონახული.

ვე უცხო არაა წარმართული სომხეთისათვის, სადაც შესაბამისი ტერმინიც არსებობს — „დიუტ აზნ“, რაც ნიშნავს ღვთაებრივი წარმოშობის კაცს, „ნახეკარ ღვთაებას“. Н. Э м и и. Очерки религии и верования языч. армян., М.. 1864, стр. 53; გვ. 71—72.

⁹⁷ იბერიულ-კავკასიური წრის სტეფანსხეა ენის მონაცემთა ურთიერთმედარებით ო ჩ ი//ო ჩ ე -ს თავდაპირველი მნიშვნელობის (როგორც წარმართული ხანის ღვთაებრივი ცნების) შესახებ პროფ. ევგ. ჭეიჩანაშვილს აქვს გამოთქმული მოსაზრება შრომაში — „ქართულ//ქართველურ და უდიურ ენათა ლექსიკური პარალელები. 11. ქართ. ოჩი, ოჩე და უდ. ოჭოლონ სიტყვათა ეტიმოლოგიის საკითხები“, თბილისი, 1972 წ. აქ მოცემული ლინგვისტური ანალიზის შედეგებმა მხარი დაუჭირა ო ჩ ი//ო ჩ ე ს თავდაპირველ მნიშვნელობის (როგორც წარმართულ ღვთაების ცნების) ჩვენებურ გაგებას.

НАРОДНАЯ АГРИКУЛЬТУРА В ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ

Труд ставит целью этнографическое изучение системы полеводства в Западной Грузии, выявление многовековых хозяйственных традиций, установление основных особенностей этой системы. Исследование не претендует на исчерпывающее рассмотрение всех компонентов традиционной земледельческой культуры.

В основу работы легли полевые этнографические материалы, собранные автором. Привлечение соответствующих исторических, археологических, языковых и других данных дало возможность более полно изучить эмпирические достижения народа и проследить развитие земледельческой культуры в Западной Грузии с древнейших времен.

Автор руководствовалась также практическим соображением отбора лучших достижений, производственных традиций и навыков в прошлой хозяйственной жизни народа, могущих занять должное место в современном социалистическом сельском хозяйстве, стать определенным подспорьем последнего — ведь производственные традиции, опыт и навыки являются своеобразным индикатором оптимального сочетания условий конкретной природно-хозяйственной среды и приложения человеческого труда.

В специальной литературе отмечено, что Грузия является одним из очагов видо- и формообразования пшениц (П. М. Жуковский, В. Л. Менабде, Н. Н. Кецховели и др.). Установлен также ряд древнейших самобытных элементов материальной культуры, связанных с земледельческим бытом.

На древность культивирования злаков в Грузии указывают археологические материалы, а также письменные сведения. Особенно богато представлены памятники неолитической культуры земледелия. В этот период на территории Грузии уже возделывали несколько видов пшеницы, просо, ячмень и др.

Проводимые за последние годы исследования по историко-этнографическому изучению земледельческого быта

Грузии дали значительные результаты, которые нашли отражение в соответствующих публикациях.

Многообразие природно-хозяйственных условий Грузии вызывает необходимость регионального всестороннего изучения проблемы, с выявлением локальных особенностей, сложившихся в конкретной географической среде, что со своей стороны способствует выяснению и изучению многих вопросов культурно-исторического характера.

В работе показан традиционный характер земледелия на примере изучения полеводства Западной Грузии, которая включает в себя отличающиеся в зональном отношении равнинный, среднегорный и высокогорный регионы (Самегрело, Имерети, Гурия, Сванети и др.).

В Западной Грузии этнографическим наблюдением фиксируется большое разнообразие видов и вариаций зерновых культур: *მახა-მაცხა* — пшеница маха (*Triticum macha* Dek. et Men.) — Микролокальные названия: *პოშოლა* *Pošola* (Лечх.), *მოხა მოხა* (Чан.); *ზანდური*, *გვაწა ზანდური* *gvaṣa Zanduri* — однокоснянка (*Triticum monococcum* L.); *ჩელტა ზანდური* — *čelta zanduri* — пшеница Тимофеева, сорнополевая полба (*Triticum Timopheevii* Zhuk) — Микролокальные названия: *პიტა ქობალი* *Pita kobaლი* (Мегр.); *ხორბალი საგაზაფხულო* — *xorbali sagazarxulo* — пшеница мягкая остистая яровая (*Triticum vulgare* Vill. var. div.), микролокальные названия: *ლუტხა კულ* *lurxa kul* (Сван.), *ბუტყურე* *butqurē* (Нижн. Имер.); *ხორბალი საშემოდგომო* *xorbali sašemodgomo*, пшеница мягкая остистая озимая (*Triticum vulgare* Vill.) — микролокальные названия: *ლუტხა კვეცენ* *lurxa kvēcen* (Сван.); *კოლხური ასლი* — *Kolxuri asli* — колхидская полба двузернянка (*Triticum paleo colchicum* Men); *რბილი ხორბალი უფხო* — пшеница мягкая безостая *rbili xorbali urxo* (*Triticum vulgare* Vill.) — Микролокальные названия: *ხოზო//ხოტორა* *xozo//xotora* (Нижн. Имер.), *ხულუგო* *xulugo* (Лечх., Рача.) *ხოტორა* (Нижн. Имер.), *გურ კულ* *gur kul* (Сван.); *ფეტვი* *petvi* — просо обыкновенное, бор (*Panicum miliaceum* L) микролокальные названия: *ჭადი* — *čadi* (Гур., Имер.), *ჭკიდი* *čkidi* (Мегр.), *ფეტვ* *petv* — (Сван.), *ურიში* *uriši* — *Echinochloa frumentacea* (Roxb); *ლომი* — *gomi* — просо (*Setaria italica*) микролокальные названия: *ჩხვერი* — *čxveri* (Мегр., Гур.), *ღუმუ* — *gumi* (Мегр.); *ქერი* — *keri* ячмень (*Hordeum*) — микролокальные названия — *ჭემინ* *čemin* (Сван.); *ქვაკი* — *čvavi* — рожь (*Secale*) микролокальные названия: *კუბი//კუბა* *kubi//kuba* (Имер.) *მანჭ* *manač* (Сван.); *სელი* — *seli* лен

(Linum); микролокальные названия: ლერწამი lerçami (Гур.), სუსი (Мегр.); კანაფი—канари—конопля (Cannabis) микролокальные названия—კან—кан (Сван.), კეფი//კიფი kipi (მეგრ.), ბრინჯი—brin-ჯი чалтык (Oriza Sativa L) микролокальные названия ორიზა ori-za (Мегр.), ჩელტილ—čeltil (Чан., Ингил.) სიმინდი—simindi—ку-кыруза (Zea mays L.), ლაიტი//ლატი laiti//lati (Мегр.) ლაზუტი lazuti (Чан.).

По этнографическим данным, среди полеводческих культур в Западной Грузии, пожалуй, самое большое распространение имело злаковое растение гоми ḡomi (просо, *setaria italica*). В настоящее время оно уже не культивируется и народные способы его возделывания сохранены лишь в устных описаниях. В этом же макрорегионе известна и его ди-кая разновидность — *setaria kezhoveli* Менаб, которая отличается от культурной формы по своим морфологическим признакам. Это еще более подкрепляет предположение о признании территории Западной Грузии одним из ранних исторических очагов возделывания этой культуры.

В Грузии гоми выращивали только в чистом виде. Смешанные его посевы характерны для Азербайджана, республик Средней Азии, Афганистана.

Производство гоми имело важное значение в быту населения Западной Грузии в силу своего разнообразного применения в качестве пищи и хозяйственно-бытового назначения. Но основное его достоинство составляли питательность и высокие вкусовые качества. Сваренное из него в виде густой массы кушание (гомис гоми) в большинстве мест заменяло хлеб, а угощение им являлось честью как для хозяина, так и для гостя. В народной характеристике полезных сторон этой культуры подчеркивается ее способность быстрого роста и размножения и богатство колоса количеством зерен, чем она во многом превосходит другие колосовые культуры.

Привлекает внимание в культурно-историческом отношении хозяйственное орудие — мотыга, специально предназначенная для обработки этой культуры и носившая соответствующее название — гомис тохи ḡomis tochi; микроло-кальные его названия: Кеко, bekakuti, ḡkebari.

Научно-практические соображения делают реальным возрождение этой культуры в современном социалистическом сельском хозяйстве. А это требование находит широкую поддержку общественного мнения тружеников полей.

Вызывает большой интерес история культуры риса. Сохранились исторические сведения о том, что в Западной Грузии вплоть до конца XIX в. рис возделывался в значительных масштабах. Об интенсивности возделывания культуры риса можно судить и по тому, что, например, в XVII веке его экспортировали на турецких кораблях. Интересные описания имеются у Арканджело Ламберти (XVII в.), Вахушти Багратиони (XVIII в.), А. Гюльденшtedта (XVIII в.), а также у Н. Я. Марра и др. Дошедшие же до нас этнографические материалы указывают на богатые производственные традиции в этой отрасли. Установлено, что в соответствующих географических зонах возделывался как орошаемый рис (*sveli brinži*), так и суходольный (*xmeletis brinži*). Этот, последний был распространен в предгорной и горной зонах. Интересно также, что наряду с термином *brinži*, встречающимся уже в грузинском переводе Библии (IX в.) и считающимся заимствованным из новоперсидского языка, сохранился для обозначения риса также термин *Oreza||Oriza* (в мегрельском яз.). Грузинский историк акад. И. А. Джавахишвили считал, что культура риса проникла в Западную Грузию не через Восточную Грузию, а другим путем, в частности из Греции, где рис обозначался термином: *Όριζα* (отсюда — латинское *Oryza*). Он же ставил вопрос об уточнении хронологических рамок проникновения этой культуры в Грузию, подчеркивая при этом, что движение терминов не всегда может дать полный ответ на интересующий нас вопрос. Для разрешения этого вопроса, следовательно, нужны исследования в культурно-историческом плане, где одно из значительных мест занимает историко-этнографическое изучение. Если учесть установленный в специальной литературе факт, что в экологическом отношении рис не является исконно болотным растением и до сих пор существуют его суходольные виды, то становится очевидной необходимость изучения культурно-исторических вопросов рисоводства в странах традиционного земледелия. Наши предварительные наблюдения в этой области убеждают нас в необходимости специального углубленного изучения данного вопроса.

Одним из очагов происхождения культурного льна специалисты считают Закавказье, в частности Колхиду. В течение веков в Грузии основным сырьем для производства растительного масла являлись масличный лен и конопля: в специальной литературе обращается внимание на историю применения льна в качестве волокна. Этнографические данные свидетельствуют о возделывании этой культуры до недавнего времени.

В изучении хозяйственно-бытовых особенностей возделывания полевых культур, как уже отмечалось, следует исходить из конкретной специфики природно-хозяйственных условий. В ходе исторического развития разнообразие этих условий в Западной Грузии способствовало увеличению приложения труда в земледельческом хозяйстве, выработке богатых трудовых навыков, производственного опыта. В этом отношении трудно переоценить, например, достижения в народной селекции. Народные способы выведения новых и улучшения существующих сортов хлебных злаков, кукурузы, риса, льна и др. отображают творческий вклад народа в развитие растениеводства в Западной Грузии. Например, несмотря на сравнительно недолгий период возделывания кукурузы (*Zea mays* L.) в Западной Грузии предположительно с XVII века в местном земледельческом хозяйстве бытуют различные сорта этой культуры: кремнистая, зубовидная, пленчатая, лопающаяся, мучнистая, восковидная и др. Совершенно очевидно, что первоначально культивировался лишь один вид кукурузы, занесенный в этот ареал извне. В дальнейшем народная эмпирика разнообразила виды этой культуры.

В этнографической действительности изучаемого ареала фиксируется ряд пахотных орудий и связанных с ним трудовых процессов, выработанных на местной базе путем тончайшего расчета оптимального взаимодействия природно-географических условий с местными особенностями хозяйственного быта и уклада жизни.

В Западной Грузии земля не нуждалась в глубокой вспашке. Ведение полевых работ мотыгой и мотыгообразными орудиями не требовало больших усилий. Поэтому мотыга в Западной Грузии стала главным хозяйственным орудием. Основным типом мотыг в Западной Грузии является мотыга с покатыми краями, именуемая имеретинской мотыгой.

В труде дается подробное этнографическое описание полеводческого хозяйства Западной Грузии, включающего в себя изучение местных почв, элементов материальной культуры, а также комплекса связанных с ним трудовых процессов (подсека, корчевание и очистка пашни, приготовление ее под посев, пахота и сев, бороньба, прополка и окучивание, орошение, удобрение, севооборот, пар, сбор урожая, высушивание зерна, перевозка урожая, вымолачивание зерна и хранение урожая).

Вопросы удобрительного орошения в изученном ареале непосредственно связаны с такой важной проблемой этнокультурной истории, как мелиорация. Народные приемы и

способы регулирования водного и почвенно-климатического режима потребовали специальное изучение в условиях естественного (разливы рек) и искусственного затопляемого хозяйства. Народную систему мелиорации, как комплекс мероприятий, направленных на улучшение физических и химических свойств земель в условиях разностороннего интенсивного земледелия, надо расценивать как одну из основ народной агротехники и в целом агрокультуры в Западной Грузии.

Изучение материала по технике изготовления крупорушки — сацхвели указывает на давние и богатые навыки изготовления как каменного, так и деревянного рушильного ковша.

Вымолачивание кукурузы в Грузии происходило ручным способом, часто с применением орудия. В последнем случае кукурузу вымолачивали в специальном сосуде или помещении.

Конструктивно сосуд бывает двух типов — плетенный и дощатый. Каждый из них встречается в разных вариантах. Особо распространена плетенная корзина с редко-плетеным или дырявым дном, и помещения можно разделить на два типа. К первому следует отнести одноячейные кукурузники, ко второму — комбинированные с несколькими ячейками. В этих последних одно отделение предназначено для хранения и сушки, а второе — «сацхвели» для молотбы. Часто такие кукурузники имеют внизу просеиватель, сквозь который сыпятся вымолоченные кукурузные зерна.

Примечательно, что хотя сосуды для молотбы встречаются во многих странах Европы и Азии, наличие таких специальных помещений зафиксировано только в Грузии. Даже здесь они имеются лишь в западных районах, что должно быть обусловлено требованиями развитой культуры кукурузы во второй половине XIX века.

Западная Грузия характеризуется разнообразием форм хозяйственных помещений и зернохранилищ: нална, бегели, хула, кукурузник, кидобани, харо, коди и т. д.

На давнюю традицию пользования зернохранилищами указывают данные как древнегреческих авторов, так и грузинских письменных источников.

В дореформенный период — до второй половины XIX в. для Грузии были характерны комплексы надземных кладовых — нална, амбар — бегели, хула и кукурузник. Следует отметить, что в послереформенный период специализацией хозяйства и другими типовыми изменениями

вызваны перемены в традиционной системе хозяйственных построек; некоторые постройки вышли из употребления, часть получила большее распространение, часть претерпела конструктивные изменения, а в отдельных случаях появились новые типы построек.

После установления Советской власти некоторые зернохранилища сохранились и выполняли ту же функцию, а часть отжила свой век.

Исключительное разнообразие хозяйственных построек обусловлено функцией строения, иногда свойствами или назначением того или иного зерна, строительными традициями и конкретными географическими условиями.

По конструктивно-функциональным свойствам можно выделить два типа зернохранилищ: 1. кладовые и 2. кладовые—сушильные; кладовые встречаются двух видов — постройки (бегелн, хула, харо, ормо — последние подземные) и утварь (кидобани, годорн, коди, кевври и т. д.).

Сушильные кладовые существуют двух видов: 1. Нална и 2. Кукурузник.

Нална — открытое сооружение с двускатной, покрытой соломой кровлей. Оно предназначено для сушки гоми и других зерновых.

В Гурпа—Самегрело нална встречается чаще, так как в тех краях исторически гоми являлось основной зерновой культурой. Затем на ли а стала означать кукурузник.

Следует допустить, что конструкция на ли а, как хозяйственного сооружения, изменилась в зависимости от потребности, возникшей с появлением и развитием иной сельскохозяйственной культуры, а именно кукурузы, т. е. приблизительно после XVII века.

Основным зернохранилищным и зерносушильным сооружением является кукурузник. Кукурузник обычно одноэтажное сооружение, хотя встречаем и двухэтажные комбинированные кукурузники.

По типу строительного материала встречаем бревенчатый, дощатый и плетенный кукурузник.

Кукурузник строился по принципу постоянной циркуляции в нем воздуха. Исходя из этого, большое внимание уделялось его месторасположению. Кукурузник строился в том месте, куда достигал восточный ветер. Для обеспечения вентиляции дощатые стены кукурузника имели резной, сквозной орнамент или же сооружение делалось плетеным. Чтобы облегчить доступ воздуха и уберечь зерно от загнивания, пол в кукурузнике устраивался из кругляка, уложенного на квадратную раму из стесанных брусьев, ко-

торым опорой служили четыре поддерживающих все сооружение столба. В середине пола делалось отверстие, накрывавшееся плетенкой. Перед дверью кукурузника устраивался небольшой навес на консолях, имевший общую со всем сооружением двускатную кровлю, крытую соломой, дранкой или черепицей.

В Гурии, Земо Имерети (Верхней Имерети) и Аджаре кукурузник именуется *налиа*. В Самегрело — *магаза*. В некоторых селах Земо Имерети его называют также *дзари*.

Сооружения амбарного типа бегели распространены в Грузии повсеместно. Амбар—бегели предназначен для хранения сухих колосьев, зерна, муки, а также и других хозяйственных продуктов — плодов и стручковых культур.

Бегели — квадратное строение с маленькой дверью и двускатной или четырехскатной кровлей, покрытой соломой, дранкой или черепицей.

Бегели строился в сухом месте, вблизи от кухонного помещения.

По характеру строительного материала встречаются балочный, дощатый и каменный бегели.

Бегели бывают одноэтажные и двухэтажные.

Встречается также бегели с чердаком, где чердак является независимой кладовой.

В Имерети засвидетельствованы и двухкомнатные бегели, в которых одна из них зернохранилище, а другая гостиная — бегел-отахи (амбар-комната) или хула. Выясняется, что эта комната предназначалась и для новобрачных. Использование комнаты, пристроенной к бегели, с этой же целью встречаем и в горной Раче. Надо отметить, что в Рача новобрачных укладывали спать и в самом бегели.

Двухэтажный бегели надстраивался на хозяйственные помещения разных типов и назначений. В большинстве случаев он занимал верхний этаж здания. Надстройка бегели на какое-либо хозяйственное помещение имеет давнишнюю историю. В частности, такое строение считается типичным явлением для XI века.

На Имеретинской равнине встречается бегели-кукурузник, первый этаж которого занимает бегели, построенный из различных материалов, а второй этаж является кукурузником. Бывает также и двухэтажный бегели, под которым сооружен марани.

В нагорной зоне бегели входит в комплекс жилого помещения и расположен на первом этаже или чердаке (под крышей). Он входит также в ансамбль дома с бойницами.

По архитектурным формам бегели и кукурузники нагорной полосы отличаются от бегели и кукурузников низменных районов.

По планированию, конструкции и функции в горных местностях Восточной Грузии бегели бывают двух типов: хевсурский и пшавский бегели, которые отличаются по системе и форме перекрытия. В Хевсурети имеем храм-бегели, а в Пшави амбар-бегели, где хранились зерновые, собранные с полей святилищ.

Следует особо отметить, что термин бегели засвидетельствован в древнегрузинском языке. Он имеется и в древних названиях обрядовых хороводных песен (корбегела, беглискрули). Находит он отражение и в мифологии, в качестве имени дива Бегела. С зернохранилищем связан ряд религиозно-магических обрядов, содержащих в себе мотивы плодородия и возрождения, ритуал Хули (Сванети), обычаи, связанные с Керна-бера (Рача), испечение в праздник лилашуне хлеба, изображающего амбар-бегели и т. д.

По лингвистическим данным, слово бегели восходит к эпохе грузино-занской языковой общности.

Мы не вдаемся в подробное описание всех хозяйственных строений. Заметим только, что среди хранилищ зерна также древними кажутся яма и закрома (подземные кладовые). По данным археологических раскопок, на территории Грузии они датируются IV—VIII вв. (В Урбниси наряду с кевври обнаружен зерновой загром). Заметим, что ямы, выявленные при раскопках, предназначались для проса. Кое-где найдены и злаки ячменя.

Пользование этими кладовыми раннего и среднефеодального периода тесно связаны с географическо-хозяйственными условиями. Яма и закрома встречаются в районах Восточной Грузии с пониженной влажностью и то для особых пород зерновых. По конструкции и хозяйственному назначению привлекают также внимание кидобани, харо (деревянное), манча-амбар, коди, годори и др.

В работе рассмотрены религиозные обряды, изучение которых играет важную роль в деле восстановления картины древней идеологии и выяснения ее социально-экономической основы. Материалы духовной культуры проливают свет на ранние этапы зарождения, а также специфику развития локальных культурно-бытовых особенностей земледелия.

რედაქტორისაგან

წინამდებარე წიგნს ფართო მეცნიერული შინაარსი აქვს, რაც შესასწავლი პრობლემის მრავალმხრივობითაც არის განპირობებული. წიგნში საკუთრივ ეთნოისტორიული და სოციალურ-კულტურული პრობლემების გვერდით თავს იყრის ბუნებისმეტყველური, მეურნეობრივი, საწარმოო-ტექნიკური და სადღეისო მეცნიერულ-პრაქტიკული მნიშვნელობის ბევრი სხვა ასპექტი, როგორც, მაგ., ეკოლოგიური, ბოტანიკურ-სელექციური, აგროქიმიური, აგროტექნიკური... ამ საკითხებისადმი ავტორის მეცნიერული დამოკიდებულება წიგნის ძირითად მიზანდასახულობას ემორჩილება. ეს მიზანი კი ქართული ხალხური აგრიკულტურის ეთნოგრაფიულ-ემპირიული თავისებურებების შესწავლა და ახსნაა.

ამ წიგნის მნიშვნელოვანი, ვიტყვდით, მეთოდოლოგიური თავისებურებაა ის, რომ მისი ავტორი ყოველთვის თანმიმდევრულად და ენერგიულად ეძებს შესასწავლ მოვლენათა სიღრმისეულ ფესვებს, დაადგენს ქართული ხალხური აგრიკულტურის გენეტიკურ საფუძვლებს, მაგრამ „პირველყოფილობით გატაცებულნი“ არ ხდება. მისთვის თვითმიზანს არ წარმოადგენს ამ მასალაზე დაყრდნობით საზოგადოებრივ-ეკონომიური განვითარების საფეხურები იგივეა და განსაკუთრებით კი გვაროვნული წყობილების „საქეცალური“ შესწავლა, რასაც ჩვენ დროში ქართული ეთნოგრაფიისაგან შეცდომით მოელიან ხოლმე.

კვლევის საწყისი პოზიციის სისწორე და მოვლენათა რთული კავშირურობითობის ახსნაში კომპლექსური მიდგომის გამოყენება ავტორს საშუალებას აძლევს საკმაო სისრულით გამოავლინოს ქართული ხალხის უძველესი და უმთავრესი სამეურნეო დარგის — მიწათმოქმედების ყოფითი და კულტურულ-ისტორიული თავისებურებანი, რაც ცოცხალმა ეთნოგრაფიულმა სინამდვილემ მდიდარი ტრადიციების სახით მოიტანა როგორც მატერიალურ-საწარმოო, ისე სულიერი ცხოვრების სფეროებში. ამაში უნდა დავინახოთ წიგნის მთავარი ღირსება. წიგნის მეცნიერულ მნიშვნელობას ზრდის

ცალკეული ეთნოგრაფიული მოვლენების, პროცესებისა და ობიექტების სპეციალური თანმიმდევრული შესწავლა და ახსნა, რაც ქართულ ეთნოგრაფიულ ლიტერატურას აქამდე აკლდა და რითაც ეს წიგნი სიახლეს წარმოადგენს.

წინამდებარე წიგნს და მისი ავტორის ხანგრძლივი მეცნიერული ძიების შედეგებს ეთნოკულტურული ისტორიის ამ დიდ და საინტერესო უბანზე უხილავი კავშირი აქვთ ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის ახალ, დიდმნიშვნელოვან მოვლენებთან — ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ატლასთან, რომლის მომზადება მთავრდება და რაშიც წიგნის ავტორი უშუალო მონაწილეობას იღებს, და ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის ცისქვეშა მუზეუმთან, რომლის კოლორიტული ნატურალური ექსპონატები, პირველ რიგში კი სამეურნეო ნაგებობანი, ამ წიგნის სახით საიმედო მეცნიერულ დასაყრდენს იძენენ; დიდად შეუწყობს ეს წიგნი ხელს ივ. ჯავახიშვილის თაოსნობით შეგროვებული ქართული შინამრეწველობის მასალების მიმდინარე გამოცემის შინაარსობრივი ფარგლების გაფართოებასაც.

დასასრულ, უნდა გამოვეყოთ ერთი მნიშვნელოვანი მომენტიც. საკვლევი არეალის ობიექტური თავისებურების გამო დაკვირვებებსა და შესწავლას სფეროშია მოქცეული როგორც საკუთრივ ქართული, ისე მეგრული და სვანური მრავალფეროვანი ლექსიკური მასალა. რამდენადაც ეს მასალა შესწავლილია მატერიალურ და სულიერ ყოფასთან და სამეურნეო-საწარმოო პროცესებთან უშუალო კავშირში, ეს წიგნი, უთუოდ, სასარგებლო და ხელსაყრელი გახდება სპეციალური ლინგვისტური მიზნებისთვისაც ენობრივ-ფუძისეული პრობლემების კვლევაში.

ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი

პირთა საძიებელი

- აბესაძე, გ. 32
 Абаев, В. 65
 აბულაძე, ილ. 11
 ავიტაბილე, პიეტრო 44
 ალაიძე, მ. 13, 43, 59
 ალექსიძე ზ. 191, 192
 ანთელავა ი. 83
 არაუიშვილი, დ. 183
 აჭარიანი, პრ. 104, 105
 ბარდაველიძე, ე. 25, 28, 105, 109, 110, 111, 158, 161, 162, 170, 171, 174, 176, 178, 180, 181, 182, 188, 189, 190, 192, 193
 Бардавелидзе, В. В. 162, 192
 ბაუმჟაუერი, ფ. 85
 ბეზარაშვილი ც. 79
 ბედუკაძე ს. 129, 143
 ბედუკიძე, ლ. 107, 108, 110, 111, 153.
 ბერაძე, თ. 191, 192
 ბერიაშვილი, ლ. 154
 Бердзенов, Н. 189
 ბერძენიშვილი ნინო 41, 191
 Богаевский, Б. А. 163, 180
 ბოროზდინი, კ. 16, 35, 43, 52, 55, 137
 ბოჭორიშვილი, ლ. 111, 181
 ბრეგაძე, ნ. 11, 13, 15, 18, 25, 30, 33, 42, 99, 126, 148, 151
 Бухиниц, 43
 გაბლიანი, ე. 29
 გაბუნია, ლ. 10
 Гаглоева, З. Д. 165
 გალენიუსი, კ. 33
 გარდაუხაძე, ფ. 144, 160, 161, 162, 164
 გეგეშიძე, მ. 10, 22, 26, 34, 36, 37, 140
 გელაშვილი, გ. 79
 Генко, У. 127
 გეორგი 45
 გიულენშტედტი, ი. 45, 79, 85
 გობეჩიშვილი, გ. 41
 გუგუშვილი, პ. 27, 48
 გუღუა, ტ. 105
 გულედანი, ს. 75
 Gunda, B. 155
 Гулия, Д. 77
 გუჩუჩიანი, მ. 112
 დადიანი, დ. 48, 49, 83
 Декандоль, А. 41
 Джанашия, Н. С. 77
 Декапрелевич Д. Л. 42, 49
 Dubois de Montpereux 46
 დუმბაძე, მ. 16
 Дьяк Иевлев 45
 ელიავა, გ. 13, 14, 17, 18, 117
 ერისთავი, რაფ. 16, 43, 137
 ერიტიანი, ა. 42, 43, 47
 ეურუმ მკირე 118
 Eichwald, E. 45
 Эмиш, Н. 193
 Эрнстов, Р. 55, 64, 83
 ვადაკორია, მ. 35
 Вавилов Н. Н. 43, 47
 Варрон. 21, 29, 30, 31, 33
 ვახუშტი 45, 64
 ვიხსალაძე, ე. 188
 Witsen, N. 176
 Wolf, W. 118

თოფურია, ნ. 18

თუმანიანი, მ. 47

თაშვილი, ნ. 31

თონიშვილი, ე. 176

Тинаи-Ипа, Ш. Д. 78

კალიშაძე 63

Калъвейт, Э. М. 24, 26, 27, 32, 128

კასტელი, ქრისტეფორე 44, 85, 97

Каспарян, А. С. 49

Катон, Варрон, Колумелла, Плиний
21, 29, 30, 31, 33

კახიანი, კ. 12, 14, 15

კახიძე, ნ. 17, 128

კეცხოველი, ნ. 24, 32, 61

კეკელიძე, ი. 33, 77

Кипшидзе, И. 51, 58, 191

Колумелла, 21, 29, 30, 31, 33

კონტარინი 63

Күфтин, Б. А. 46, 123

ლაშვერტი, არქანჯელო 34, 45, 53, 63,
85, 175

Leser, p. 142

ლიტვინოვი, 45

ლომოური, ი. 20, 22, 24, 47

Лораклишаниძე, Г. 79

მაინენი, უ. 142

მაისურაიანი, ნ. 47

მაკალათია, ს. 119, 186

მაშალაძე, თ. 79, 158

მარი, ნ. 129

Марганин, Д. 79

Марр, Н. Я. 16, 113, 156, 172

მაყაშვილი, ა. 39, 59, 60, 61

მაკაეარიაიანი, გ. 191, 192

მელიჩი, შინა 45

მთაწმინდელი, ექვთიმე 188

Меликсед-Бекоев, Л. Т. 45

მენაბდე, ე. 41, 42, 43

მენტეშაშვილი, სტ. 26

მესტეხე, სემეონ 113

მეუნარგია, ი. 48, 55

მიქელაძე, თ. 63, 85

მოლოდინი, ლ. 64, 129

მუსხერიძე, მ. 73

მურიე, ე. 16, 43, 52, 55, 64, 137

ნიორაძე, გ. 123

ნიფარაძე, ბ. 24

Олеарий, А. 176

ორჭონიკიძე, ე. 83

ოქროშიძე, თ. 183, 185

ოჩიაური, ა. 192

ოჩიაური, თ. 103, 174, 181, 187, 188

Плотровский, Б. Б. 18, 33, 63

პლინიუსი 30

Плиний, 21, 29, 30, 31, 33

Полневиков, М. 45, 64

ჟღენტი, ს. 191

Раде, Г. 129

რეხვიშვილი, ნ. 53, 117, 119, 120, 122,
124

რობაქიძე, ალ. 83, 118, 142, 174

რუხაძე, ქ. 14, 15, 17, 22, 25, 27, 30, 42,
83, 101, 122, 136, 146, 151, 154, 155,
164, 170, 176, 179, 189, 190, 192

სელხან-საბა ორბელიანი 105, 113, 116

საბაშვილი, მ. 10, 11, 12

სახოკია, თ. 53, 54, 55, 56, 79, 91, 137,
138

სიხარულიძე, ი. 17, 191

სონდელაშვილი, ქ. 22, 27

სოსელია, თ. 16, 39

სოხაძე, კ. 162, 193

სტრაბონი 62, 63

სერგულაძე, ირ. 182

Сургуладзе, И. К. 181

Тепцов, В. Я. 69

ტოლოჩანოვი, ს. 45, 141, 142

ფალიანი, ი. 74

ფრუიძე, ლ. 11, 104

Forbes P. 141, 142

ქანთარია, მ. 129
ქორიძე, დ. 120, 121
ქსენოფონტი, 63, 85

ლამბაზიძე, ო. 120

უაგრიშვილი, ბ. 10
უაუხიშვილი, თ. 63

შარაშიძე, გ. 13
Шарден, Ж. 43, 44, 63, 85
შენგელაია, დ. 181
შილაკაძე, ი. 13
შიდლტი, რ. ვ. 142
Steindorf, G. 118
Штеинберг, П. 161, 172

ჩართოლანი, მ. 21, 107, 108, 110, 111,
112, 160

ჩაჩაშვილი, გ. 78, 81
ჩიშკაძე, ნ. 74

ჩიტაია, გ. 10, 13, 33, 39, 41, 111, 118,
126, 127, 142, 144, 172, 188

Чистая, Г. С. 13, 33, 126

ჩიჭოვანი, თ. 113

ჩიქავაძე, ნ. 26

ჩუბინაშვილი, ნ. 105, 114

ჩუბინიშვილი, ნ. 114

Чхенкели, И. 31

ძველია, მ. 35

წელაძე, ა. 79, 184

ქანტურიშვილი, ს. 186

ქილაშვილი, ლ. 113

ქუმბურიძე, ზ. 122

კეონია, ა. 45, 63

კეონია, ი. 51

ხარაძე, რ. 83

ხახანაშვილი, ა. 188

ხოშტარია, ნინო 46

ხოშტარია, ე. 83

ჯავახიშვილი, გ. 41, 51

ჯავახიშვილი, ივ. 10, 11, 15, 22, 42,
44, 46, 80, 86, 103, 114, 115, 117,
118, 176, 178, 187, 188, 193

ჯალაბაძე, გ. 12, 18, 19, 21, 23, 26, 27,
32, 118, 119, 120, 123, 124, 126, 148

ჯანაშვილი, მ. 110, 158

ჯაფარიძე, გ. 17

ჯაფარიძე, ო. 41, 121, 123

ჭეიშანიშვილი, ევგ. 193

ჭელიჩი, ჭეზეპე 44

ჰაქტაშევი, 85

Haxthausen, A. 46

ჰეროდოტე 63, 80

გეოგრაფიულ სახელთა სპიშვები

აბაშა 34, 35

აბეუა 77, 78

ადიში 71, 82

აელანეთი 43

აზერბაიჯანი 43, 78

ალმ. აზია 47

მც. აზია 33, 155

სამხ. აღ. აზია 61, 142

ანაკლია 41

ანასეული 40

ანატოლია 4

არგვეთი 25

არზორი 188

ათხაზეთი 12, 45, 38, 49, 53, 77, 78,
126, 128, 129, 175

აქანა 79

აჭარა 12, 15, 16, 17, 49, 51, 87, 88, 99,
105, 120, 128, 129, 150, 154, 156, 163

ბათუმი 17, 135

ბალდა 59, 60

ბალქანეთი 155

ბანძა 61

ბახვი 16, 59, 152, 153, 169, 182, 184

ბეჩო 29, 70, 71, 109

ბოსტანა 135
ბუღაპეშტი 155
ბუქსიეთი 135

გალი 147
გეგეკორი 17, 18, 56, 57, 58, 59, 60,
61, 94, 118, 149, 150, 151, 155

გერპანია 142
გორისფერდი 131, 135
გუდაპაყარი 170
გულუხეთი 183

გურია 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19,
23, 30, 35, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
56, 57, 67, 69, 74, 78, 80, 87, 88,
91, 92, 97, 99, 100, 116, 117, 118,
119, 128, 129, 130, 131, 135, 140,
141, 146, 148, 151, 152, 154,
159, 162, 163, 164, 168, 169, 171,
172, 182, 183, 184, 191.

გურია-აქარა 51, 122, 126
გურია-სამეგრელო 87, 89, 90, 94, 145,
152

დაბლა გომი 41, 64
დვინი 47
დიდი კუონი 59, 61
დიდოეთი 129
დობერაზენი 94
დობირი 185
დოლასეფი 70, 71

ფეიპტე 63, 80, 118, 141
ელიას მთა 129
ერწო-თიანეთი 150, 154
ესპანეთი 142, 155
ეყერი 21, 28, 65, 71

ფაქე 45
ფაქიჭვარი 170
ვანი 64, 79, 124, 131, 135

ზეარტნოცი 47
ზესტაფონი 91, 122, 183
ზომლეთი 131, 135
ზოტი 105

თამაკონი 59, 61
თბილისი 129, 184, 186
თეთრამიწა 40
თეთრიწყარო 129, 141
თრიალეთი 41, 141
თურქეთი 61, 64, 155
თუშეთი 107

იაპონია 61, 142
იმერეთი 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19,
23, 25, 26, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 74,
79, 87, 89, 90, 96, 97, 99, 100, 113,
116, 117, 119, 120, 122, 124, 127,
128, 129, 135, 136, 141, 145, 148,
149, 151, 152, 154, 159, 169, 174, 175,
176, 182, 183, 184, 185, 191, 192

იმერეთის ზეგანი 103
იმერეთ-ლეჩხუმი 136
ზემო იმერეთი 91, 92, 94, 116, 120, 127,
146, 150, 191

ქ. იმერეთი 6, 11, 13, 19, 21, 55, 87,
98, 100, 104, 121, 124, 141, 146, 151,
191

ინდოეთი 61
ინდონეზია 141, 142
ინგუშეთი 129
ირანი 155
იტალია 142
იფარი 118

კავკასია 142
კარმირ-ბლური 33, 47
კარპატები 55
კახეთი 87, 113, 116, 141, 151
კისტრიკი 41
კლარჯეთი 141
კოლხეთი 31, 45, 46, 59, 63, 84,
87, 88

კოლხეთის დაბლობი 10, 34, 35, 36, 38
კონსტანტინოპოლი 135
კორეა 61
კურსები 132, 135
კურზე 18, 59, 94

ლაგოდეზი 116
ლადრერი 75

ლაზეთი 99, 141
 ლანჩხუთი 35, 150, 185
 ლატალი 71, 118
 ლაშხეთი 83
 ლაპილი 75
 ლეუგერი 28
 ლეჩხუმი 13, 19, 25, 46, 49, 50, 69, 94,
 113, 119, 128, 129, 135, 151, 160,
 162, 164, 166, 182, 189
 ლიხური 162, 163

 მამათი 185, 188
 მალაკი 124
 მაქაზის ხეობა 16
 მახარაძე 16, 56, 91, 96, 97, 100, 124,
 130, 131, 132, 135, 153, 182, 184
 მესოპოტამია 141
 მესხეთი 113, 154
 მესხეთ-ქაჯახეთი 112, 113, 129, 141,
 154
 მთათუშეთი 105
 მთიულეთი 163, 170
 მთიულეთ-გუდამაყარი 107, 188
 მოლდავეთი 155
 მუნტენია 155
 მუხურა 132, 135
 მუხური 49

 წავოშარი 35
 ნაკრა 31, 66
 ნაფიჩხოუ 31
 ნატარგორა 41
 ნოღე 15
 ნოღელა 34

 ოდიში 40
 ოზურგეთი 48
 ოკრიბა 45
 ონი 103
 ოლტენია 155
 ოსეთი 129, 166
 ოჩამჩირე 41

 პალესტინა 142
 პოლონეთი 142
 პორტუგალია 155

 14. ჟ. რუხაძე

ყოშხა 136

 რაქა 11, 13, 14, 19, 25, 30, 33, 68, 85,
 89, 103, 104, 119, 126, 128, 129,
 135, 136, 144, 151, 153, 160, 164,
 166, 169, 173, 176, 179, 181, 182
 მთის რაქა 40, 87, 103
 ზემო რაქა 88, 100, 113, 116, 160
 ქვემო რაქა 49, 136, 152
 რაქა-ლეჩხუმი 11, 13, 15, 29, 30, 41,
 99, 103, 107, 111, 113, 115, 116,
 118, 122, 128, 138, 141, 146, 151,
 154, 164, 173, 184
 რიონი 34
 რომი 30, 142, 172

 საბერძნეთი 62, 141, 142
 სათაფლია 40
 სამეგრელო 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19,
 22, 23, 30, 35, 36, 46, 49, 51, 52,
 53, 54, 57, 58, 59, 64, 65, 67, 69, 74,
 80, 83, 91, 97, 99, 116, 117, 118,
 119, 120, 121, 122, 128, 129, 130,
 135, 136, 137, 141, 146, 148, 150, 154,
 159, 175, 176, 183, 186
 მთიანი სამეგრელო 38
 ზემო სამეგრელო 160
 ქვემო სამეგრელო 100
 სავანე 32
 სალორთქიფანიძე 45
 სალხინო 58, 59, 60, 61
 სამიქელაძე 45
 საინგილო 87, 110, 129, 141
 სამტრედია 13, 17, 91, 122, 127, 191,
 149, 150
 საქართველო 61, 63, 64, 72, 73, 74,
 78, 80, 100, 111, 125, 128, 129, 143,
 163, 190
 აღმოსავლეთ საქართველო 18, 46,
 62, 91, 99, 105, 107, 110, 111
 აღმოსავლეთ საქართველოს მთი-
 ანეთი 187
 დასავლეთ საქართველო 3, 6, 9, 11,
 15, 17, 19, 22, 26, 30, 33, 37, 39,
 53, 54, 61, 62, 66, 78, 79, 83, 87,
 88, 89, 91, 92, 99, 100, 107, 116,

119, 121, 125, 127, 128, 141, 164,
 182
 დასავლეთ საქართველოს მთა 190
 საშხრეთ-დასავლეთ საქართველო 17
 საქართველოს ბარი 87
 საქუთათლო 191
 საჩხერე 25, 32, 146, 150, 151, 155,
 174, 183
 სენაკი 35, 48, 83
 სენაკი 14, 15, 19, 23, 24, 25, 26, 27,
 28, 29, 32, 34, 35, 38, 64, 72, 74, 76,
 79, 80, 82, 83, 87, 103, 107, 108,
 109, 111, 113, 115, 116, 118,
 119, 126, 128, 129, 136, 151, 154,
 162, 164, 167
 ბალს ზემო სენაკი 19, 21, 68, 69,
 72, 82, 89, 108, 109, 113, 118
 ბალს ქვემო სენაკი 15, 20, 21, 23,
 27, 31, 68, 69, 72, 73, 82, 109,
 113
 ზემო სენაკი 20, 23, 31, 67, 71, 75,
 88, 100, 113, 116, 130
 ქვემო სენაკი 14, 27, 28, 29, 31, 66,
 67, 69, 72, 73, 74, 83, 87, 88, 89,
 91, 92, 94, 99, 113, 115, 116, 122,
 126
 სომხეთი 17, 47, 104, 141, 193
 სპარსეთი 64
 სუფსა 34, 184
 სუფსის ქალა 35
 სუფსის ხეობა 184, 185
 ტეხერა 18, 34, 35
 ტრანსილვანია 155
 ტრაპიზონი 43
 ტფილისი 75
 ტყიბული 91, 100, 120, 122, 123, 124,
 130, 132, 135, 181
 უნგრეთი 142, 155
 ურარტუ 63
 ურბნისი 41, 104, 113
 უსურიის ოლქი 61
 უშგული 21, 24, 118
 210

ფაზისი 68
 ფარცხანაყანევი 124
 ფინეთი 142
 ფშევი 107, 112, 154, 192
 ფშავ-ხევსურეთი 192
 ქართლი 27, 91, 113, 127, 151, 165, 175
 ქართლ-კახეთი 46, 150, 154
 ქეაყულე 149
 ქეიტირი 124
 ქეიშნარას ლელე 135
 ქობულეთი 64, 79
 ქორეთი 174
 ქუთაისი 17, 48, 127, 191
 ლები 103
 უაბარლო 129
 შავი ზღვა 63
 შავშეთი 141
 შავშეთ-კლარჯეთი 141
 შატლის თემი 192
 შირაქი 87
 შორაპანი 61
 შუა სურები 185
 ჩინეთი 61, 141, 142
 ჩოლური 29
 ჩოხატაური 51, 52, 56, 58, 90, 103,
 105, 130, 131, 132, 135, 139, 150,
 185
 ჩრდილო კავკასია 129
 ჩხაკოურა 105
 ჩხოროწყუ 13, 30, 36, 92, 96, 120,
 124
 ცაგერი 83
 ციციბოური 185
 ციხისძირი 124
 ცხენისწყალი 34
 ცხემლისხილი 169
 ძეგრი 40
 ძირგანახლება 131, 135

წალენჯიხა 96
წალკა 129
წითელშთა 169
წულუკიძე 91
წულტუბო 91, 100, 104, 122, 123, 124,
125, 127, 130

ჭაგანი 191
ჭანეთი 113, 129

ჭანიეთი 162, 163, 184
კილანარი 29
კუბერი 23

ხობი 34
ხუტუბანი 40

ჭუმათი 173

ქუთინის ხევი 46

საბანთა სამიგბელი

აბელი 134
აგარული მეურნეობა 161
აგარული სიმღერები 184
აგარული ციკლი 157
აგარული წეს-ჩვეულებანი 157, 177,
178
აგრიულტერა 3, 37, 38
აგროტექნიკა 30
აგროტექნიკური ღონისძიებანი 18
აგუნა 165
აგუნას პური 165
ადამიკბე 96
ადგილის ღმერთი 160
ადლი 43
აეი ანგელოზი 163
აეი თვალი 159, 169, 170, 172, 180
აეი ძალები 77
ათონის აღაპები 15
აკეკეარი 77, 81
ალაბი 94
ალაქეარა 129
ალი 77
ამალგება 174
ამბარი 88, 89, 100, 116
ანატორი 188
ანგელოზი 163
ანთროპომორფიზმი 180
ანთროპომორფულ-ითიფალური ღვთა-
ება 170
ანიმისტური მსოფლმხედველობა 175
ანჯამა 106
არხი 35
ასლი 128

ასტრალური გამოსახულებანი 181, 182
ასტრალური ორნამენტი 111, 164, 181
ასტრალური რელიგია 180
ასტრალური ღვთაებანი 180
აფრა 98, 106
აყალო მიწა 11, 12, 13, 30, 130
აყამბა 127
ახალი მთეარე 24
ახალი წელი 27, 157, 158, 161, 164,
165, 166, 167, 168, 169, 170, 171,
178, 179, 180, 188, 189
ახალიწლის ციკლი 75
ახალგატეხილი მიწა 119
ახო 12, 16, 15, 29, 52, 53, 120, 182
ახორი 92, 106, 120, 130, 169
ახოს აღება 10, 37
ახოს გატეხვა 120, 182

ბაბაგინი 98
ბაღე 74
ბათმანი 57. 140
ბაკი 22
ბალქაში 139
ბამბლუ 162
ბარბალ 95
ბარბალე 161
ბარბალე გუჩი 109
ბარდა 4, 31
ბართოზა 119, 121
ბარი 19, 25, 123, 143, 149
ბარქუკი 119
ბასილა 164, 165, 178, 189, 190
ბასილას კვერი 158, 165, 166, 190

ბაქმავი 128
 ბალ 56, 99, 100, 109
 ბალე 99
 ბანაყურა 188
 ბებერა 170, 171
 ბეკაქტი 117
 ბემბლე 162
 ბერა; ბერიკა 166, 189
 ბერა-ბასილი 189, 190
 ბერი 171, 178, 189, 190
 ბერი-ბერა 176
 ბერიკა 189, 190
 ბელელი 18, 51, 56, 59, 85, 87, 88, 89, 92, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 113, 115, 116, 129, 144, 152, 164, 165, 167, 168, 169, 178, 179, 180, 181, 182, 185
 ბელელ-მარანი 103
 ბელელ-ოთახი 101, 103
 ბელელ-სასიმიწლე 92, 104
 ბელო 105
 ბელუა 105
 ბზა 139
 ბიბლია 104
 ბიგა 118
 ბიდილა 116
 ბიდირი 66, 68
 ბილარი 11, 15, 122
 ბოკონი 97, 98, 106
 ბომბლა 162, 167, 171, 179, 180
 ბორჭღალა 111, 181
 ბოსელ-ბოსლა 171, 172, 176
 ბოსელი 21, 27, 169
 ბოსლა-კოტრა 171
 ბოსლობა 171
 ბოყეი 88, 89, 95, 116
 ბოყეილ 116
 ბოჩი 176, 178, 187, 188, 189
 ბოჭკოვანი 5, 11, 39, 41, 42, 79
 ბრელო 152
 ბრინჯი 39, 40, 42, 45, 61, 62, 128, 136, 141
 ბრინჯის საცეხეი 141
 ბუდე 108, 150

ბურდო//ჩენი 57
 ბური 133, 134, 151
 ბურლი 134
 ბურწენი 116
 ბულაური 111
 ბუყენი 58, 116
 გაღამწარი ნაყელი 19, 20
 გაღმონაში 87, 190
 გაზაფხულის ნაყელი 20, 21
 გაყაფული ტყე 29
 გამანოყიერებელი შორწყვა 38
 გამოსალები 15, 16, 17, 82, 114
 გამჩენი ღმერთი 190
 გამძლო 192
 განატეხი 145, 160
 განცხდაბ 75
 გარეული თხა 188
 გასალოცაყი ზვარაყი 158
 გასანთლული ტილო 79
 გაცი 188
 გემ||გუემ-რიტუალური კვერი 110, 179
 გეომეტრიული ორნამენტი 110, 111, 181 /
 გეალავა 24, 158, 190
 გეემ 108, 110
 გიგმშარ ლუკენე 7
 გობი 58, 69, 130, 143, 165
 გოდ 112, 116
 გოდორი 25, 34, 36, 54, 57, 60, 67, 89, 112, 116, 149, 152, 153
 გოლ 116
 გონდოლა 152
 გონჯაობა 176
 გორძლო 196
 გოჭი 43
 გრიგოლ ბაცი 189
 გუალი 28
 გუემ 110
 გუემი 115
 გუთანა 127
 გუიზ 109, 110
 გუმათუთა 8
 გუმუა 8, 54

დაბეღელა 105
 დავა ლალქანა 74
 დათვა 98, 188
 დათვრული 141
 დაკბილული კეტი 155
 დალი 188
 დარ-ადრის შეუფე 173
 დარბაზული სახლი 181
 „დაწერილი“ 82
 დედაბოძი 181
 დედაშიწა 163
 დედოპური 158, 164
 დედოფალი 8
 დეკანოზი 192
 დეხგი 129, 141
 დენკი 141
 დერგი 58
 დეუანი 68, 103, 181
 დეირი 140
 დიბეჩ 129
 დიდი გუთანა 127
 დიდი კიღობანი 80, 100
 დიდი ღმერთი 162
 დიდი ხუთშაბათი 180
 დიკა 33, 39
 დინგი 129, 141
 დიოს 188
 დირე//ოშპა 57, 90, 95, 96, 108
 დიხა-გუძება 41, 46
 დოღმახორე 137
 დორა 58
 დოშყანა 130
 დრემლა 19, 22, 23
 დროშა 181
 დღეარკალი 57
 ლანგავი 68

 ერიში 78
 ელესა 183
 ელეიშოსი 61
 ელია 173, 175
 ელიობა 159, 161
 ენდემური მარცაღელე 9, 12
 ერქვანი 127
 ეშხუამ 28, 110
 ეჩო 139

ეჩო თოხი 120
 ეწერი 13, 14, 15, 30

 ვაზის კულტურა 13, 158
 ვაზის პური 158
 ვარცლი 58, 130, 164, 179
 ვაჩი 187, 189
 ვაე ღმერთი 188
 ვაეი 176, 187, 188, 189
 ველი 15
 ველური ურიში 61
 ვენახი 11, 12, 19, 23, 158
 ეოჩი 187

 ზანდური 9, 39, 40, 128, 137, 143, 182
 ზედაშე 76
 ზეთი 69, 72, 83, 104
 ზეციური ანთარი 18
 ზეწარი (კეი) 73, 127
 ზეავი 163
 ზეარე 14, 120
 ზეინი 25, 37, 55
 ზოშპა 27
 ზოფხი 40
 ზღუბბლი 106

 თავეისარა (მცენარე) 94
 თარინგზელი 75, 76
 თაველი 43, 52, 54, 68, 90, 132, 140, 164
 თავთავი 68, 127, 141, 160
 თავთუნი 43
 თავეკვი 150
 თედრობა 143, 144
 თელა 148, 155
 თემის უფროსი 192
 თესვა 7, 8, 51, 52, 65, 75
 თესლი 25, 52, 64, 67, 69, 70, 165
 თესლის გახსნა 28
 თესლის გაშვება (სვან.) 28
 თესლმონაცვლეობა 10, 37, 59
 თვალი 99, 101, 108, 114, 151, 164
 თივა 23
 თოკი 69, 72, 73
 თოფის წაშალი 128, 129

თოხი 7, 8, 9, 25, 30, 42, 51, 52, 54,
117, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 126, 143
თოხ-შარგილი 120
თოხ-სამარგელა 123, 124
თოხ-წერაქვა 41, 119, 120

ონქარნაია 163
ირქიმ კობალი 39
ისგნტავი 111
ისლი 90, 95, 98, 134
იფქლი 39, 44, 104

კაბეტი 15
კადარი 14
კაეი (სახენელი) 6, 66, 127
კაეწერა 126
კალათი 54, 56, 57, 149, 150
კალანდა 169, 189
კალენდარი 71, 75
კალენდარელი წელი 161
კალობა 184
„კალოს კრეფა“ 184, 186, 190
კალოს რჩევა 184, 186
კალო 160, 161, 182, 185, 189
კალოკრობა 160
კალოს და ზეაის ბარაქის
დღესასწაული 160
კანათი 23, 39, 40, 41, 42, 45, 62, 63,
64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83,
84, 153
კანდა 110
კარეა 66, 108
კარტოფილი 23
კაფან 66
კაფია 119
კალუ 57, 95, 96, 118
კაცაბასილა 164, 178
კეერი 127
კერა 166, 172
კერია (ჩიტულური პური) 8, 68, 157,
158, 164, 165, 167, 178
კერია-ბერია 164, 166, 178, 179
კერიას კერა 167

კერის კულტი 169, 171, 172
კერიის ჭირკვი 158
კეტი 130
კველო 139
კვერი 143, 144, 159, 163, 164, 165,
168, 179
კვეინა კობდეწ 88, 89, 100, 107, 108,
109, 111, 112, 113, 115, 181
კვიკვი 77
კვიკინ//კუკუნი 77
კვირია 190
კვირიოლი 190
კვირისტავეები 41
კვიდოლი 74, 109, 112
კიანობა//კვენობა 76
კიზი 108, 112
კილი 127
კილი შარტელის 132
კილიანი შარტელი 59
კირკისებური იარაღი 120
კოდი 88, 89, 114, 116
კობული 118
კოთხი 51
კოყა 58
კოლმიტაეი 38
კოლხური ასლი 39, 40
კომპლექსური 5
კომპლექსურ-ინტენსიური 9
კონა 51, 55, 60, 67
კოროლი 98
კოპიტი 155, 169, 180
კოტა 96, 97, 106, 146, 171
კოტული 134
კოჭაკი 116
კოჭები 104
კოხინერობა 173, 174
კრაპიტი 95, 98, 106
კრიმანკული 183
კუდა მაისი 48
კუდიანების დღე 180
კულტი 145, 162, 163, 170, 172, 178,
192
კულტივირებული 9
კუპა 77, 81
კუპუნ 77

ლაბარ 74
 ლაბჯარ 14
 ლაგდრეზალ 108
 ლაგუჯ 51
 ლაგვარდან 135
 ლაზაშპარ 113, 116
 ლაზარე 175
 ლაზარობა 175
 ლაზერი ორნამენტი 11
 ლაზური 40
 ლათშათი 68
 ლაინალარ 119
 ლაქიხი 107
 ლაქეცანწარ 73
 ლალაში (საწყაო) 74
 ლაშარია გუიზ 109
 ლაღია 89, 115
 ლამი 35
 ლამტურალ 81
 ლამუარ 74
 ლამუე 14
 ლანგელაშ 65
 ლანგული 28
 ლანტიშ 72
 ლანწელაშუ 27, 28, 65
 ლარტყა 98, 106, 148
 ლარძაყინი 96
 ლასმანი 68
 ლასტი 56, 57, 151
 ლატანი 148
 ლატაუ 72
 ლაღტი 40, 184
 ლაფტურალ კიბღვენ 108
 ლაღვენირ 118
 ლაღრაე 125
 ლაღუმი 132, 134
 ლაყალ 69, 136
 ლაყეებარ 118
 ლაშდარ 109
 ლაში კიბღვენ 100
 ლაშიაშ ლიფუშუდე 28
 ლაშუედნარ 73
 ლაშხვეტ კიბღონ 112
 ლაჩაჩირ 68
 ლაწედარ 74

ლაქადირ 66
 ლახლა 73
 ლახტარ 29
 ლელტეერ 81
 ლელტეირ 75
 ლეკუხა 159
 ლეკი 72
 ლეშხირ 109
 ლეშხირალ 71
 ლერწაში//ლერწავი 40, 79
 ლეტერე (სანთელი) 81
 ლეტფი 72
 ლეშგერი 73
 ლეჩხუმური დღეობები 161, 162, 164
 ლეწვა 127
 ლექენდირ 111
 ლიღსვე//ლიღტსე 25
 ლილაშუნე 28, 110
 ლილევი 137, 138
 ლინგები 124
 ლინურგია 68
 ლირსი 99
 ლიტერე 81
 ლობიო 32, 33, 36, 39, 45
 ლუკიბ კიბღონ 107
 ლურჯი ჭყორი 169, 180
 ლუხუნაშ 107
 ლუგიმბაშ ქუთ 70
 ლუგუხა კელ 39

 მაგარი ხორბალი 4
 მაგიური 181
 მაგიურ-აპოთროპეული 182
 მაგიურ-რელიგიური 163, 164
 მაგიურ-რელიგიური რიტუალი 28, 105
 მაინდი 182
 მაქერალი 55
 მაშალი 8, 157, 159, 160, 161, 162, 163
 მაშალი კანაფი 67, 72
 მაშალი თხა 187
 მაშალი ცხვარი 187
 მაშლის თავი 159
 მაშლუჩა 157
 მანან 105
 მანაშ || მანააშ 40

მანუშ კიბღენ 108
 მანგანა 129, 156
 მანია 89, 116
 მარანი 18, 104, 116, 165, 168, 185
 მარხვა 28
 მარხილი 23, 25, 27, 72
 მარგვლა 7, 59, 118
 მარკილა 118
 მარილი 128
 მარილიანი საბარაქო ტაბლა 164
 მარილიანი ტაბლა 160
 მარცვლეული 5, 23, 27, 32, 99, 105, 107, 116, 163, 182
 მარცვლეული კულტურები 3, 14, 20, 22, 36, 40, 127
 მარცელის დანიშნულება 86
 მარცელის სარევი ჭობი 137
 მარცელის საწყაო ჭერქელი 130
 მარცელის საფიცობელი 105
 მარცელის სახმობი ნაგებობა 89
 მარცელის რჩევა 182
 მარცელის ქსოვილი 80
 მალღარი 13
 მაშა 45
 მაჩა 93, 116
 მაჩუბი 21, 100, 116
 მაქიორალი 55
 მაზა 9, 39, 40, 128, 137, 143, 160, 182
 მაზიკრეფის ქაბუკობა 160
 მეგრე ქიბ 73
 მეკელე 164, 165, 166, 169, 179, 189
 მემთამადნე 141
 მემინდერეობა 5, 19, 21, 22, 33, 39, 182
 მემინდერეობის კულტურა 3, 7
 მემინდერეობის სისტემა 6
 მერბიელი 76, 112
 მერკელი 130
 მერული 58
 მესამე ქაბუკობა 160
 მესამეული ეპოქა 33
 მესაქონლეობა 19, 178, 193
 მესაქონლეობის ღვთაება 180, 193
 მესერი 130
 მესვეური 160, 183

მესერიეული 183
 მესერიელი 183
 მეფსოული 187
 მეფუტკრეობა 69
 მელომისცხრილე 137
 მეშველი 182
 მეხეავე 55, 160
 მზე 52, 81, 111, 161, 162, 163, 172
 მზიანი 14, 27
 მზის ემბლემა 111, 181
 მზის თავანისცემა 158
 მზის კულტი 172
 მზის ფრინველი 172
 მზის ღვთაება 161
 მთა 19, 192
 მთავორიანი 52
 მთავარანგელოზი 76
 მთვარე 139, 172
 მთვარის ფაზები 25, 153
 მთის მიწათმოქმედება 13, 18, 146
 მთის სამეურნეო ზონა 6
 მიმბაძველობითი მაგია 167, 178
 მინდვრის კულტურები 6, 10, 39
 მინდვრის მცენარეები 20
 მისნობა 80
 მისნური 186
 მიქელა და გაბრიელი 185
 მიქელ გაბრიელი 184
 მიცვალებული 78, 163
 მიცვალებულის სუღარა 79
 მიცვალებულის სული 78
 მიწათმოქმედება 5, 158, 178
 მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი 5
 მიწათმოქმედების კრიზისი 33
 მიწათმოქმედების კულტი 161
 მიწის ბატონი 18
 მიწის ბარაქა 160
 მიწის განოყიერება 26, 30, 32, 34, 53
 მიწის გაპატრეება 21, 27
 მიწის გატეხვა 52
 მიწის დასვენება 10, 37
 მიწის დაფარცხვა 52
 მიწის კულტი 176
 მიწის მონაკელება 25

მიწის მოსავალი 159
 მიწის მოწეა 53
 მიწის მფლობელი 17
 მიწის მცენარეულით
 განოყიერება 10
 მიწის ნაყოფიერება 30, 36
 მიწისზედა სათავსოთა კომპლექსები 87
 მიწის სამეათედო გამოსაღები 17
 მიწის სამუშაო იარაღები 34
 მიწის ფარცხა 52
 მკა 160, 182
 მკელი 183
 მნათობი 163
 მოღგმულა 130
 მოზინვა 137
 მოიჭარე 36
 მოკენკვა 117
 მოკოდვა 117
 მოღი 15, 16
 მოღული 14, 15, 16, 17
 მოშაქდავი ან მკედრეთით აღმდგარი
 ლეთაებები 175
 მომკილი ყანა 16
 მომწვარი ადგილი 53
 მონაზენები 80
 მონაკელება 10
 მონეხეწყლილი მიწა 26
 მორგვი 81
 მორი 95, 148
 მორიდი 54
 მორწყვა 22, 34
 მორწყვა-განოყიერება 10
 მოსავალი 164, 186
 მოსავლის აღება 182, 183, 184
 „მოსავლის რჩევა“ 187
 მოსავლის სიუხვე 186
 მოჩხოროზი 8
 მოწნული კალათი 89, 112
 მოწნული კედელი 90
 მოხა 39
 მოხინწყელა 56
 მოხალული კანაფი 70
 მრავალფრთიანი სვასტიკა 181
 მრგვალი კვერები 77
 მსხვილფეხა საქონელი 19, 21

მუგუზალი 170, 171, 172
 მუღტვერ 81
 მუღტვერის ოჯახი 76
 მუჭორი 70
 მუხლნაყრობა 59
 მუხუღო 4, 33, 39, 45
 მფარველი ლეთაება 188
 მღღელი 75, 80
 მშვილდისარი 74
 მცენარეულით განოყიერება 30, 31
 მცენარეულის კულტი 81, 158
 მცენარეულის საფარი 5
 მცენარეულის ლეთაება 20
 მცებავი 138
 მწიფე პატყი 19
 მხარი (სახენელის) 127

 ნაბდის საპირე 73
 ნაბურალი 134
 ნაგებობა 9, 87, 91, 100, 155
 ნაგერალი//ჩენჩქი 52
 ნაგორი 123
 ნაგულა 145, 149, 152
 ნალი 57, 152, 153, 182, 183, 184, 186
 ნადირთ მფარველი ლეთაება 187, 193
 ნადირი 162
 ნადური 183, 184
 ნათაველი 71
 ნათლისღება 164
 ნაქელი 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31
 ნაქელწყალი 26
 ნალია 9, 87, 89, 60, 88, 89, 90, 91, 153, 156, 159, 168
 ნალი 110
 ნალჯომ 66
 ნამბილარი 15
 ნამგალა 154
 ნამგალი 143, 160, 164
 ნამორი 138, 140
 ნაპურალი 52
 ნასიმინდარი 52, 59
 ნასუქი ყვერეული 158
 ნატურალური 27, 83
 ნაჩღუნ კარვა 112

ნაქოსი 78
 ნაყანევი 53
 ნაყოფიერება 163, 182, 186, 191
 ნაყოფიერება-მოსავლიანობა 11
 ნაყოფიერების მთარეველი ღვთაება 163,
 166, 176, 177, 193
 ნაყოფიერების სიმბოლო 181
 ნახატი 14
 ნაცარი 25, 26, 29, 170
 ნაძველახი 15
 ნახნავი 31
 ნახორი 58, 135
 ნახშირი 110, 170
 ნაწახი 143
 ნაწოგები 65
 ნედლი ხილი 105
 ნეოლითი 40
 ნეონ 74
 ნერჩი 147
 ნერჩი პატენი 18
 ნესკორ 73
 ნესკორ||ლესკორ 74
 ნელარ//ნილარ 116
 ნეშომპალა 12
 ნეუინ ქიპ 73
 ნეწულ ქიპ 73
 ნეხეი 24, 28
 ნიავი 190
 ნიგეზიანი ტაბლა 160, 164
 ნიგოზი 60, 159
 ნიკორწმინდის სიგელი 85
 ნიკურტიანი თოხი 124, 69
 ნისორი 58
 ნილბიანი პერსონაჟი 189
 ნიჩაბი 21, 25
 ნუღა 18, 191
 ნქვაი 40
 ნიადაგი:
 ალიზიანი 13
 გეგმარალი 13
 დიბინე 14
 დიხაშხო 9, 11, 14, 15
 დობერა 13
 დობირო//დობილო 13, 14
 დოცქვარი 54

დღენა 13
 ეწერი 30
 თეთრა შიწა 41
 თეთრი შიწა 11, 12
 თირი 12, 13, 132
 თიხნარი 10, 11, 12, 13
 თხინა 14
 კაპეტი 15
 კაჟონა 13
 კაწარი 13
 კენწნარი 13
 კერცხა 13
 კეპეხი 13
 ლაგაზა 13
 ლაცხეზი 13
 ლეკი 14, 34, 36
 ლოყობი 11
 მალნარი 14
 მელქერი 13, 14
 მელეხი 13
 მერეხი 13
 მოდული 14, 15, 16, 17
 მსუქანი შიწა 12
 მტრედისფერი 11, 12
 მჩატე შიწა 11
 მტირე ნაყოფიერი შიწა 14
 მწირი შიწა 13, 14, 42
 წასრილ||წარცილი 14
 წატებურა 14
 წაყოფიერი შიწა 19
 წაძველახი 15
 წოლა 13, 14
 წოყიერი შიწა 23
 წოყენი 14
 ოლეზე 13
 ოხოჭური 13
 პარტახი 14
 პირმაგარი შიწა 11
 რბილი შიწა 6, 127
 რზენი 13
 რკინანარევი შიწა 11
 რუხი შიწა 11, 12
 ტეხი 13
 უყი შიწა 52, 119
 უჩა ღაზა 11

ფურსი 14
 ფეკურა//ფეკი 114
 ფხიერი 11, 12
 ქარსი 11
 ქვაგუნდა 13
 ქვათირი 12, 13
 ქვალანი მიწა 6, 12, 13, 24, 53
 ქვანარგვი მიწა 12
 ქვარობი 12, 13
 ქვიშნარი 10
 ქერქეტი მიწა 14
 ყალო 13, 17, 25, 28
 ყუთელი მიწა 11, 12
 შავმიწა 11, 30
 შვება მიწა 12, 14
 შხუნა 14
 ზანასილაეი 14
 ცარცი მიწა 11
 ცივი მიწა 120
 ძაგე მიწა 13
 წაბლამიწა 11, 12
 წითელმიწა 11, 12
 კანკრობი 12
 კლე 13
 კეო 13
 კითა დიხა 11
 კინკიბური 11, 13
 კონკეო 13
 კურა 51
 კყანტი 13
 კყუპი 13
 ხინკეონა 13
 ხორომიანი 12, 13
 ხოფი 11
 ხრეში 13

ობოლი ქვა 131
 ობეათე 14
 ობეალე 14
 ოგაფა 127
 „ოდოია“ 186
 ოკაქე 141
 ოკვალე 89
 ოლე 56, 57, 89
 ოლებე 13

ორეზა//ორიზა 62
 ორთთა მერული 118
 ორკაპა-ორკილიანი 118
 ყოხი ხის 134
 ორმო 21, 37, 71
 ოროკი 14
 ორხელა 126
 ოსპი 45
 ოსულე 40
 ოფიორაში||ოხიორალი 58
 ოღარაი 2, 126
 ოჩამურე 129, 130
 ოჩე 14, 15, 17, 18, 23, 189, 190, 191, 192
 ოჩე||ოჩი 193
 ოჩეს ხევი 186
 ოჩეშხვე და ხეარეილი 186
 ოჩი 176, 178, 185, 186, 187, 188, 189
 ოჩი-დალი 187, 188
 ოჩოკოჩი 176, 187
 ოჩო-ბოჩი 193
 ოჩოკოჩი 176, 187
 ოჩოპინტე||ოჩოპინტრე 187
 ოჩორგალი 120
 ოჩოჩა 126
 ოჩხონათე 14, 15
 ოწყარე 13
 ოხოქერი 13
 ოხეშალი (შეგრ.) 53

პალო 134
 პარკოსანი კულტურები 32, 39, 105
 პარშახი 95
 პატარა თოხი 54, 164
 პატევი 20
 პეპელა 153
 პეტრე-პაელობა 160
 პირველი წმენდა 57
 პეტრეპაელობა 160
 პიტა ქობალი 39
 პოშოლა 39
 პური 23, 27, 31, 42, 44, 45, 52, 59, 60, 72, 85, 90, 143, 160, 162, 164, 165, 179, 182, 186, 190

ფინი ანთარი 18

ჩაკელი სახენელი 41, 126
 ჩელიგია 75, 161, 163, 178, 157
 ჩელიგურ-ირაციონალური ქმედობები 177
 ჩელიფი 5, 125
 ჩელიფური ჯვარი 181
 ჩაქელები 100
 ჩიტული 8, 58, 77, 107, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 178, 179, 188
 ჩიტულური კვარი 80, 162, 164, 172, 179
 ჩკალი 181
 ჩკალი 139
 ჩკინის რაზა 98
 ჩოდინი 69, 70, 128, 129
 ჩოკა 118
 ჩოფი 129
 ჩცხალი 15
 ჩცხილა 52, 147
 ჩწმენა-წარმოდგენები 76, 77, 78, 157, 163, 164, 177, 178, 190

 საახალწლო 171
 საახალწლო მუგუზალი 170, 171
 საახალწლო ჩიჩილაკი 161
 საბარაკო ტაბლა
 საბასილებო კვარები 158, 162
 საბასილებო მამლუჩა 158, 161, 162, 168
 საბასილობო ზეპაური 158
 საბატონო ყანა 191, 192
 საბეგველი 129, 159
 საბეგვი ზელტი 143, 151
 საგდული 116, 140
 სამარგელა 123
 სამარცელე სათავისი 85, 86, 87, 88, 89
 სათესლე თაველი 51, 56
 სათქვლე ხარი 113
 საკლანდო ზეარაკი 158
 საკვეთელი 126
 საკ 73
 საკანათე 65
 საკიდარი 42
 საკელტო ხე 181

საკელტო ფრინველი 163
 საკუქნაო 104
 სალდი 129
 სალოცავი მამალი 162
 სამარგელა 123
 სამარცელე კურკელი 115
 სამზადი სახლი 106, 130
 სამითი 25, 118
 სამოლო 16, 17
 „სამსახური ორისა“ 191
 სამხუბი 75
 სანაკელე 21, 22, 65
 სანაყი 141, 143
 სანიავებელი ფიტარი, 130
 სანთელი 74, 76, 83, 160, 164
 საპურე 164
 საპალნე 73, 115
 სარაქუნა 141
 სარეველა 11, 25, 32, 52, 53
 სარეკები 118
 სართვიანი პური 160
 სარლა 58
 სარჩხინაეი 90
 სასათუვერე 169
 სასიმიდნე 87, 90, 91, 92, 94, 96, 103, 145, 146, 150, 152, 153
 სასუქი 11, 19, 28, 30, 35, 38
 საფშენელი 92, 117, 128, 136, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 155
 საფშენელი იარალი 57, 92, 117, 123, 124, 136, 145, 152, 154, 155
 საფშენელიანი სასიმიდნე 145, 154, 155, 156
 საშემოდგომო თესვა 21
 საჩები 95, 116
 საცხეველი 9, 57, 60, 117, 127, 128, 129, 130, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 148, 150, 156, 164
 საცხელის ტაბლა 143, 144, 145
 საცხრილაეი 92, 151, 152
 საძნე სახლი 105
 საწნახელი 104
 საწყაო 15, 17, 114
 საკრეთელი 164

სახენელი 7, 12, 116, 125, 126, 68, 127
 სახნისი 6, 127, 149
 სახურაეი 98, 130, 140
 საპაეო გოდორი 152
 სელი 23, 39, 40, 41, 42, 45, 63, 64, 73,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 128
 სვია 60
 სილა 34, 35, 36
 სიშინდი 6, 11, 25, 32, 33, 34, 35, 39, 40,
 45, 46, 48, 52, 56, 59, 67, 91, 97,
 122, 128, 145, 149, 152, 155, 182,
 184, 186
 სიშინდის დაფუნა 146, 153
 სიშაათიური შაგია 171
 სიციცხლის ხე 81, 172, 181
 სკიბუ 60
 სოია 32 ;
 სულარა 74, 78, 79
 სული 77, 163, 172, 175
 სხენი 60, 98, 105

 ტაბლა 28, 55, 143, 159, 160, 161,
 189
 ტაბლაჰ 109, 110
 ტაბიცი/წირხი 68
 ტაბუ 144
 ტარი 153, 164
 ტილო 63, 64, 73
 ტეზი 13
 ტელეფა 68
 ტეჩი 148
 ტილი 30
 ტოშარა 69, 73, 83, 153
 ტრადიცია 8, 38
 ტუკი 92, 152, 154
 ტუნიკა 63
 ტურაბელელა 91
 ტურკი 154
 ტყის გაყაფა 53
 ტყის დაწვა 53

 უგრეხელი 33, 45
 უზენაესი შფარელი 189
 ურემი 25, 44, 54, 135, 182
 ურიში 40, 42, 59, 60, 61

ურო 118, 153, 154, 155
 ურყი 14
 უფეხო საფუნელი 147
 ულელი 164
 უყი 14, 15

 ფალიური ღვთაება 171
 ფარდის ურემი 153
 ფარცხი 52, 53
 ფატან 73
 ფატარი 14
 ფაფა 60
 ფაქარი 14
 ფაცხა ნალია 90
 ფაცხა ნაქუნეი 92
 ფეკალები 19
 ფერდი აღგილი 52
 ფეტვი 9, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 59,
 97, 109, 118, 128, 144, 164, 182
 ფეტუნაირი კულტურები 164
 ფეიქრობის ღვთაება 78, 81
 ფილ 73
 ფილთაქვა 142
 ფილი 142
 ფინა 95
 ფისი 63
 ფიტული 159
 ფრინველი 152, 158, 161, 163
 ფრინველის სკინტლი (სკორე) 19
 ფრჩხილი (სახენელის) 72, 126
 ფუთი 109, 114, 116, 136
 ფუნანაბუასლია 162, 172
 ფუჩეჩი 56
 ფქვილი 97, 99, 105, 107, 108, 109, 114,
 146
 ფქვილის ლომი 6
 ფხეკა 117

 ქათამი 158, 160, 163, 164, 183,
 ქაშე არშტილ 73
 ქან 40, 72, 75
 ქანა სახ 75
 ქართა 17, 191
 ქარჩი 120
 ქენჭი 58
 ქერელი 67, 72, 76, 83

ქერი 23, 31, 33, 40, 41, 72, 97, 109,
 114, 128, 164
 ქეჩვა 117
 ქეჩხო 51
 ქვა 70, 90, 132, 135
 ქვაბი 91
 ქვამარანი 103
 ქვასანაუი 58
 ქვედა ქერი 96
 ქვევრი 33, 104, 113
 ქვის კერა 181
 ქვის ხელსაფქვაეები 41
 ქვიჭ 69, 128, 129
 ქილა 48, 106
 ქილიკი 95, 97
 ქილიკი სკვილი 96
 ქოთანი 159
 ქონდარი 61
 ქორა მახუში 76
 ქორბელდა 105, 180
 ქრთილა 39, 45
 ქრისტე ღმერთი 71, 119
 ქრისტიანობა 162
 ქრისტიანული ღვთაება 188
 ქუბი 31, 40
 ქუშუ 40
 ქურა 14
 ქერუმი 40, 192
 ქერჩენა 152
 ქესლი 6, 127
 ქუფე 96, 116, 147, 151, 152
 კენაშ 70

ღალა 27
 ღარი 71, 138
 ღენწეიში 127
 ღერლილი 6
 ღმერთი 76, 162, 164, 173
 ღომი 7, 8, 12, 15, 17, 39, 40, 42, 43,
 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
 54, 56, 57, 58, 59, 67, 90, 91, 97, 124,
 128, 140, 141, 144, 164, 165, 182, 185
 ღომის საშრობი 9
 ღოშის ღომი 6
 ღომის ტაბლა 55

უავარი 95, 98, 105, 106
 უანა 31, 141, 159, 161, 165, 182, 183,
 191
 ყვებირ 118
 ყვინჩილა 162, 163, 165
 ყვინჩილა კვერი 158, 161, 165
 ყორე 21
 ყორ-ლიყრალე გუიზ 109
 ყორღანი 41

შავი ბაქულეები 160
 შავქადა 40
 შანკი 69
 შანკო 69
 შედგენილი კეტი 154
 შეთქმული მაშალი 161
 შერეული თესვა 32, 33
 შემოსაყვლევი კერა 161
 შემოსაყვლევი ცხემლა 161
 შერეული ნაკელი 22
 შერივა 45
 შეკდი//ოშეკდე 14
 შნაკვი 40, 69
 შობა 109, 162, 163, 169
 შუა ცეცხლი 97
 შტეშარანი 104
 შქერი 92, 148
 შქმერი 130

ჩაბადაი 40
 ჩავ 150
 ჩალა 36, 37, 55, 61, 95, 104, 106
 ჩაი 12
 ჩაშური 136, 156
 ჩაშურის ბურული 130
 ჩელტა ზანდური 39
 ჩელტი 52, 57, 68, 89, 90, 147, 148,
 151
 ჩეო 25, 148, 151, 152
 ჩერი 73
 ჩერშტა 73
 ჩერხულა 149, 150, 151
 ჩეში ყურძენი 17
 ჩორაკვი 29
 ჩიჩილაკი 158, 162, 165, 171

ჩორგი 120
ჩოჩიალა ურემი 126
ჩოხა 29
ჩუმა 69
ჩხენერი 8, 40
ჩხო 56
ჩხოკო 15
ჩხონაფიჩი 18
ჩხოტოი 98

ცალთავი 154
ცალთა კარი 95, 101, 106
ცალთა კიბე 99
ცერცვი 28, 39, 45, 109
ცერცოვანი შეენარეები 24, 31
ცეცხლის დღეობა 76
ცეცხლის კულტი 169, 171
ცეხა 57, 58, 60, 92, 127, 135, 136, 137, 138, 141, 144, 182
ცვილი 63, 74
ცული 139
ცქვეცქვი 57
ცხმლის კრის მამალი 157, 168
ცხმლის კრის პური 165
ცხმლის კრის ხაჭაპური 168
ცხენის კავი 127
„ცხენით სამსახური ოჩისა“ 191
ცხვარი 19, 20, 22, 29, 173, 174
ცხვრის ტყავი 68
ცხრილი 130

ძალაყინი 118
ძარღვი 113
ძაძა 36, 45
ძაფი 79, 163
ძეელი მთვარე 24, 153
ძროხა 73
ძუქერა 69

წაბლი 95, 139
წაბლის ხის მასალა 95
წაკატი 117, 118, 134
წამ 118
წარმართული ითიფალური ღვთაება 161
წარმართული რელიგია 78

წარმართული ხანა 183
წენი 154, 155
წერაქვი 120
წეს-ჩვეულებები 7, 178
წვირნი კულ 23
წითელი მამალი 163
წილიანი 192
წირეხი 69, 96
წირი 132
წირხი 69
წისქვილი 58, 60, 70, 117
წკარ-მანგანა 141, 156
წლის შემცვლელი ღმერთი 189
წლოური სამეურნეო ციკლი 5
წმინდა გიორგი 162, 184, 190
წმინდა გრიგოლი 184, 185
წმინდა ელია 159
წმინდა თეოდორე 184
წმინდა კილობანი 110
წრიული ფერხელი 180

ჭა 13, 20
ჭანტილობა 169
ჭღე 97
ჭკნინი კიბლენ 108
ჭერი 90, 95, 104, 106, 148, 149
ჭვაი 31, 39, 40, 52, 95, 97
ჭვე/ჭვია 40
ჭკიდი 40
ჭიკიკონობა 77
ჭინჭორი 162
ჭოკი 90, 148
ჭყალპოტი 118
ჭუშინ 40
ჭური 12

ხალამბარი 116
ხალეარი 114
ხალშები 106
ხალხური აგროწესები 10
ხალხური დღესასწაული 76
ხალხური კალენდარი 157
ხალხური კოლმიტაჟი 34
ხალხური მელიორატია 38
ხალხური სელექცია 3

ხაში 52
ხაშის ტანსაცმელი 79
ხაში 51
ხაჩაე 113, 114
ხარალ 113, 115
ხარება 28
ხარეზის სალოცავი 162, 163
ხარვალ 112, 113, 114, 115
ხართა 51
ხარი 29, 73, 127, 162, 164
ხარის კისრის პური 165
ხარის კელტი 172
ხარო 86, 99, 100, 112, 113, 114, 115
ხარსარაზი-//ხარსარალი//ხარწარალი 127
ხასი პური 128
ხატი 188, 192
ხატის მწაბურნი 188
ხევისბერი 192
ხელის ფარცხი 52
ხელკავი 9, 130, 136, 143, 145, 154, 164
ხელოვნური ტერასი 14
ხელოანი 192
ხელსაფეკავი 41
ხელსაქმე 66, 72, 73, 74, 80
ხელწიქვლი 60, 69, 143
ხელხევი 183, 184, 185, 186, 187, 190
ხენწიწი 126, 127
ხედა 154
ხეიშერა 99
ხეირი 25, 150, 151
ხიკავი 154
ხის ბარი 119
ხის ბეჭი 174
ხის ბოქო 41
ხის იარაღი 145
ხის კაქუტი 68
ხის საცხეველი 231
ხის ფარცხი 52

ხის კურკელი 88
ხის ხარი 88, 89, 113
ხის ჩაში 138
ხმელი ხელი 97, 104, 105
ხნული 118
ხოდბენი 191, 192
ხოვერი 116
ხორბალი 4, 33, 39, 41, 97, 104, 107, 164
ხორბლეული 11, 28, 31, 116
ხოტორა//ხოზო 39
ხოშა-ზურალ 76
ხელა 87, 88, 89, 99, 100, 101, 103, 105, 106, 107, 129, 152, 159, 169
ხეთო, 29
ხული 106
ხულუგო 39
ხუნა 150

ჩაში 27, 58, 141
ჩანაბერი 25
ჩანჩაბერი 147, 148, 150, 155
ჩარობა 77
ჩაში ობონალი 126
ჩენჭი 135
ჩენჭიანი 138
ჩვარი 99, 11, 159, 160, 165, 181, 192
ჩინ-გოლორი 25, 150
ჩიხვი 29, 188
ჩორკო 148

ჩაგამ 110
ჩასტიშ 75
ჩასროაშებ 744
პუმუსი 11

ქული 107, 110, 112, 167, 171, 179

ჯიმათუთა 160

ტაბულაების აღწერილობა

- ტაბ. I. ნახ. 1. ღომის სამრობი ნალია, სოფ. ზემო სურები (ჩოხატაურის რაიონი).
 ნახ. 2. ფიცრული სასიმინდე, სოფ. ეაკიჯვარი (მახარაძის რაიონი).
 ნახ. 3. ფიცრული სასიმინდე: ა. გეგმა, ბ. ფასადი, სოფელი ქანიეთი (მახარაძის რაიონი).
- ტაბ. II. ნახ. 1. ფიცრული სასიმინდე: ა. კრილი, ბ. ფასადი, გ. გეგმა, სოფ. სასაში (ქვ. სენათი).
 ნახ. 2. კომბინირებული სასიმინდე: ა. კრილი, ბ. გვერდითი ფასადი, გ. დეტალი.
- ტაბ. III. ნახ. 1. ფიცრული ღიააივნისანი ბელელი: ა. ფასადი, ბ. გვერდითი ფასადი, გ. გეგმა, დ. კრილი, სოფ. კორკილა, საჩხერის რაიონი (ღია ცის ქვეშ მუზეუმი).
 ნახ. 2. ფიცრული დახურულაივნისანი ბელელი: ა. ფასადი, ბ. კრილი, გ. გეგმა, სოფ. სასაში (ქვ. სენათი).
- ტაბ. IV. ფოტო 1. ფიცრული დახურულმოაქირისანი ბელელი (ღია ცის ქვეშ მუზეუმი).
 ნახ. 1. ოდა სახლი: ა. მეორე სართულის გეგმა, ბ. პირველი სართულის გეგმა, გ. ფასადი, სოფ. ქვაბლა (ჩოხატაურის რაიონი). ნახ. 2. ხელაბოსელი, სოფ. ბექსიეთი (ჩოხატაურის რაიონი).
- ტაბ. V. რიკის ბელელი: ა. ფასადი, ბ. გ. გეგმები, დ. ე. კონსტრუქციული დეტალები, სოფ. ცხენური (წყალტუბოს რაიონი).
- ტაბ. VI. ბელელ-სასიმინდე: ა. ფასადი, ბ. ბელის გეგმა, გ. სასიმინდის გეგმა.
- ტაბ. VII. ნახ. 1. კილობანი, სოფ. სასაში (ქვ. სენათი).
 ნახ. 2. „ჩაჩ ლეშჩიკ“, შესაწირავი კვერი, სოფ. ფენაში, დეტალი. მუხ. კოლექ. № 15—32/23 (ე. ბარდაველიძის მიხედვით).
 ნახ. 3. კერის ქვის დეტალი, ს. გლოლა (ონის რაიონი).
 ნახ. 4. რიტუალური კვერი ბასილა (ე. ბარდაველიძის მიხედვით).
 ნახ. 5. ქვის კერა, რაჟა (ს. შაკალათიას მიხედვით).
 ნახ. 6. გემ-ბელელი, რიტუალური კვერი (საქ. მუზ. კოლ. 22—44/24, ე. ბარდაველიძის მიხედვით).
- ტაბ. VIII. ა. ალთთიანი — ერთთიქიანი ბოსტნის საქეიო თოხი, სოფ. ქვიტირი (წყალტუბოს რაიონი).
 ბ. ერთთიქიანი სამარგლავი საქეიო თოხი, სოფ. ქვიტირი, სოფ. შალაკი (წყალტუბოს რაიონი).

გ. ბილარის თოხი. სოფ. მალლაკი (წყალტუბოს რაიონი).

ე. ბილარის თოხი. სოფ. ფარცხანაყანევი (წყალტუბოს რაიონი).

დ) ორთიფანი — ორთიფიანი სამარგლავი თოხი. სოფ. მალლაკი, სოფ. ქვიტარი (წყალტუბოს რაიონი).

ტაბ. IX. ა. ბილარის (რბილი შიშის) კავი. სოფ. ცხენკური (წყალტუბოს რაიონში).

ბ. ბილარის ცხენის კავი. სოფ. ფარცხანაყანევი (წყალტუბოს რაიონი).

ტაბ. X. ნახ. 1. ხელის ხის საცხეველი და კავი. სოფ. თამაკონი (გეგეჭკორის რაიონი).

ნახ. 2. წელის ქეის საცხეველი: ა. გეგმა, ბ. კრილი, სოფ. ფამფალეთი (მახარაძის რაიონი).

ნახ. 3. ფეხის ქეის საცხეველი (ქ. მახარაძე).

ტაბ. XI. ნახ. 1. მოწნული საფშენელი: ა. ოჩაჩუე, ბ. კაკუტი, სოფ. ჩხორთოლი (გალის რაიონი).

ნახ. 2. რეშინელი საფშენელი (ბ. გუნდას მიხედვით)

ნახ. 3. უნგრული საფშენელი (ბ. გუნდას მიხედვით): ა. საფშენელი, ბ. ზედხელი, გ. კავი.

ნახ. 4. ბულგარული საფშენელი (ბ. გუნდას მიხედვით); ი. საფშენელი, ბ. ზედხელი, შ. კავი.

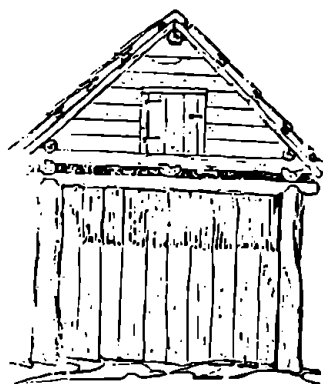
ნახ. 5. საფშენელი გოდორი (გ. ჭალაბაძის მიხედვით); ა. ჭინი, ბ. ზედხელი, გ. კეტი.

ნახ. 6. საფშენელი ჭინი — ძარი (გ. ჭალაბაძის მიხედვით).

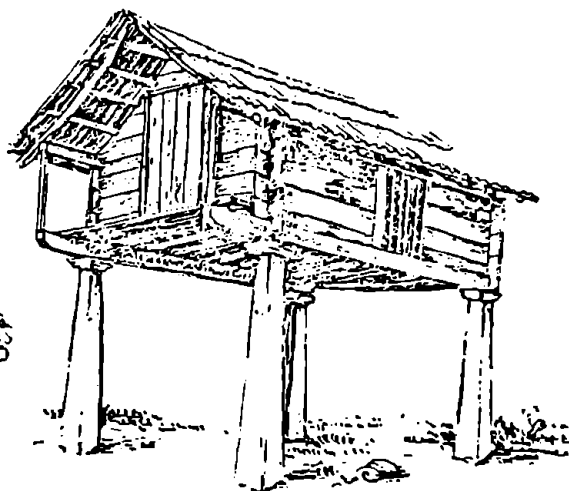
ტაბ. XII. სურ. 1. რიტუალური პური — კერია, გურია (ნ. მაჩაბლის მასალის მიხედვით).

სურ. 2. ღვეზელი, გურია (ნ. მაჩაბლის მასალის მიხედვით).

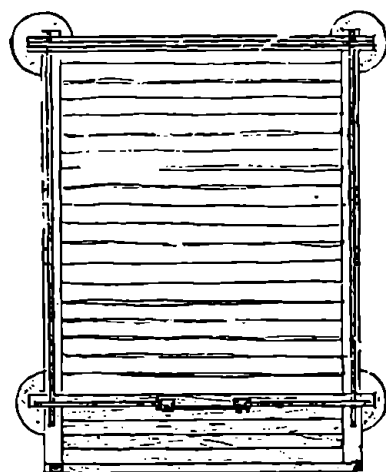
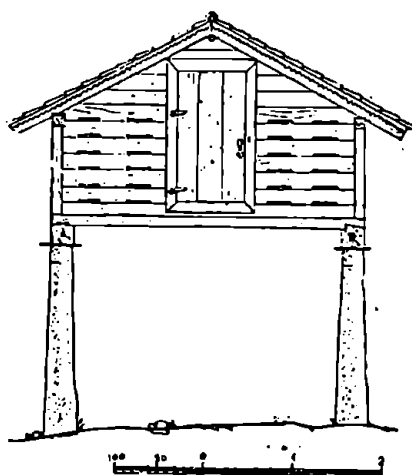
სურ. 3. აგენას პური, გურია (ნ. მაჩაბლის მასალის მიხედვით).

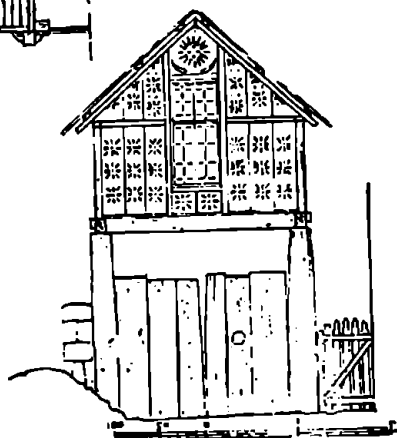
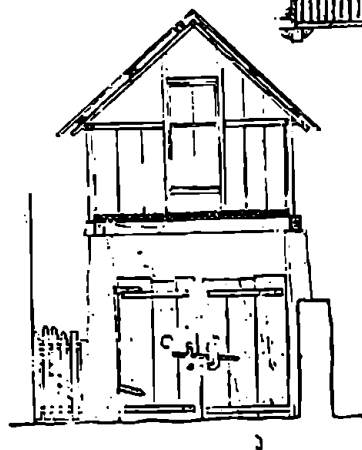
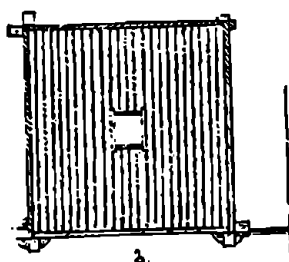

ნახ. 1

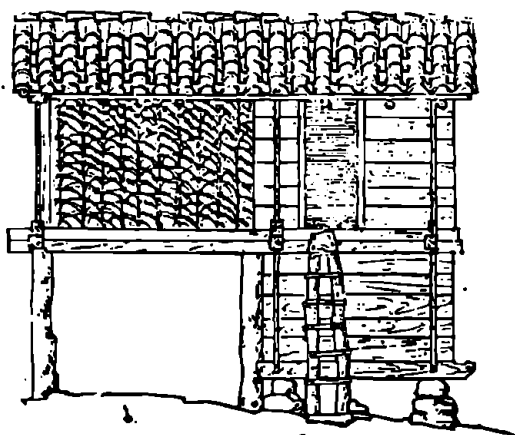
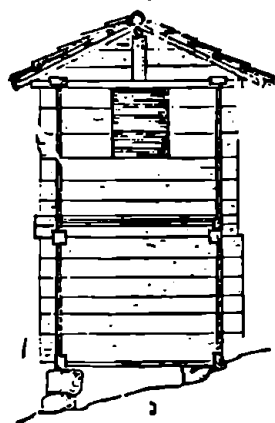

ნახ. 2

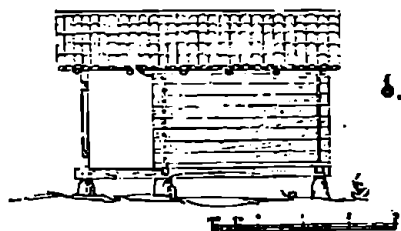
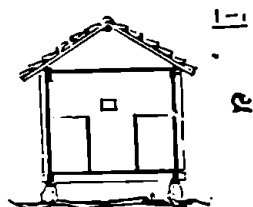
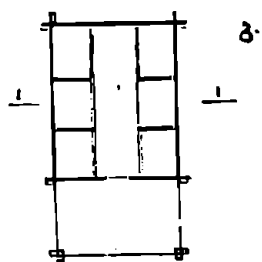

გვ. 1

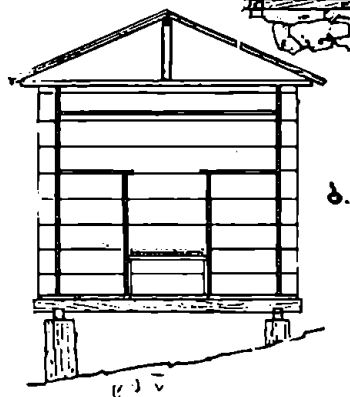
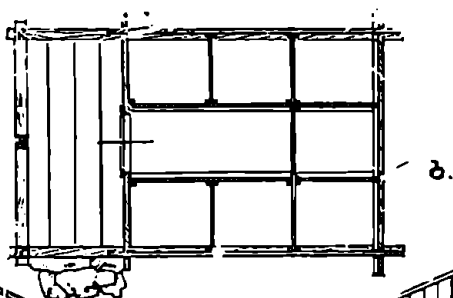

გვ. 2

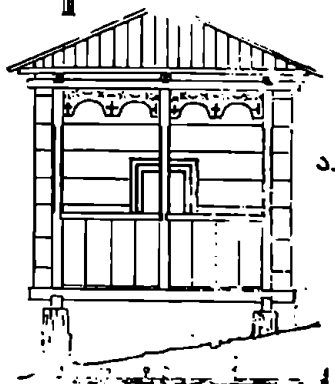

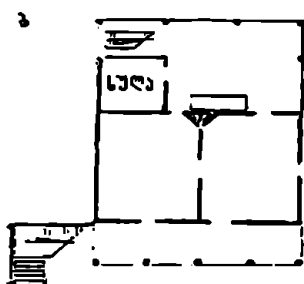
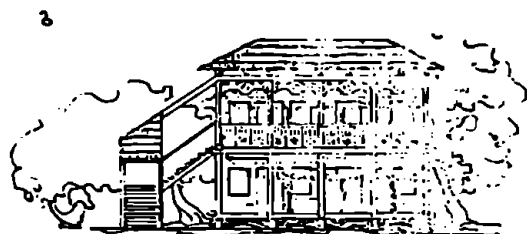
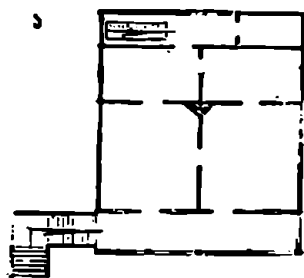

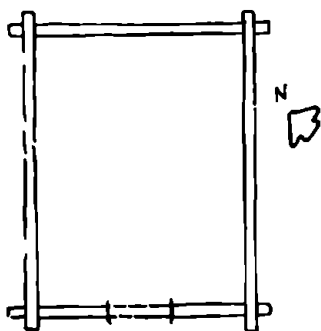
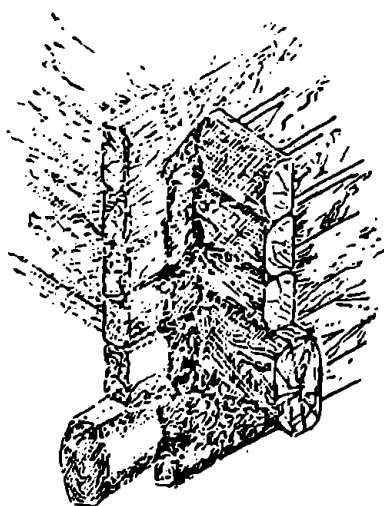
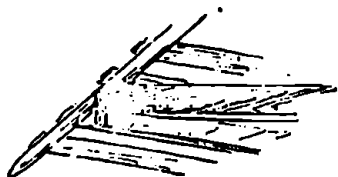
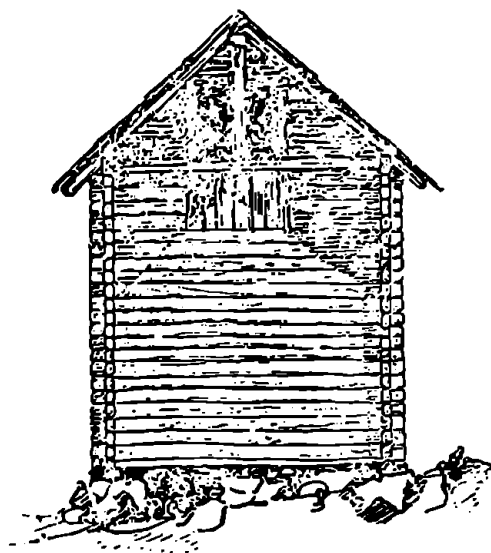
აბგ.

აბგ.2

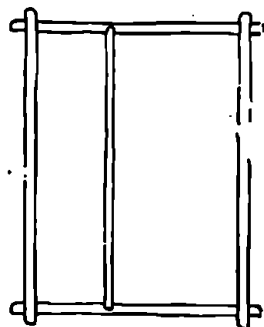

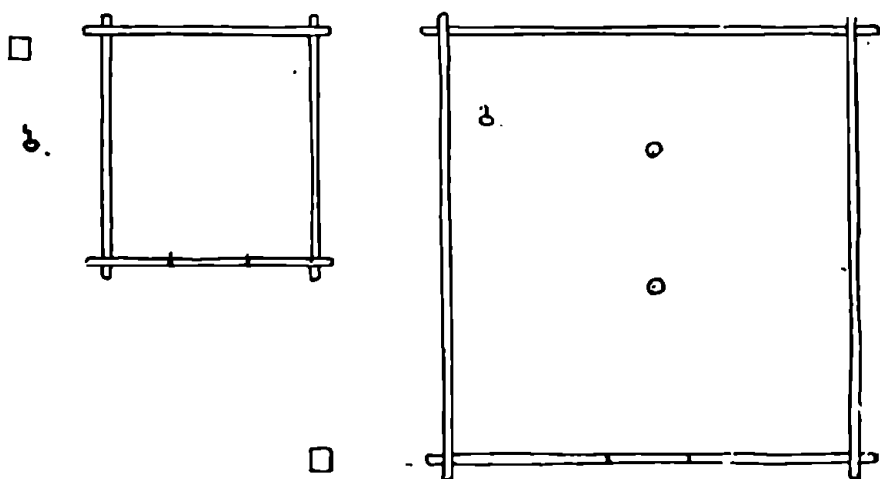
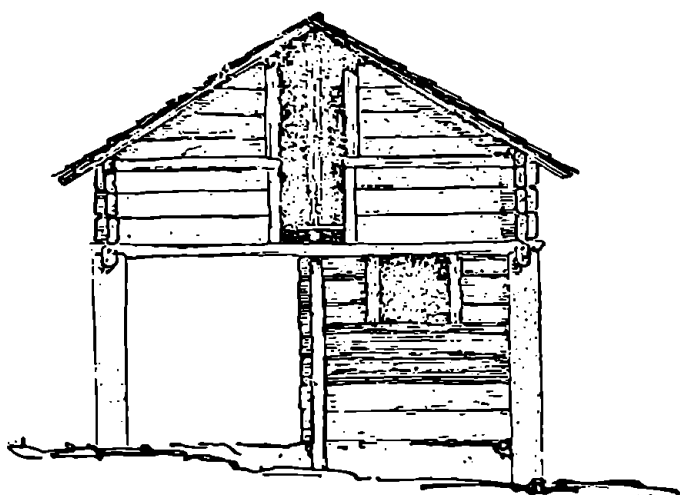

3

0 5 10 15 20 25

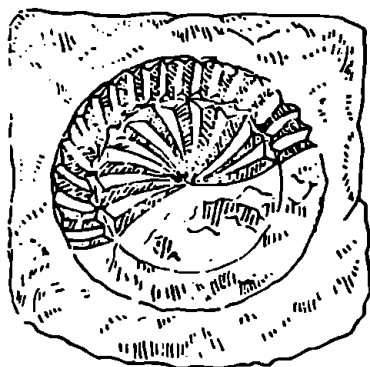
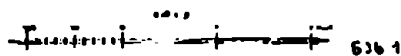
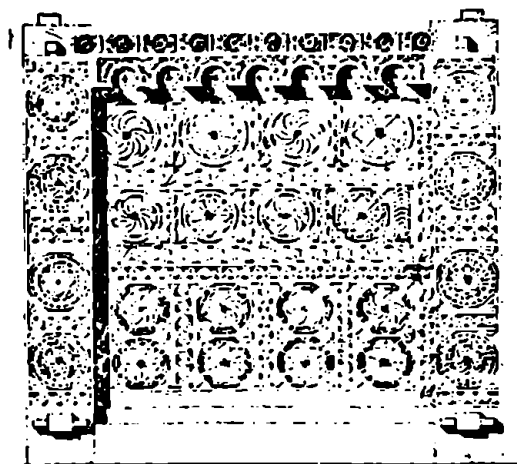
სკ. 1

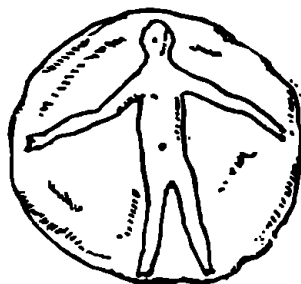

ნ. 6 1

0 50 100 150 200 სმ

636.3

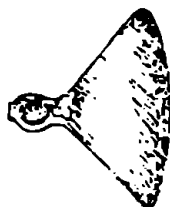
636.4

636.5.

636.6

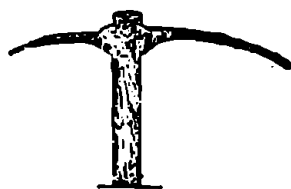
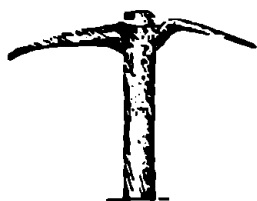

6.

2

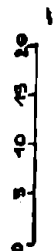
3

ප්‍රස්ථය VIII

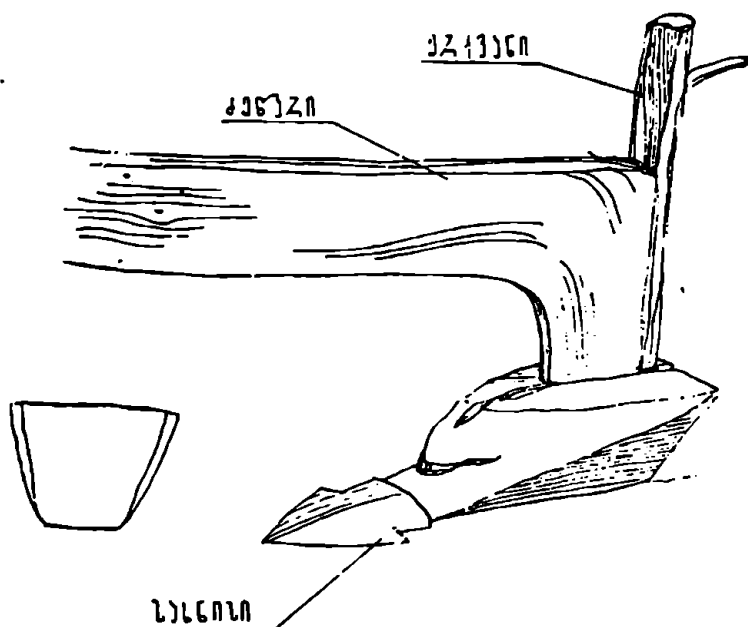

7.

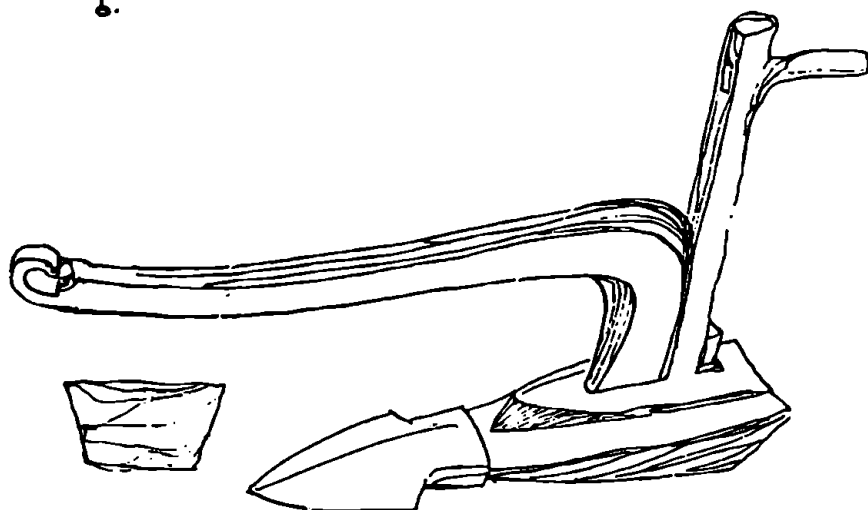
8

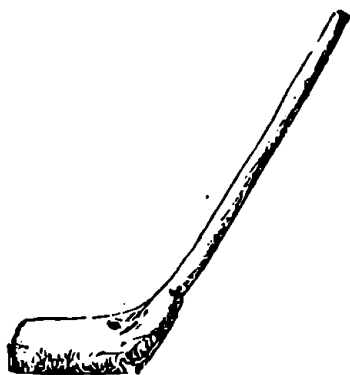

ა.

ბ.

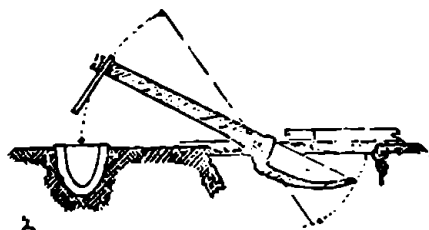

ნახ.1

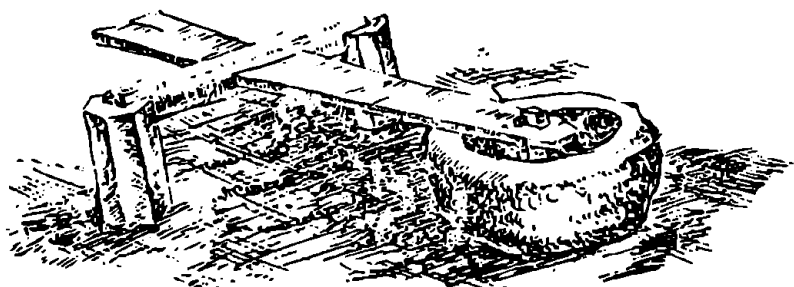

ა.

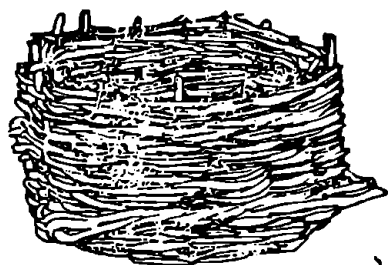

ბ.

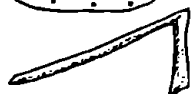
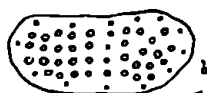
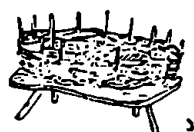
ნახ.2

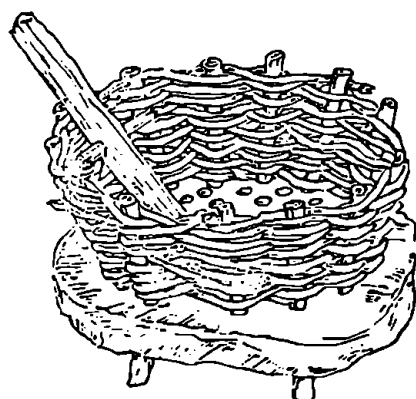
ნახ.3

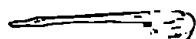
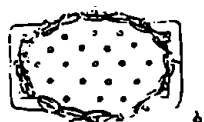
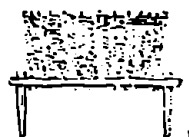
ბ.
536.1

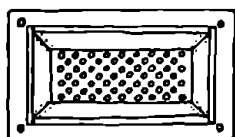
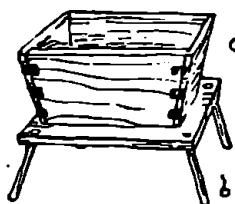
536.4.

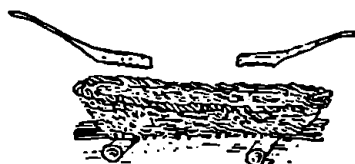
536.2

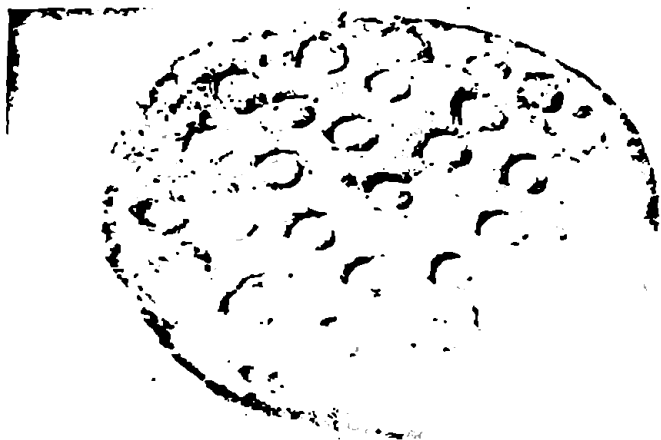
536.5

536.3

536.6

1

2

3

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
თ ა ვ ი პ ი რ ე ე ლ ი	
ნიადაგები, მინდვრის კულტურები	10
ნიადაგი და მასთან დაკავშირებული აგროწესები	10
ა. ნიადაგები	10
ბ. განოეირება	19
გ. შორწყეა	34
მინდვრის კულტურები	39
ა. ლოპა	42
ბ. ერიში	59
გ. ბრინჯი	61
ბოჭკოვანი მცენარეები: კანაფი, სელი	62
თ ა ვ ი მ ე ო რ ე	
სამეურნეო სათავსები და იარაღები	85
სათავსები	85
1. მარცელის სახმობი ნაგებობა	89
ა. ნალია	89
ბ. სასიშინდე	91
2. თაელის, მარცელის და ხმელი ხილის შესანახი სათავსი	97
ა. ბეღელი	97
ბ. ხელა	105
გ. კიდობანი	107
დ. ხარო	112
ე. შანჩა	116
შრომის იარაღები	116
ა. ხელით სამუშაო იარაღები	116
ბ. სახენელი იარაღი	125
საეხველი	127
საფშენელი	145
თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე	
მემინდვრობასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები	157
ა. ავარული წეს-ჩვეულებანი	157
ბ. ბელის საკულტო დანიშნულება	178
გ. ნადი და „კალოს რჩევის“ საწესო პოეზია	182
რეზიუმე	194
რედაქტორისაგან	203
საძიებელი	205
ტაბელები	

Джультта Акакиевна Рухадзе
НАРОДНАЯ АГРИКУЛЬТУРА В ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ
(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი მ. გეგეშელაშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ქუთუაძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკია
მხატვარი გ. ნადირაძე
კორექტორი ლ. ქაში

გადაეცა წარმობას 25.6.1976; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29.12.1977;
ქალაქის ზომა 60×90^{1/16}; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 15.0;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13.99;

უც 01644; ტირაჟი 1500; შეკვეთა № 2201;

ფასი 2 მან. 25 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკად. სტამბა. თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. № 19.
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19